

પ્રકાશક :

અંબેડકાર નારાયણ ભેંશી

બૃહદ્ ગુજરાત પ્રકાશન મંદિર

૪૩, નરીવાલા, બિલ્ડિંગ,

[સર્વ હક સંપન્ન સ્વાધીન]

પ્રથમ આવૃત્તિ : તા. ૧-૧૦-'૫૧

મૂલ્ય : રૂ. ૩-૦-૦

મુદ્રક :

ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ,

શા ર દા મુ દ્ર છા લ ય

પાંગોર નાકા : અમદાવાદ

મારા પ્રિય મિત્ર
શ્રી. ચરણદાસભાઈને
અનેક રમ્યમધુર પ્રસંગોનાં
સંભારણામાં

—અંબેલાલ બેશી

દિવાન બાંદાદુર
કૃષ્ણમુક્તા 'સાહિત્ય' સંગ્રહ
ગ્રંથ સંગ્રહ
ગુજરાતી સાહિત્ય પારંપર્ય

પ્રસ્તાવના

હિંદનાં બે અતેક જ્યોતિર્ધરો છે, તેમાં દંડન-
બાણુનું સ્થાન મોખરે છે. આપણા દેશમાં, જે અમુક વિચાર-
રધારાઓ પ્રવર્તમાન છે, તેમાંથી એક મુખ્ય વિચારધારાના
તેઓ પ્રતિનિધિ છે. દંડનબાણુની એ વિચારસરણી સ્વીકાર્ય
હોય વા નહિ એ બીજી વાત છે: પરંતુ એમની વિચારસ-
રણીનું બળ ગણનાપાત્ર છે, ઉદ્દેશ્યયોગ્ય છે, એને વિષે તો
કોઈને શંકા રહી નથી. ને એ કહેવું અયોગ્ય નહિ ગણાય;
કે આપણા દેશનો ધણો મોટો ભાગ દંડનબાણુની વિચાર-
ધારાને અનુસરનારો છે.

આજે દંડનબાણુએ કોંગ્રેસના પ્રમુખપદનો સ્વેચ્છાએ
ત્યાગ કર્યો, અને કોંગ્રેસનું સુધાન બીજું કોઈ સંભાળતું
હોય તથાપિ, દંડનબાણુની વિચારધારાના અનુસરનાર
દેશના લાખો માનવીઓ છે, એ વિષે લેશમાત્ર શંકા નથી.

દંડનબાણુએ એ સંસ્થા છોડી એનો અર્થ એવો નથી,
કે જનતાને એમના વિચારો સાથે મનભેદ છે, કારણ કે
એમને એ ઉચ્ચ હોદ્દાનું સ્થાન આપનાર પણ આમ
જનતાની બહુમતી જ હતી.

જવાહરની વિચારધારા જોડે બધા મંમત છે, એ માટે
એમની પ્રમુખ તરીકેની ચૂંટણી કરી નથી: પરંતુ જવાહરને
નામે, એની લોકપ્રિયતાને નામે ચૂંટણીજંગ હતી શકાય. એ
માટે એમને ચૂંટ્યા છે. નહિ તો, ગઈ કાલે જ દંડનબાણુની
વિચારસરણીને સમજીને એમને ચૂંટી કાઢનાર માણસો શું

રાતોરાત બદલાઈ ગયા-? શું આજે એમને એમ લાગ્યું કે, ટંડન-
બાણના વિચારે ખોટા છે, કે પ્રત્યાધાતી છે ? ~

ના, એવું નથી. એમને તો ટંડનબાણ માન્ય છે, પણ
ચૂંટણી હતાવા પૂરના જવાહર માન્ય છે.

કેમ્બ્રિસના પ્રથમ પક્ષિના નેતાઓમાં કોઈને વિશે પણ
વધારેમાં વધારે ગેરસમજ થઈ હોય તો તે ટંડનબાણ વિશે
છે તેઓ પ્રત્યાધાતી છે, કોમી માનસવાળા છે, મુસ્લિમ-
વિરોધી છે, વગેરે જ્ઞાનજનની વાતો એમને વિશે વહેતી
મુકાય છે. પરંતુ એ બધી વાતો છતાં એમની લોકપ્રિયતા
નિશ્ચય અને અડગ રહી છે. એમને વિશે એ વાતો સાચી નથી
એવી આમજનતાને પ્રતીતિ થઈ છે.

સાચી રીતે કહીએ તો ટંડનબાણ આપણી પુરાણી
આર્યસંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ છે. જે આર્યસંસ્કૃતિ, ખીછ
અનેક સંસ્કૃતિના નાશ છતાં, આજસુધી હવંત રહી છે,
તેના તેઓ પ્રતિનિધિ છે. એ સંસ્કૃતિમાં સંકુચિતતા નથી,
પણ ઉદારતા છે, સહિષ્ણુતા છે, અને સાગરની જેમ ખીજ
પ્રવાહોને પોતાનામાં શમાવી લેવાની વિશાળતા છે. અને પોતાને
કોઈ કોમવાદી ન કહે એટલા ખાતર તો, ટંડનબાણ એને
ભારતીય સંસ્કૃતિ કહે છે, કે જે નથી હિન્દુ સંસ્કૃતિ કે નથી
મુસ્લિમ, ઈસાઈ કે એવા કોઈપણ ધર્મ ઉપર રચાયેલી સંસ્કૃતિ.

આજે તકવાદના જમાનામાં, સ્વાર્થસાધુઓની વચ્ચે,
પોતે દેશને માટે કરેલી કુરબાનીઓને વટાવવાની જે પ્રવજ
વૃત્તિ છે, રાગના જંતુની જેમ જે ચોતરફ ફેલાઈ ગઈ છે, તેવે
વખતે થી. ટંડનબાણની હવનકાદિની સદુ કોઈને આદર્શ રૂપ

અને માર્ગદર્શક થઈ પડશે. એમણે જે આસાનીથી સત્તા-
ત્યાગ કર્યો, જે આસાનીથી એમણે જીવનભર વિવેક પરિ-
રિચિત સામે-નૈતિક મૂલ્યોના દ્વાસ સામે જંગ ખેલ્યો, તે પ્રશં-
સનીય છે. એથી જડવાદના જમાનામાં પણ જડવાદ સામે
આધ્યાત્મિક વાદ શી રીતે વિજય મેળવે છે, તેનું સુલભ
દૃષ્ટાન્ત તેઓ આપણને પૂરું પાડે છે.

ટાંડનબાણુની ઝાળબાણુ આપવાની હોય નહિ. એમની
મહત્તા સ્વયં પ્રકાશિત છે. આજે હિન્દો એકેએક જણુ ટાંડન-
બાણુના નામથી સુપરિચિત છે. ઉત્તર પ્રદેશને ગ્રામડેગામડે
જાઓ, તો, એક પણ કિસાન બાણુજીના નામથી અપરિચિત
નહિ હોય. ગુજરાતે તો એમની પ્રમુખપદની જાને ચૂંટણીમાં
-પટ્ટાભી સામે તેમજ કૃપાલાણી, શંકરરાવની સામે-એમને
બધા જ મતો આપીને ગુજરાતમાં એમની લોકપ્રિયતા કેટલી
છે, તે પૂરવાર કરી આપ્યું છે. એથી ગુજરાતને એમનો
પરિચય આપવાનો હોય નહિ ટાંડનબાણુ તો પારસમણિ
છે. એમના સંપર્કમાં આવનાર લોકાનું સોનું થઈ જાય. એવાની
જીવનકથા જાણવાથી પણ પુણ્ય મળે.

આપણા દેશમાં અનેક નરરત્ની છે. છતાં એમની
આપણે કદર કરતા નથી. આપણે એમને વિશે કશું જાણતા
નથી હોતા. આપણે જ્યોર્જ વોશીંગ્ટનની કે કોમવેલની
જીવનકથાઓ જાણતા હોઈએ છીએ પણ કમનસીબે આપણા
મહાપુરુષો વિશે જ આપણે તદ્દન અજાણ છીએ. એથી
ભવિષ્યની પ્રજાને આપણા મહાપુરુષોના જીવનમાંથી પદાર્થ-
પાઠ મળે ને ઉછરતી પેઢીના જીવનધાર્તરમાં દૃષ્ટાન્ત

અનુક્રમણિકા

૧.	જન્મ સમયનું દિનંદ	૧
૨.	માતાપિતા, બાળપણ, કેળવણી	૧૧
૩.	વકીલાત	૨૫
૪.	જાહેરજીવન	૩૨
૫.	રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં	૪૯
૬.	એમનું રાજકારણ	૭૬
૭.	ટંડનજીની સાહિત્યોપાસના...	૮૩
૮.	ટંડનજીની વિચારધારા	૯૩
૯.	જીવનના વિશિષ્ટ પ્રસંગો	૧૧૨
૧૦.	ટંડનજી અને ગાંધીજી	૧૨૩
૧૧.	ટંડનજી અને માલવીયાજી	૧૩૦
૧૨.	ટંડનજી અને જવાહરલાલ...	૧૩૫
૧૩.	ટંડનજીનું વ્યક્તિત્વ	૧૪૭
૧૪.	ટંડનજીના જીવન ઉપરથી ઉપજતા			
	કેટલાક વિચારો	૧૫૬
૧૫.	ટંડનજી રાષ્ટ્રપતિપદે દશ મહિના	૧૬૪
૧૬.	ઉપસંહાર	૧૮૩

உதாரண

શિક્ષણ લઈને નવા પદવીધરો ગદાર આવતા હતા. નવા ભણેલાઓને સરકારી નોકરીઓ મળવા માટેલી, એમાંના જ જે લોકો આગળ પડતા હતા, તેમણે ધારાસભાની બેઠકો શોભાવવા માંડી. આમ રાજકીય પ્રવૃત્તિએ હજી નિશ્ચિન સ્વરૂપ લીધું નહોતું.

કોંગ્રેસની સ્થાપનાને હજી ત્રણ વર્ષની વાર હતી, જે કે, દેશની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાને વ્યક્ત કરે, આપણી રાષ્ટ્રીય તમન્નાનાં જેમાં ખીજ હોય. એવાં, 'નાનાં નાનાં મંડળો ધણું સ્થપાયે જતાં હતાં.

બંગાળમાં બ્રિટીશ ઈન્ડિયન એસોસિએશનની સ્થાપના થાય છે. મુંબઈમાં બોમ્બે એસોસિએશન નામની - સંસ્થા સ્થપાય છે. આ સંસ્થા પાછળથી 'ઈસ્ટ ઈન્ડિયા એસોસિએશન' નામે ઓળખાઈ. મદ્રાસમાં પણ 'હિન્દુ' પત્રની હાયા નીચે રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિની શરૂઆત થઈ. આ રીતે નાનાં નાનાં મંડળો થોડું થોડું કામ કરી રહ્યાં છે.

અખબારો પણ દેશને એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી ખબરો આપે છે, એક પ્રાંતને બીજા પ્રાંતથી નજદીક આણે છે, ને લોકોને દેશના રાજકારણમાં સક્રિય રસ લેતા કરે છે.

શ્રી. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, શ્રી. દાદાભાઈ નવરોજી, શ્રી. દિરોજશાહ મહેતા, શ્રી. માલવીયાજી, શ્રી. વિજય રામવાચારીઅર, શ્રી. ગોખલે, એ બધા નેતાઓ પોતાની વાફૂજટાથી અંગ્રેજ ભણેલા લોકોને એક આદર્શ પૂરો પાડે છે, અને તે એ કે, દેશનેતા જનવું હોય, તો દેશના રાજકારણમાં રસ લેવો જોઈએ.

સામાજિક સ્થિતિ હજી એટલી સુધરી નથી. એનું મુખ્ય કારણ એ છે, કે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની અસર હજી મોટે ભાગે શહેરમાં જ થઈ છે. અને તે પણ મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ જેવાં મોટાં યુનિવર્સિટીવાળાં શહેરોમાં. એટલે નાનાં શહેરો ને ગામડાંએ હજી નવા પવનથી વ્યથિત છે. જો કે નવા પવનની એમને કોઈને બહુ જરૂર પડ્યું નથી લાગતી. કારણ જૂના તરફ જો એક જાતનો તીવ્ર અસંતોષ જોઈએ, તે એ લોકોમાં હજી ઉદ્ભવ્યો નથી. એથી જો મંચન જોઈએ તેની હજી નાના શહેરોમાં ને ગામડાંમાં સફળતા થઈ નથી. સરકારના કાયદા પ્રમાણે, રજીસ્ટર લેખ કરી શકાય છે. વિધવાનાં પુનર્વિલેખ કાયદેસર રીતે થઈ શકે. જો કે, શ્રી. કેશવચંદ્ર સેને તો સરકાર પાસે ચૌદ વર્ષથી નીચેની ઉંમરની છોકરીનાં લેખ એ કાગળદારી ગુનો મળ્યાવે જોઈએ એવી માગણી કર્યાને આજે દસ વર્ષ થઈ ગયાં છે, પણ સરકારે એ સુધારો લેકોનો વિચારપ્રવાહ જોતાં, તે સમયનું બાળલેખનું પ્રમાણ જોતાં, મંજૂર કર્યો નથી. એથી કદાચ લોકોમાં સરકારની વિરુદ્ધ અસંતોષ બહુ જોરમાં ફાટી નીકળે એવી દહેશત પણ ઊડે ઊડે સરકારને દરો !

બંગાળમાં, નવી સુધારાપ્રવૃત્તિ ધ્વજોસમાજ રૂપે વ્યક્ત થાય છે. એણે, જૂના રીતરિવાજો, જૂની ધર્મલાવનાઓ, એ બધાનો ત્યાગ કરી નવા વિચારો, નવી ધાર્મિક રીતિઓ, અપનાવ્યાં છે. અને શ્રી. કેશવચંદ્ર સેનની અસરથી એનો પ્રચાર બંગાળમાં સારી પેઠે થયો છે. ને ચતો જાય છે.

મધ્ય હિન્દમાં ને પશ્ચિમ હિન્દમાં, જે જૂદી. જૂદી.

સુધારા પ્રવૃત્તિઓ જોર પકડે છે. એક તો સ્વાર્થી દયાનંદ સરસ્વતીની આર્યસમાજ પ્રવૃત્તિ, અને બીજી જ્ઞાતીસમાજની જ જરૂર હોવા હોય તેમ એનાથી પ્રેરાયલી પ્રાર્થના સમાજની પ્રવૃત્તિ. આમ આર્યસમાજમાં ને પ્રાર્થના સમાજમાં એ આ બાજુની નવી ધર્મભાવનાનો આવિષ્કાર દેખાય છે. આર્ય-સમાજમાં આપણા જૂતકાળનો પુનરુદ્ધાર કરવાનું, તથા આર્યત્વની મહત્તા પુનઃ સ્થાપિત કરવાનું ધ્યેય હતું. એમાં પણ સુધારા પ્રવૃત્તિ હતી. તે એટલા પૂરતી કે આર્યસમાજ મૂર્તિપૂજામાં માનતો નહિ. દેવદેવીમાં માનતો નહિ. વેદોક્ત જ અતિમ શબ્દ છે એમ માનતો. પંજાબ ને પશ્ચિમ હિન્દ, ઉત્તર પ્રદેશ એ બધા તરફ એનું સાકું જેવું જોર હતું.

પત્રકારત્વ પણ ઠીક વિકસતું હતું. દેશીભાષાઓમાં, સારા પ્રમાણમાં અખબારો નીકળતાં અને વંચાતાં. હિન્દમાં અખબારોને લીધે, એકબીજા પ્રાંત વચ્ચે વિચાર-વિનિમય સહેલો થઈ પડ્યો. રેલ્વે વગેરે વાહનોથી પણ પ્રાંત અને પ્રાંત વચ્ચેનું અંતર ઘટતું ગયું. એકબીજાના સામાન્ય પ્રશ્નો બેગા મળીને ચર્ચવાની વૃત્તિ વધવા લાગી. કારણ કે, દરેકના પ્રશ્ન લગભગ સરખા જ હતા. કારણ, દરેક દેશાળે 'અંગ્રેજોનું' રાજ્ય હતું. રાજ્ય કરવાની રીત એક હતી. પ્રજાને રાજકીયની યોજના સરખી હતી. એટલે આમ ઉપ-લક દૃષ્ટિએ તો દરો જ બેદ નહોતો અને જનતા આ નવી સંસ્કૃતિનું આક્રમણ અનિવાર્ય માનીને એને ધીમે ધીમે વશ થઈ પોતાના જીવનને એને અનુકૂળ બનાવવા પ્રયત્ન કરતી હતી. આ બધી રાજકીય, સામાજિક સુધારાની પ્ર-

રિવાજ, અંધ ક્રાવ્યો, એવી એવી વાતો, ઈતિહાસમાં હવે શીખવાય છે. અને તેજ વિદ્યાર્થી સાચી માને છે, કારણ કે એ હકીકતો એને પરીક્ષામાં પાસ થવા ગોખવી પડે છે.

અંગ્રેજી ભણીને જે લોકો ખૂબ આગળ પધેલા છે, મોટા હોદ્દાઓ પર છે, અથવા વકીલ, ડોક્ટર જેવો ધંધો કરે છે, તેમણે અંગ્રેજી પોષાક અપનાવ્યા છે. બાકી આમ જનતા તો જૂનો પોષાક જ પહેરે છે. દોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પણ મોટે ભાગે ધોતિયું ને કામી કોટ, ને નહિ તો ધોતિયું ને પહેરણુ પહેરે છે, ને માથે ટોપી મૂકે છે. દોલેજમાં જે મોટા અધ્યાપકો છે, તે પણ કોઈ દેશી પોષાકમાં છે, તો કોઈકે અંગ્રેજી પોષાકમાં છે. સામાન્ય જનતામાં પણ અંગ્રેજી ખોલનાર તરફ માનથી અને આદરથી જોવાય છે. એથી બધા વટ પાડવા અંગ્રેજી ભાષામાં વાત કરે છે. ને એનો પ્રચાર એટલો પ્રમાણ છે કે અંગ્રેજી ભણેલો બાપ હોય, તો, બાપમેટા પત્રવ્યવહાર પણ અંગ્રેજી ભાષામાં જ કરે છે. એટલે દેશી ભાષા ઉપર પણ અંગ્રેજી ભાષાનું આક્રમણ ખૂબ વધતું જાય છે. એ આક્રમણ ક્યાં જઈને અટકશે તે કહી શકાતું નથી. કારણકે અંગ્રેજી ભણેલાઓ ધરમાં વાતચીત કરવા સિવાય પોતાની માતૃભાષા જોડે ઝાઝો સંપર્ક રાખતા નથી. એ અંગ્રેજી અખબારો વાંચે છે, અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચે છે, ને રાજિંદા હવનમાં અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા પોતાનું કાર્ય ચલાવી લે છે. તેમાં વળી, શ્રી સુરેન્દ્રનાથ, શ્રી દિગ્વિજયસાહ, શ્રી માલવીયાજી, જેવાનાં અંગ્રેજીમાં હટાદાર વ્યાખ્યાનોથી એનો અંગ્રેજીનો મોહ હીક હીક વધતો જાય છે. એને થાય છે કે મહાન થવું હોય તો આ ભાષાનો ઉપયોગ કરવાથી જ એણે પાર થશે.

અંગ્રેજી માધ્યમ-દ્વારાંજ આપવાની શરૂઆત થઈ છે. બૂગોળ, ઇતિહાસ, અંગ્રેજી, વિજ્ઞાન, વગેરે વિષયો ધ્યાન-પૂર્વક શીખવાય છે. વિદ્યાર્થીઓ પણ નવા નવા વિષયો ધમશથી શીખે છે. આ વિષયોની વિવિધતાથી, વિદ્યાર્થીની દૃષ્ટિ પણ પૂર્વજોએ બાંધેલા સીમાડા છોડી તોડી નવી દુનિયા જુએ છે. એને શેક્સપિયર, મિલ્ટન, ન્યૂટન, નેપોલિયન, કોલમ્બસ વગેરે યવાનાં સ્વપ્નાં જાગે છે. એને નવી દુનિયા વસાવવી છે. એને હવે ‘ગંગામાં સ્નાન કરવાથી પવિત્ર થવાય છે’ એમ પિતા કહે, તો શી રીતે પવિત્ર થવાય એની છલાંગેડી એના પિતા જોડે કરી શકે એટલી એની ભુદ્ધિ વિકાસ પામી છે.

આ રીતે જૂના ધર્મત્રન્ધો, જૂનાં શાસ્ત્રો, એ બધા-માંથી નવા બહુતરનો ઇતિહાસ સદંતર જોડી ગયો છે. એને તો બહુ ભુદ્ધિની સરાણે ચલાવવાની ટેવ પડી છે, એમાંથી જે સાચું નીકળે તે જ સાચું, બીજું કંપીર એવું કંઈક એ માને છે.

• રાજકીય અસંતોષ છે. પણ ૧૮૫૭ માં સરકારે જે રીતે એ અસંતોષ દાબી બજાવ્યોરોને જાહેરમાં ઝાડે લટકાવ્યા, એથી લોકો ધાક ખાઈ ગયા છે. એનું પુનરાવર્તન થશે એ બીકે, સામાન્ય માણસોમાં તો એવો પ્રત્યાઘાત જન્મ્યો છે, કે અંદરથી અંગ્રેજોને પિંકારેતા હોવા છતાં, બહારથી તો એ લોકો એનાં વખાણ કરે છે, સરકાર માખાપનાં ટુંજુગાન કરે છે. સરકાર માખાપે, દમ, લૂંટારા, વગેરે ત્રાસમાંથી છોડાવ્યા, એણે આપણા સતીનો જંગલી

રિવાજ, બંધ કુરબો, એવી એવી વાતો, ઈતિહાસમાં હવે શોખવાય છે. અને તેજ વિદ્યાર્થી સાચી માને છે, કારણ કે એ હકીકતો એને પરીક્ષામાં પાસ થવા ગોખવી પડે છે.

અંગ્રેજ ભણીને જે લોકો ખૂબ આગળ પધેલા છે, મોટા હોદ્દાઓ પર છે, અથવા વકીલ, ડોક્ટર જેવા ક્ષેત્રો કરે છે, તેમણે અંગ્રેજ પોષાક અપનાવ્યા છે. બાકી આમ જનતા તો જૂનો પોષાક જ પહેરે છે. દોલેજના વિદ્યાર્થીઓ પણ મોટે ભાગે ધોતિયું ને લાંબો કાટ, ને નહિ તો ધોતિયું ને પહેરણુ પહેરે છે, ને માથે ટોપી મૂકે છે. દોલેજમાં જે મોટા અધ્યાપકો છે, તે પણ કોઈ દેશી પોષાકમાં છે, તો કોઈક અંગ્રેજ પોષાકમાં છે. સામાન્ય જનતામાં પણ અંગ્રેજ મોલનાર તરફ માનથી અને આદરથી જોવાય છે. એથી બધા વડ પાડવા અંગ્રેજ ભાષામાં વાત કરે છે. ને એનો પ્રચાર એટલો બધો છે કે અંગ્રેજ ભણેલો બાપ હોય, તો, બાપમેટા પત્રવ્યવહાર પણ અંગ્રેજ ભાષામાં જ કરે છે. એટલે

આ રીતે ૧૮૮૨માં-ટંડનખાણના બન્ન સમયે દિન્દની પરિસ્થિતિ આવી હતી. ૧૮૫૭ ના બગવાના પ્રત્યાધાત સમ્યા નહોતા. લોકો દગાયા હતા. અંગ્રેજ સામેના આદિ-લને ધીમું ધીમું પણ દડમૂઝ 'એતું' સ્વરૂપ લેવા માંડ્યું હતું, જે ત્રણ વર્ષ રહીને 'દિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભા' એ નામે પ્રગટ થયું.

બીજા બાજુ, પરદેસી શાસન તરફ આપણે પૂરેપૂરું મુગ્ધ બાવ જોના હતા. નવું સારું લાગતું હતું. એટલે એને અપનાવવા છતાં જૂનું હજી આપણે છોડ્યું નહોતું. કારણ જૂનું છોડવામાં, હજી આપણી ઉપર સદીઓનો સબ્યતાનો વારસો આડે આવતો હતો.

આમ શૈક્ષણિક, સામાજિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, ગમે તે દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ૧૮૮૨ નો દાગ એ સંક્રાન્તિ દાગ હતો. એ મંથનધુગ હતો. હજી વહેણ રિયર થઈ નહોતા. શરદ ઝગુના સમય જેવી દેશની દશા હતી.

૨ માતાપિતા, બાળપણ, કેળવણી

હિન્દની સુવર્ણભૂમિ એટલે સંયુક્ત પ્રાંત, જે આજે ઉત્તરપ્રદેશના નામથી ઓળખાય છે. એ પ્રાંતની ધરતી પ્રુદયસલિલા છે. એમાં યર્ધને જ ગંગા, યમુના, ગંડકી, સરયૂ વગેરે પવિત્ર, સંસ્કૃતિ જન્માવનાર નદીઓ વહે છે. એના કિનારા પર જ કાશી, પ્રયાગ, હરદ્વાર, ઋષિકેશ, અયોધ્યા, મથુરા, વૃંદાવન જેવાં ધર્મસ્થાનો એક બાજુ છે, તો ખીજી બાજુ આગ્રા, લખનૌ, કાનપુર જેવાં ઐતિહાસિક સ્થળો પણ એ જ ભૂમિમાં રહેલાં છે. એ જ ભૂમિમાં માલવીયાજી, મોતીલાલજી જવાહરલાલજી અને પંતજી જેવા રાજપુરુષો જન્મ્યા. એ ભૂમિમાં શ્રી. રામ જેવા મહામાનવ જન્મ્યા, દુલસીદાસ ને કબીર જેવા સંતો જન્મ્યા. એ ભૂમિમાં હિન્દનાં પ્રાંતપ્રાંતમાંથી તીર્થયાત્રાએ, પવિત્ર થવાને હાનરો લોકો આવે છે ને પવિત્ર યર્ધને જાય છે.

એ પ્રદેશ એટલે હિમાલયનો ને ગંગાનો પ્રદેશ, કૃષ્ણ ને રામનો પ્રદેશ.

એ પ્રદેશની જોડે કટોકટી સંસ્કૃતિઓ સકળાયતી છે. હિન્દુ સંસ્કૃતિ આ પ્રદેશમાં જ વિકસી તો મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ.

પણ અહીં જ પાંગરી, ને હિન્દુ મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનો સમન્વય
પણ અહીં જ થયો. અહીં જ કપીર જેવા સંતો થયા.
અહીં જ શ્રાવણાવનાં ગીતો ગવાયાં. મીરાંની કર્મબુદ્ધિ પણ
આ જ હતી. ફગદુપતાની દૃષ્ટિએ, જોઈએ તો પણ આ
પ્રદેશ હિન્દો ફગદુપમાં ફગદુપ પ્રદેશ છે. કારણ હિમાલયની
નહીએ આ પ્રદેશને બારે મહિના લીસોગ્રન ગાખીને ધરતી-
માંથી સોનું આપણને આપે છે.

આવો પ્રતિબુંદર પ્રદેશ તે ટંડનખાણું વતન. એમના
પિતા અસાહ્યાદ—જે પ્રયાગરાજ તરીકે પણ ઓળખાય
છે—માં એકાઉન્ટન્ટ જનરલની ઓફિસમાં એક સાધારણ
કારકુન હતા. એમનું નામ સાલિકરામ ટંડન. એમના પિતા
મૃત્યુ તો પ્રયાગથી વીસેક માઈલ દૂર, સવદપુરમાં રહેતા.
પણ ત્યાંથી શહેરમાં ચાલી આવેલા ને પછી કાયમનો
વસવાટ અસાહ્યાદમાં જ કરેલો.

અસાહ્યાદમાં ધણું વર્ષોથી રહેતા હોવાથી, કાયરથ
કુટુંબો એમને બધા ઓળખે સાલિકરામખાણુંની સ્થિતિ સાધા-
રણ હોવાથી, મહામુશ્કેલીથી એમનો આર્થિક વ્યવહાર ચાલતો.
સાધારણ રીતે એક કારકુનનો પગાર દ્રંદ્ર હોય જ. તેમાં
સાલિકરામખાણું ધાર્મિક વ્રતિવાળા વિશેષ હોવાથી, એ દિશામાં
તેઓ ખૂબ ખર્ચ કરતા. એથી ધરખર્ચને પહોંચી વળાતું નહિ.

રાધાસ્વામી નામના એક મહત્તે, નવો રાધાસ્વામી
સંપ્રદાય રચાવ્યો હતો. તેના તેઓ પ્રથમ શિષ્ય હતા. એમની
ગુરુભક્તિ દૃઢ હતી. એમને સત્સંગ ખૂબ ગમતો. સત્સંગમાં
બધા એમને પ્રેમસરણ નામથી ઓળખના.

સાલિકરામજાણુની વૃત્તિઓ ધર્મ તરફ વળવાનું એક વિશેષ કારણ એ હતું, કે એમનાં સંતાનો નાનપણમાં શુદ્ધ જતાં. લગભગ ચાર સંતાનો, જરા મોટાં ‘મઈ’ શુદ્ધી ગયેં હતાં. આમ સંતાનમુંખે ન હોવાથી, એમનો દુઃખી આત્મા સત્સંગ દ્વારા આનંદ મેળવતો. આ ઉપરાંત રાધાસ્વામીમાં એમને ઘણી ઊંડોં શ્રદ્ધા હતી. એ શ્રદ્ધા દિનપ્રતિદિન વધતી જતી હતી. આ રીતે આર્થિક મુશ્કેલી, ને તેમાં ઉપરાઉપરી સંતાનોનો જન્મ થતાં થોડા સમયમાં જ સ્વર્ગવાસ—એ બે દુઃખોનું મારણ એમને માટે સત્સંગ હતો. સત્સંગ ઉપરાંત ઘેર પણ તેઓ પ્રાર્થના, પૂજન કરતા અને દેવને અંતરથી પોતાને દીર્ઘામુખી સંતાન આપવાની પ્રાર્થના કરતા.

સાચા હૈયાની પ્રાર્થના હમેશાં દેવ સાંભળે છે જ. ને આખરે દેવે એમને ત્યાં આવણું મહિનાની પુરુષોત્તમ માસની શુક્લપક્ષની ખીજ વિ. સ. ૧૯૩૬ (ઈ. સ. ૧૮૮૨)માં એક પુત્રને જન્મ આપ્યો.

આ પુત્ર પુરુષોત્તમ માસમાં જન્મ્યો હોવાથી એનું નામ પુરુષોત્તમદાસ રાખવામાં આવ્યું.

ચાર સંતાનોના મૃત્યુ પછી અનેક પ્રાર્થનાઓ સાંભળીને લગવાને આ પુત્રરત્ન આપ્યું હોવાથી સાલિકરામજીએ એમને ખૂબ લાડથી ઉછેરવા માંડ્યા. પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જણાય તેમ પુરુષોત્તમે નાનપણથી જ પોતાની વિશેષતાઓ પ્રગટ કરવા માંડી. તેઓ નાનપણથી જ નીડર હતા. ડાઘની પણ પરવા ન કરે. મનસ્વી રીતે વર્તે.

ટંડનજીની પડોશમાં એક સજ્જન રહેતા હતા. એમની

પહેંચતી કરી આવી ને લગવાનને ત્યાં જવાનું પરુદમ સમજાવ્યું. મા તો હેખતાઈ ગયાં. એમને ક્યાંથી ખ્યાલ હોય, કે એમણે મરકરીમાં જો કશું તે, આ બાળક આટલું બધું ગંભીર માની ત્યાં એકલો જતા પ્રયત્ન કરશે !

ટંડનજીનો પ્રાથમિક અભ્યાસ એક મૌલવીજી આગળ થયો. મૌલવી ખૂબ પ્રેમાળ હતા. મૌલવીજીને આજે પણ ટંડનજી ખૂબ ભાવપૂર્વક યાદ કરેછે અને રોજ રનાન કરતી વખતે એમના એ ગુરુદેવને તેઓ અંજલિ આપે છે. ટંડનજીની મુસ્લિમ ગુરુ માટેની આ ભક્તિ દર્શાવે છે, કે મુસ્લિમોના તેઓ વિરોધી છે, એવો જો આક્ષેપ એમની ઉપર મુકાય છે તે કેટલો વાહિયાત છે. એ આક્ષેપ સાચો હોય તો તેઓ મુસ્લિમને સ્નાન વખતે અંજલિ આપે જ નહિ.

મૌલવી સાહેબ આગળ તેઓ થોડુંકિંદુ પણ શીખ્યા. પ્રાથમિક શિક્ષણમાં તેઓ બહુ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હતા.

ટંડનજી પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરી અલાહાબાદનો શી. એ. વી. સ્કૂલમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે દાખલ થયા. આ વખતે એમને એક મિત્રની જૂઠી સંગતથી બહારનું ખાવાપીવાનો શ્રેષ્ઠ લાગ્યો. વળી પોતે એકલા તો ખાવ નહિ, મિત્રમંડળી જોડે દોષ જ. એ બધાનો ખર્ચ પોતે આપે દરે પિતાશ્રીનો પચાસ રૂકો. તેમાં વળી ટંડનજીને એક નાનો ભાઈ તથા એક બહેન હતાં. એમનું ખર્ચ પણ ખરું જ. એટલે ટંડનજીના લખતુદ ખર્ચ એમના પિતાને પોપાવ એમ દના જ નહિ.

ટંડનજીએ પિમા મેગરવાનો નવો માર્ગ અખન્દ.

સમક્ષ દરિયાદ ન આવી હોય. 'એણે તો મારા છોકરાને માર્યો,'
'એણે મારી દીકરીનું ખાવાનું ખૂંટવી લીધું,' 'આજે એણે
આમ ક્યું' ને કાસે લીંકણું ક્યું,' એમ એમના દીકરાની
દરિયાદ સ્મૃત્તાં માગ્યા બન્ને હેરાનપરેશાન થઈ ગયા.

એકવાર એમની માને તેઓ જાણુ તમ કરતા હતા,
ત્યારે તેમની માએ કપડો આપ્યો, આ વખતે વાતમાં
એમણે ક્યું કે એમની મોટી બહેન ભગવાનને ત્યાં ગઈ છે.

તરત જ જિરાસુ બાળકે માને પૂછ્યું, 'મા ! ભગવાન
ક્યાં રહે છે ?'

માએ જવાબ આપ્યો: 'ગંગાકાની પાસે પેલી પાર
આધે.....ખૂન આધે.'

બસ, બાળકડાના મનમાં રહી ગયું કે ગંગાની પેલી
પાર ભગવાન રહે છે, એટલે એક દિવસ એ બાળક ભગ-
વાનને મળવા ઘેરથી કાઢીને કલા વિના જાવડ્યો. ફરતો
ફરતો, ગંગાકાનારે આપ્યો. નદીને જોઈ એ મૂંઝાયો.
સામે પાર શી રીતે પહોંચાય ? એણે ત્યાં એક બાઈને
પૂછ્યું: 'સામે પાર કેમ જવાય ?'

પેલી બાઈએ પૂછ્યું, 'ત્યાં કેમ જવું છે ?'

બાળકડા કહે, 'ત્યાં મારી બહેન ભગવાનની પાસે
રહે છે, તેને મળવા જવું છે. તમે ભગવાનને જોયા છે ?'

પેલી બાઈને આ છોકરા જોડે વાત કરવાની મઝા
પડી. એ લાલી હતી. એને માછલીવાળાના મકાનની બાજુ
હતી એટલે એ બાળકડાને સમજાવી પટાવી એને ઘેર

પહેચિતી કરી આવી ને ભગવાનને ત્યાં જવાનું પરાક્રમ સમજાવ્યું. મા તો હેબતાઈ ગયાં. એમને ક્યાંથી ખ્યાલ હોય, કે એમણે મસ્કરીમાં જે કહ્યું તે, આ બાળક આટલું બધું ગંભીર માની ત્યાં એકલો જવા પ્રયાન કરશે !

ટંડનજીનો પ્રાથમિક અભ્યાસ એક મૌલવીજી આગળ થયો. મૌલવી ખૂબ પ્રેમાળ હતા. મૌલવીજીને આજે પણ ટંડનજી ખૂબ ભાવપૂર્વક યાદ કરે છે અને રોજ સ્નાન કરતી વખતે એમના એ સુરહેવને તેઓ અંજલિ આપે છે. ટંડનજીની મુસ્લિમ શરુ માટેની આ ભક્તિ દર્શાવે છે, કે મુસ્લિમોના તેઓ વિરોધી છે. એવો જે આક્ષેપ એમની ઉપર મુકાય છે તે ફટકો વાહિયાત છે. એ આક્ષેપ સાચો હોય તો તેઓ મુસ્લિમને સ્નાન વખતે અંજલિ આપે જ નહિ.

મૌલવી સાહેબ આગળ તેઓ થોડુંભેડું પણ શીખ્યા. પ્રાથમિક શિક્ષણમાં તેઓ બહુ તેજસ્વી વિદ્યાર્થી હતા.

ટંડનજી પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું કરી અલાહાબાદની સી. એ. વી. સ્કૂલમાં માધ્યમિક શિક્ષણ માટે દાખલ થયા. આ વખતે એમને એક મિત્રની ખૂરી સંગતથી બહારનું ખાવાપીવાનો શોખ લાગ્યો. વળી પોતે એકલા તો ખાવ નહિ, મિત્રમંડળી ભેડે હોય જ. એ બધાનો ખર્ચ પોતે આપે. દરે પિતાશ્રીનો પગાર ટૂંકો. તેમાં વળી ટંડનજીને એક નાનો ભાઈ તથા એક બહેન હતા. એમનું ખર્ચ પણ ખરું જ. એટલે ટંડનજીના લખતૂટ ખર્ચા એમના પિતાને પોપાય એમ હતા જ નહિ.

ટંડનજીએ ધેસા મેળવવાનો નવો માર્ગ અખતવાર

ક્યો. એક વખત એમણે જોયું કે ઝોરડામાં કોઈ નથી. પિતાજીનો કોટ પડેલો હતો. ઘરમાં એક અંટિ માથો. માતાજી નહાતાં હતાં. પિતાજી દિશાએ ગયા હતા. નાનીએન જાંઘની હતી. બાઈ રમવા ગયો હતો. તક બરાબર હતી. એમણે પિતાજીના પાકિટમાંથી દસ રૂપિયાની નોટ ઉઠાવી, ને પાકિટ પાછું બરાબર મૂકી પલાયન થઈ ગયા.

બપોરે મિત્રોને લઈ જઈ સારી એવી ઉમળકી કરી, ને લહેર કરી. અહીં બપોરે પિતાએ જોયું તો દયની નોટ શુભ. એમને દર્શાવથી થોડીથોડી બાળ મળેલી કે પુરુષોત્તમને બહારનું ખાવાની આદત પડી છે. એટલે એમને સક ગયો કે એણે જ લીધા હશે. સાંજે ઘેર ગયા, ત્યારે પુરુષોત્તમ નહોતો. એમણે આજે બરાબર પરીક્ષા લેવાનું નક્કી કર્યું. પુરુષોત્તમ આવ્યો, એટલે એમણે પોતાનાં પત્નીને કહ્યું: 'પુરુષોત્તમને ખાવાનું આપ. એ જૂખ્યો થયો હશે.'

ટંડનજી કહે: 'ના, મને જૂખ નથી.'

'કેમ જૂખ નથી?'

'તમિયત ડીક નથી.'

પણ એવામાં એમના નાનાભાઈ રાધેનાથને બબર પડેલી એટલે એ કહે: 'એ તો આજે બપોરે ઉમળકી કરેલી. એમાં જૂખ ખાધું છે, તેથી જૂખ નથી.'

'શાની ઉમળકી કરેલી?' એમના પિતાએ પૂછ્યું.

ટંડનજીએ નાનાભાઈને ધમકાવ્યો, 'કાણે કહ્યું ઉમળકી કરેલી. ખોટી ખોટી વાત કરે છે.'

પોતાની મગફ દરે છે, એટલે એમણે એ નોટખૂંદ ફેંકી દીધી.

ટંડનજીએ કહ્યું, 'તમે કેમ જોયા વિના નોટખૂંદ ફેંકી દીધી ? મેં અનુવાદ કર્યો છે !'

શિક્ષક હોબીલો પડી ગયો. પોતે ફેંકી દીધેલી નોટ ખૂંદ ઉપાડી, જોયું તો ટંડનજીએ અક્ષરશઃ સુંદર અનુવાદ કર્યો હતો ! એમણે પૂછ્યું, 'કેમ ઘેરથી આ ફકરો તૈયાર કરીને લાવેલો ?'

'ના, છ.'

પેલા શિક્ષકે ટંડનજીને પાસે જોલાખ્યા. આટલો જલદી ને આટલો સરસ રીતે અનુવાદ કરવા માટે એની પીઠ થાખડી.

માત્ર લાથુવામાં જ તેઓ આટલા પ્રવિણ હતા એવું નહોતું. રમતગમતમાં પણ એટલા કાબેજ હતા. ક્રિકેટમાં તો તેઓ નિષ્ણાત ગણાતા. નિશાળની ક્રિકેટ ટીમમાં એમનું સ્થાન મોખરે હતું. એમને લીધે જ નિશાળની ક્રિકેટ ટીમનો પ્રિજીત હતી.

એ સ્કૂલમાંથી એમણે મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી. આખા પ્રાંતમાંથી બીજે નંબરે પરીક્ષામાં પાસ થયા. એમને જીવદત્ત મળી.

કોલેજમાં એમની કાર્તિ ખૂબ વધી. કોલેજની રમતગમત સમિતિના તેઓ મંત્રી ચૂંટાયા. કોલેજની ક્રિકેટ ટીમના તેઓ કેપ્ટન નિભાયા.

કોલેજના અભ્યાસ દરમિયાન એમને કોલેજના પ્રિન્સિ-

પાલ જોડે સખત ઝંઘડો થયો. ટંડનજી ખૂબ સ્વતંત્ર પ્રકૃતિના અને સ્વમાનો હતા. એક વર્ષે દોલેજના હમખાનાના મંત્રી હતા. દોલેજનો મેળાવડો હતો. પ્રિન્સિપાલે ટંડનજીને પૂછ્યા વિના, મેળાવડામાં બદોબસ્ત રાખવા પોલીસને કહ્યું. નક્કી કરેલે સમયે પોલીસ આવી પહોંચી. ટંડનજી પોલીસને જોઈ અચ્ચો પામ્યા. તપાસ કરતાં એમને જણાયું કે પ્રિન્સિપાલ સાહેબે પોલીસને બોલાવી હતી.

આથી ટંડનજીને ગુસ્સો ચડ્યો. તેમણે વિદ્યાર્થીઓને સમગતવ્યા કે પ્રિન્સિપાલની જોડુકમી બરદાસ્ત ન થઈ શકે. પ્રિન્સિપાલનો ફરજ હતી, કે મેદાન ઉપરની બધી વ્યવસ્થા માટે મંત્રીની સલાહ લે. વિદ્યાર્થીઓ એમના પક્ષમાં હતા.

રમનગમતની શરૂઆત થઈ. બદારથી એક વિદ્યાર્થી અંદર આવ્યો હતો, તેને પોલીસે અટકાવ્યો. ટંડનજીને ખમર પડતાં તેઓ ત્યાં પહોંચ્યા ને પોલીસને ધમકાવ્યો. પોલીસે એમનું અપમાન કર્યું એટલે ટંડનજી કહે, 'આ તારો દડો જ તારા બરડામાં લગાવીશ, બાંધુ ગરબડ કરશે તો !' એમ કહીને જોડે ઊભેલા એક માણસની સાકડી એમણે મૂંટવી ને પોલીસની સામે ધર્ષ મવા.

પોલીસ એના ઉપરીને ફરિયાદ કરી. જેણે પ્રિન્સિપાલ પાસે ગયો. પ્રિન્સિપાલે ટંડનજીને બોલાવી મંગાવ્યા. પ્રિન્સિપાલની પાસે ટંડનજી ગયા ને કહ્યું. 'મેં પોલીસની જોડે ઝંઘડો કર્યો છે. આ અદાનિત વાત મેં બોલો તુ કંઈ છે !'

પ્રિન્સિપાલ મૂંઝવણમાં પડી ગયા. એમણે પોલીસને કહ્યું. 'હું ન જાણું. તમારે કાવે તે કરો. જોઈએ તો

એને છોડી દો. અથવા તો જોઈએ તો એને સાથમાં લઈ જાઓ.'૦

૬૩૫૭ તરત જ તફ્ટી ઊડ્યા, 'તમે કેમ ન જાણો ? તમારા હુકમથી તો એ આમ્યા છે. તે વખતે તો તમે જાણતા હતા ને હવે કેમ નથી જાણતા ?'

પ્રિન્સિપાલ તે વખતે તો કશું જોડ્યા નહિ, પણ પોલીસની હાજરીમાં પોતાનું આવું અપમાન કરનાર વિદ્યાર્થીની પછીથી ખબર લેવાનો એમણે નિશ્ચય કર્યો. પ્રિન્સિપાલને મોળા જોઈ પોલીસે પણ એમને છોડી દીધા.

બીજે દિવસે વિદ્યાર્થીઓ હડતાળ પર જીત્યા. એમણે પ્રિન્સિપાલે જે આપખુદ વર્તણૂક ચલાવી, તેનો વિરોધ કર્યો. વિદ્યાર્થીઓનું એક પ્રતિનિધિમંડળ પ્રિન્સિપાલને મળ્યું. એ વખતે તો પ્રિન્સિપાલે પતાવી દીધું. પણ પરિણામે ૬૩૫૭ને એક વર્ષ માટે કોલેજમાંથી બરતરફ કર્યા. ને આમ એક વર્ષ તેઓ ઘેર બેઠા એ વર્ષ દરમ્યાન એમણે ખૂબ અભ્યાસ કર્યો. વર્ષ પછી પણ એના એજ પ્રિન્સિપાલ હતા. એમને વિજ્ઞાન ખૂબ પ્રિય હતું અને તેમાંય વિશેષે કરીને રસાયણશાસ્ત્ર ખડું મમલું. એનો એમને નાનપણથી જ પ્રેમ. પણ રસાયણશાસ્ત્રના આધ્યાપક પ્રિન્સિપાલ હતા. એટલે એ વિષય તો લેવાય એમ હતું જ નહિ એથી એમણે સાહિત્ય વિષય લીધો, ને વિજ્ઞાનને બદલે આર્ટ્સના વિદ્યાર્થી બન્યા. આમ સ્વમાનને લીધે એમને પોતાના ઇચ્છનપ્રવાહના વહેણને બદલવું પડ્યું.

બી. એ. થયા. હવે શું કરવું એ પ્રશ્ન થઈ પડ્યો.

પોતાના માની સ્વભાવ અનુસાર સ્વતંત્ર ધંધો જ એમને મારે અનુકૂળ હતો. એટલે વકીલાતનું શિક્ષણ લેવા માંગ્યું. વકીલાતના શિક્ષણની જોડે જ એમણે એમ. એ. ની પણ ટર્મસ કરવા માંડી. એ રીતે એમ. એ. તથા એલ. એલ. બી. બન્ને પરીક્ષાઓમાં તેઓ સારી કક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા. આ રીતે તેઓ કોલેજની ક્રિકેટ ટીમના જ કેપ્ટાન નહોતા, પણ સારી વિદ્યાર્થી આધમના કેપ્ટાન હતા. છતાંય એમને મન એમની કોલેજની કારકીર્દિ કરતાં પોતાનું સ્વમાન વધારે વહાણું હતું.

રમતગમતનો તો એમને બહુ શોખ. એમની કોલેજ એમની ક્ષમાનગીરી હેઠળ મોટે ભાગે તો છૂટતી જ. તેઓ ખૂબ કુશળ ખેલાડી ગણાતા. એમને શેતરંજનો ખૂબ જ શોખ હતો. કોલેજની રમતગમતમાં એમને ઉત્તમ શેતરંજના ખેલાડી તરીકે ધનાગો મળેલાં.

શેતરંજે એમનું એક વર્ષ ખોવડાવેલું એનું એક રમુછ દૃષ્ટાન્ત મળે છે. એકવાર એક જણની જોડે એમને શેતરંજ વિષે કંઈ હોંશતોશી થઈ. ટંકનછ પેસાને કહે, “આવી જ.” સામાવાળો પણ એવો જ માની હતો. એ તૈયાર થઈ ગયો. બન્ને શેતરંજના શોખીન. બન્નેની પરીક્ષા હતી, પણ બન્ને શેતરંજના શોખમાં બાન બૂડ્યા, ને શેતરંજ રમવા ગેરા. પરીક્ષા પરીક્ષાને ડેકાણે રહી, ને અફીં રમત ચાલ્યા કરી. આખરે ટંકનછ છૂટ્યા. પણ પરીક્ષામાં ન ગેસી શક્યા તેથી એક વર્ષ બગડ્યું. આ એમનો સ્વભાવ કેટલો ધૂની હતો તે સૂચવે છે.

કોલેજની પાસામે-ટના, તેઓ પ્રથમ ચૂંટાયલા ઉપ-પ્રમુખ હતા. એ પણ વિદ્યાર્થીઓમાં એમની લોકપ્રિયતા કેટલી હતી તે દર્શાવે છે. કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ એમની સ્વમાનયત્તિ વગેરેની તારીફ કરતા હતા. એમના, કાવલના અભ્યાસ વખતે પણ એકવાર પ્રિન્સિપાલને ક'ઈ પોતાની કશિયાદો સ્પષ્ટ કરવી હતી તે માટે વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના નેતા તરીકે એમને જ ચૂંટી કાઢેલા.

આ રીતે વિદ્યાર્થીજીવનમાં એમણે નેતાગીરી મેળવી, અને કોલેજનું એક વર્ષ પ્રિન્સિપાલ જોડેના સહયોગમાં ગુમાવીને, બીજું વર્ષ, સેતરંજના શોખ-પાછળ ગુમાવીને પોતાની વિશિષ્ટતા બતાવી આપી. આમ એક વિદ્યાર્થી તરીકે એમની કારકીર્દિ ઉજ્જવળ હતી. એ ભાવે મહત્તાની ઝાંખી દેરાયતી હતી.

૩. વક્રીલાત

શ્રી. ટંકનખાણુએ ૧૯૦૬માં એમ. એ., એલ-એસ. બી ની ઉપાધિ મેળવી અને તેઓ કાયદાશાસ્ત્રી બન્યા. ઘરની સ્થિતિ સારી ન હોવાથી એમને કમાવાનો ફરજ પડી. ટંકનજીએ અક્ષાદાખાદમાં જ વક્રીલાત કરવાનું નક્કી કર્યું. સનદ કદાવી ને શરૂઆતમાં તો જિલ્લા દાર્ટમાં વક્રીલાત કરવા માંડી. ત્યાં થોડો અનુભવ લીધો. આજીવિકા પૂરતું કમાવા પણ માંડ્યું.

ટંકનજીએ નાનપણમાં પિતાજીને કદીય જૂઠું ન ખોલવાનું વચન આપ્યું હતું. તે વચન એમણે અત્યારસુધી બાકુ દત્તાથી પાળ્યું હતું. વક્રીલાત એટલે સાચ-ચૂના પ્રસંગોથી ભરપૂર ધંધો. ટંકનજીએ વક્રીલાત દરમ્યાન પણ પિતાને આપેલું વચન ન તોડ્યું એવો નિર્ણય કર્યો.

એક બાજુ ઘરની સ્થિતિ ગરીબ હતી, બીજી બાજુ એમનો સત્વનો સિદ્ધાંત હતો. જો, તેઓ જ્યાં મુકદ્દમાઓ હાથમાં લે, ખોટાનું ખરું કરે, તો તો એમની કમાણી ખૂબ

ધીકતી ચાવ. કારણ, એમની શુદ્ધિપ્રતિભાથી, એમની કાયદાની જાણકારીથી, જિહ્વા કોર્ટમાં થોડા સમયમાં જ એમણે નામના મેળવી હતી. પણ કોઈ અસીલ પોતાની પાસે આવે કે ટંડનછ એને રોકડું પરખાવી દેના: 'જો બાઈ, તારો મુકદ્દમો જૂડો હશે તો મારાથી તારો જગ્યાવ ધર્મ શકવાનો નથી. માટે બહેતર છે, કે તું કોઈ બીજો વફીલ શોધી લે. એવું અન્યાયનું કામ હું નહિ કરું.'

અસીલ એમને ખાત્રી આપે કે પોતાનો પક્ષ ન્યાયનો પક્ષ છે, અને પોતાનો મુકદ્દમો સાચો છે, તો જ તેઓ મુકદ્દમો હાથમાં લેતા. અને હાથમાં લેતી વખતે પણ તેઓ સ્પષ્ટ ચેતવણી આપના: 'મુકદ્દમો લડતાં પણ જો મને એમ લાગ્યું કે તારો કેસ જૂડો છે તો હું અધવચેથી તારો કેસ છોડી દઈશ.'

પરિણામે એક કાયદો એ થયો, કે તેઓ ખોટા દાવા લેતા જ નથી એવી એમની ચોખ્ખી ખ્યાતિ બંધાઈ ગઈ. એટલે લોકો એ એવા દાવા નહિ લે, અથવા તો લઈને અર્થથી છોડી દેશે એ ખીકે તે એવા દાવા એમની પાસે લઈ જતા જ નહિ. ફક્ત સાચા માણસો જ એમની પાસે આવતા. અને જે દાવા એમની પાસે આવતા, તે તેઓ એટલી સુંદર રીતે લડતા, કે એમના બીજા બધા વફીલો ને દાવા સાંભળવા આવેલા લોકો હેરાત પામી જતા ને એમની વાહ વાહ કરતા.

ટંડનછએ સરખાતમાં તો અલાહાબાદના વિખ્યાત વફીલ સર તેજબહાદુર સમુના મદદનીશ તરીકે કામ કરવા માંડ્યું. એથી એમને એ ધંધાનો બહુ સરસ અનુભવ મળ્યો. સર

તેજમહાદુર આ ધંધાના વિખ્યાત પુરુષ હતા તેમની પાસે મોટા મોટા અને તરેહ તરેહના મુકદ્દમાઓ આવતા. સર- તેજમહાદુર આ મુકદ્દમાઓ તૈયાર કરવાનું દંડનજીને સોંપતા. આ કારણે એમને વિવિધ મુકદ્દમાઓ શી રીતે હડવા, એની કાયદાની બારીકીઓ કઈ એ બધાની જાણ થઈ, ને કાયદાની આંદીશૂંટી પ્રત્યે એમની દ્રષ્ટિ કેળવાવા લાગી.

દંડનજાણની પ્રતિષ્ઠા જામી. એ વખતે, દેશમાં બંગ- ભંગનું આઠોક્ષન ખૂબ જોરમાં ચાલી રહ્યું હતું. હામ હામ નવજુવાનોની ધરપકડ થતી. એ નવજુવાનો પર સિદ્ધીશ રાજ્યને ઉચ્ચત્રાપી પાડવાનું કાવતરું રચવાનો આરોપ મુકાતો. ભારે કંડ ને સજાઓ ઠેકાતી. ધણા નવજુવાનો અરકારના જુલમનો ભોગ થઈ પડ્યા અને એમની પર મુકદ્દમા શરૂ થયા. આ જોઈ, દંડનજાણની દેશભક્તિ જાગૃત થઈ અને એમણે નક્કી કર્યું કે કાન્તિકારીઓનો બચાવ એમણે વિના મૂંઝવે કરવો. અને એમણે કાન્તિકારીઓનો હક રીતે બચાવ કરવા માડ્યો. એ માટે એમણે પોતાના ધંધાની દ્રમાણી જતી કરી. તે ઉપરાંત પોતાના પદરના પૈસા ખર્ચીને કાન્તિવાદીઓને ફાંસીને માંચડે જતા હોડાવ્યા.

આ કાર્યથી એમની પ્રતિષ્ઠા ખૂબ વધી. એક સાચા દેશપ્રેમી તરીકે એમની ઈજ્જત આરે તરફ પ્રસરી. આ પંડી તેઓ બધા જ રાજકીય મુકદ્દમા વિના મૂંઝવે ચલાવતા. અને એથી રાજકીય ક્ષેત્રમાં કામ કરતા કાર્યકર્તાઓને એક જાતની ધરપત રહેતી. કે, આપણને સરકાર હેરાન કરશે, તો પણ આપણી વહારે ધાનાર અને આપણને ફાંસીને માંચડેથી હોડાવનાર કોઈક માડીગથો વીર મૌજુદ છે. આ

રીતે વધીજાતના ધંધા દરમ્યાન પદોક્ત રીતે તેમજે રાજકીય પ્રવૃત્તિને ધજો વેગ આપ્યો.

વધીજાત રાજ કરી ત્યારથી જ રાજ/કારણમાં તેઓ ઊંડી દિશવ્યસ્ત્રી ક્ષેત્રા હતા. તેથી જ જ્યારે ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં અધિવસન કર્યું, અને હિન્દમાંથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં, ગરીબ માણસોને ફાસજાવીને ભરતી કરાવવામાં આવી તેની સામે વાંધો લીધો અને અધિવસન ઉપાશ્રુ. ત્યારે રાષ્ટ્રપ્રેમી 'ટંડનજી' પણ ઉત્સાહમાં આવી ગયા. એમણે ગામોગામ ફરીને, આફ્રિકામાં મજૂરની ભરતીમાં ન જવા માટે જનતાને સમજાવવા માંડી લોકોને અગ્રેજી રાજપરિવરુદ્ધ ઉદ્દેશવા માંડ્યા.

ટંડનજીશુની આ પ્રવૃત્તિઓ, અગ્રેજી રાજ્યના હાકોમોને ખતરનાક લાગવા માંડી. એટલે નિઃશ્વા ન્યાયાધીશે એમને ખોસાડ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મજૂરોની ભરતી વિષે જે પ્રચાર તેમજે કરવા માટેજો તે નર્મો રાજદ્રોહ છે, સરકાર એને ધમ્મું મંબીર કાર્ય માને છે, એમ કહ્યું. ને એ કાર્ય ઊંડી દેવાને, નકામી સરકારની ખફગી વડોરી ન લેવાને એમને સમજાવ્યા, બદલે વિનવ્યા.

પણ ટંડનજીશુ તો કહે કે એ એમનો જન્મસિદ્ધ હક છે.

નિઃશ્વા મેજસ્ટ્રેટ કહે: "તો તો પછી, તમારી સામે ધર્મી સખત પગલાં લેવાં પડશે. પછી સરકાર તમારી ઉપર રાજ્યદ્રોહનો આરોપ મૂકી કામ ચલાવે, તો મારી પામે આવતા ના."

"હું જે કાર્ય કરું છું તે પરિજ્ઞામનો વિચાર કરીને

જ કરું છું. ધાકધમકીથી હું કરી જનારો માણસ નથી. અને તમારે યાદ રાખવું જોઈએ, કે તમે એક વકીલ જોડે વાત કરી રહ્યા છો એટલે કાયદાની બીકથી મને કરાવી નહિ રાકાય. છતાં તમારે જે પગલાં લેવાં હોય તે તમે ખુદીથી લઈ શકો છો.”

“ત્યારે તો તમે પૂરેપૂરા અંગેજવિરોધી લાગો છો”

આ વાક્ય સાંભળી ટંડનજી ખૂબ હસ્યા. પેલો ન્યાયાધીશ હોબીલો પડી ગયો.

ટંડનજી એને કહે, “જોહોહો, આવી સાદી સીધી વાત સમજતાં તમને આટલી બધી વાર લાગી.” એમ કહી ટંડનજીએ ચાલતી પકડી

આ રીતે એમના વકીલાતના ધંધામાં પણ એક જાતનું સ્વનંત્ર માનસ, એક પ્રકારની આઝાદીની તુમાખી સ્વાભાવિક સ્વરૂપે ટંડનજીમાં જણાઈ આવે છે. વકીલાતની જોડે તેઓ રાજકારણમાં પણ સક્રિય ભાગ લેતા. વળી, બીજા વકીલો ન્યાયાધીશોને બેઠસોગાદ આપે, પાર્ટી આપે, દરકોઈ રીતે ખુશ રાખે, ત્યારે ટંડનજી આવી તોછડી રીતે વર્તે. વળી એમને ખબર કે આ જ ન્યાયાધીશ સમક્ષ પાછા મુકદ્દમા લડના જતું પડશે, અને ત્યારે એ જરૂર કિન્નો રાખશે, પણ એમાં વકીલ તરીકેનું એમનું ગૌરવ રહેતું છે. અને એ રીતે એઓ અન્ય પેસાઘડુ ને સ્વાર્થપરાયણ વકીલોથી જૂદા તરી આવતા હતા. પૈસાને એમણે કદી પરમેશ્વર માન્યો નથી. સ્વેચ્છાએ એ દેવી ગરીબીને સદા ગૌરવવાંતી લેખી છે.

૧૯૦૮ માં એમણે જે વકીલાત ચડ કરી તે એકધારી

૧૯૧૪ સુધી ચાલુ રાખી. ૧૯૧૪ માં તેઓ મહામના પં. માધવીપણના આગ્રહથી પંખળની નાભા રિયાસતના કાનૂન મંત્રી તરીકે ગયા. ચાર વર્ષ ત્યાં ઉચ્ચત્તમ કામગીરી ખજાવી. ૧૯૧૮ માં તેઓ નાભા મહારાજન જોડે મનબેદ થતાં પાછા આવ્યા. એમણે ફરી પાછી વકીલાત શરૂ કરી.

ચાર વર્ષથી, વકીલાતના ધંધામાં ન હોવા છતાં અને, એ દરમિયાન એમના અસીસો બીજે કેશણે જતા થઈ ગયા હોવા છતાં, ટંકનહરે વકીલાત જેવી શરૂ કરી એવું એમણે પોતાનું સ્થાન તરત જ પાછું જમાવી લીધું. આમ છતાં, એમની પરોપકારી વૃત્તિને લીધે, એમની પાસે ઝાઝી ખચત રહેતી નહિ. વળી, વકીલાતમાં એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ દ્રવ્યો-પાર્જનનો નહિ પણ જનસેવાનો હતો.

ગરીબ માણસોના કેસો તેઓ મફત લડતા. ધણીવાર તો એવી પરિસ્થિતિ આવતી કે આખો મહિનો ખૂબ મહેનત કરે, ખાવાપીવાનો પણ કુરસદ ન મળે એટલું કામ હોય, ને એ આખા મહિનાની કમાણી માંડ કુટુંબનો નિર્વાહ ચાલે એટલી જ હોય. કારણ કે મોટા ભાગના દાવા કાંતો કાન્તિ-કારોના હોય, કે કાંતો ગરીબ બેઠો, -કે જેઓ શી આપી શકે એવી સ્થિતિમાં ન હોય-તેમના હોય.

આ ઉપરાંત, વકીલાતમાં ધણા વિશેષો આવતા. જેમ કે, તેઓ ૧૯૧૬ માં અવાહાગાદ મુધરાઈના ચેરમેન તરીકે ચૂંટાયા. એ તો રજા અત્યંત પ્રામાણિક માણસ એટલે માત્ર શોભાનાં પૂતળાં તરીકે તો ખેસે નહિ. તેઓએ તો તનતોડ મહેનત શરૂ કરી. પોતે કામ કરે ને બીજા પાસે

પણ એવું જ કામ લે. આથી એમનાથી અદાલતમાં નિય-
મિત રીતે હાજરી અપાતી નહોતી, ઘણા અસીલોને નારાજ
કરવા પડતા.

૧૯૧૬ માં પંજાબકેસરી લાલા લજપતરાયના 'લોક
સેવકસંઘ'ના અધ્યક્ષ બનવાની એમને વારંવાર વિનંતી
કરવામાં આવી, છતાં એમણે ના પાડી. કારણ કે એ સંઘના
અન્યપક્ષની એક શરત એ હતી કે, પોતાની બધી કમાણી
'લોક સેવકસંઘ' ને આપી દેવી પડે. અને એ આપી
શકે, એવી એમની આર્થિક સ્થિતિ થઈ નહોતી,

આમ ૧૯૨૧ સુધી એમણે વકીલાત કરી, નામના
મેળાં. એવામાં, દેશમાં જલિયાંવાળા બાગ, રોલેટ એક્ટ
વગેરેનો હાવાનળ સળાઓ. અસહકારનું અદિલન જાગ્યું.
વકીલોને અદાલત છોડવાની પૂ. ગાંધીજીએ હાકલ કરી. ને,
ટાંડનજીએ અદાલતને છેલ્લી સલામ કરી. ધીકતી કમાણીને
લાત મારી, ને સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં યાહોમ કયું !

૪. જાહેર જીવન

‘કેન્ડેલ’ જીવન એટલે વૈવિધ્ય, બહુરંગીતા અને અનુભવવૈપુલ્ય. ટંકનજી અસાહચાર્યમાં વકીલાત કરતા હતા, તેવામાં, પં. મદનમોહન માલવીયજીના આગ્રહને વશ થઈને પંજાબની નાભા રિયાસતમાં તેમણે કાનૂનસચીવ તરીકેનો એાહો સ્વીકાર્યો. મહામના માલવીયજીને તેઓ પોતાના રાજકીય ગુરુ તરીકે માનના હતા. અને માલવીયજીની આ ધિનંતીનો સ્વીકાર કરવાથી એમને આર્થિક દૃષ્ટિએ થોડીક તુકસાની સહવી પડે, તો એ પણ સહવા તેઓ તૈયાર થયા. એ રીતે એમણે પોતાની ગુરુઅક્તિ વ્યક્ત કરી.

તેઓ નાભા ગયા. પોતાનો હોદ્દો બહુ કામેલિયતથી સંભાળ્યો. નાભાના મહારાજા એમની પ્રામાણિકતા, એમની કાર્યનિષ્ઠ તથા એમની સદ્ગુણદૃષ્ટિથી મુગ્ધ બન્યા. થોડા જ વખતમાં એમનો કામગીરીને પરિણામે નાભા રિયાસતમાં ફેફારો થવા માંડ્યા. એમને પ્રભાવ પડતો દરેક જોયો.

એમણે પર્વતની ઊંચી ઝરૂંઝી જે અંગેને માટે

હરવા - ફરવા માટે નિમત્ત હતી, ત્યાં હિન્દીઓને માટે પણ સુવિધા કરી આપી. હિન્દીઓને અંગ્રેજો સમક્ષ જે લઘુતાગ્રન્થિનો અનુભવ થતો હતો, તે દૂર કર્યો.

એમણે રિયાસતના પ્રજાગતોને તથા મહારાજા તેમજ મહારાજાના સાર્થીઓને શીખવ્યું, કે અંગ્રેજોથી બીવાની કર્શી જરૂર નથી. આપણે જેમ જેમ દબાઈશું તેમ તેમ અંગ્રેજો વધુ અને વધુ દબાવવાનો પ્રયત્ન કરશે. માટે આપણે તો એમની સમક્ષ આપણું પોતાનું વર્ચસ્વ ટકાવી રાખીને, એમની સમક્ષ માથું ઊંચું રાખીને ફરીશું, તો જ એમની આગળ આપણું માન જળવાશે, આપણો પ્રભાવ પડશે ને દેશનું પણ ગૌરવ જળવાશે. રિયાસતનો પોલિટિકલ એજન્ટ (અંગ્રેજ સરકારનો રાજદૂત) ટંકનજીથી ગભરાતો. એમનાથી ચોક્કસો રહેતો, કે રખેને આ રાજ્યને માથું ઊંચું કરતાં-સરકારની સામે થતાં શીખવે.

આનું શુભ પરિણામ એ આપણું કે અંગ્રેજ અમલદારો, હિન્દીઓ તો આમણા શુભામ છે, આપણે એમને લાત મારીશું, તો એ પગ ચૂમતા આવશે, એમ માનતા હતા, તેને બદલે હિન્દીઓ તરફ માનથી જોતા થયા. હિન્દીઓ પણ પોતાનું સ્વત્વ જાળવવી શકે છે, અંગ્રેજોથી ગભરાતા નથી, એ એમણે બોધું. ને તેથી ટંકનજીનું ગૌરવ એ લોકો કરવા લાગ્યા.

એકબાજુ, મહારાજાનો પૂર્ણ વિશ્વાસ એમણે સંપાદિત કર્યો. બીજીબાજુ, અંગ્રેજોને એમની તરફ માન થાય એવું વર્તન રાખ્યું, તો ત્રીજી તરફ એમણે પ્રજાનો પણ વિશ્વાસ લોકો-

એટલા માટે નાશાના મંત્રીપદ કરતાં પોતાનો વધીલાતનો સ્વતંત્ર ધંધો સારો.

એમણે તે વખતે તો મહારાજન સાહેબને કહ્યું: 'વારુ ત્યારે.' પણ એમનું મન સ્વસ્થ નહોતું. પોતાને હિન્દી સાહિત્ય સમિતીનામાં હાજરી આપવા મહારાજની રજા માગવી. પડે: ને મહારાજન એનો ઈન્કાર કરી શકે એવી રીતિમાં હોય એ સંજોગો જ એમને માયાવાદ જેવા લાગ્યા. એમણે નિર્ણય કર્યો કે ગુલામી તો કરવી જ નહિ.

જે ક્ષણે પોતે ગુલામ છે, મહારાજના નોકર છે, એવું જ્ઞાન થયું. તે ક્ષણે તેઓ ઘેર આવ્યા, ને જે પત્રો તૈયાર કર્યા. એક પત્ર પોતાના મંત્રીપદના રાજનામાનો. તેમાં એમણે પોતાના રાજનામાનું કારણ સવિસ્તર જણાવ્યું. પોતાની સ્વતંત્રતા ઉપર જ્યાં જરા જોટલી પશુ તરાપ પડે ત્યાં પોતે એક ધડી પણ રહી ન શકે એમ જણાવ્યું. ને બીજા પત્ર માલવીયજીને, ઉપરનાં બધાં કારણોથી પોતે રાજનામું આપે છે એ મુજબનો લખ્યો. ને એ પત્ર મહારાજના હાથમાં પહોંચે તે પહેલાં જ, પોતે નાશા છોડીને પ્રયાગ આવ્યા મયા, કે જેથી મહારાજ એમને આગ્રહ કરે. ને ખોટી શરમના માર્યા રહી જવું પડે, એવું બને નહિ.

મહારાજને પત્ર વાંચ્યો. એમને પોતાની જૂથ સમગ્રઈ એમણે ટંડનજીની આગળ પોતાની બુદ્ધતી કબૂલાત કરતો પત્ર લખ્યો, ને ટંડનજીને પાછા આવી પોતાનો હોદ્દો સંભાળી લેવાની સાગ્રહ વિનંતી કરી, ને જલ્દિયામાં પોતાના નગરથી એનો કોઈ પ્રસંગ ઉપસ્થિત નહિ ચાય, એ વિચાર

આંધરી આપી. પણ ટંડનજી એકના બે ન થયા, તે ન થયા.

નાભાનરેશે ઉપરાઉપરી ચારમાં પત્રો લખ્યા, પણ ટંડનજીની નાની હા થઈ નહિ. રાજ્યએ આપરે, પોતાના તરફથી એક ખાસ પ્રતિનિધિને અલાહાબાદ ટંડનજી પાસે મોકલ્યો, અને એને સૂચના આપી કે ટંડનજી જે શરતો હશે તે બધી કબૂલ કરવી, જે પગાર માગે તે કબૂલ કરવો, પણ ગમે એમ કરીને એમને લઈ આવવા જ.

રાજનના પ્રતિનિધિએ આવીને ટંડનજીને તેઓ કથી શરતે રિયાસતી હોદ્દો સંભાળે તે પૂછ્યું. ટંડનજીએ તેને સ્પષ્ટ ઉત્તર વાળ્યો કે પોતે હવે મહારાજની નોકરી ફોર્મ પણ શરતે કરવા તૈયાર નથી, એટલે એ પાછા નાભા ગય એ હવે અશક્ય છે. એ સાથે મહારાજને એમણે અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું, કે મહારાજને જ્યારે એમની જરૂર લાગે, જ્યારે કંઈ કામ પડે ત્યારે વિનાસંકાયે એમને બોલાવે, અને પોતે ઘણી ખુશીની સાથે મહારાજનું કાર્ય કરી આપશે. અને એ કામ માટે મહારાજ પાસેથી એક પાર્ષ પણ નહિ લે.

આ રીતે રિયાસતી હોદ્દા દ્વારા મહેર સેવાની નરેનો તેમણે ૧૬૧૪થી ૧૬૧૮ના માર્ચ મહિના સુધી લાભ લીધો.

૧૬૧૮ માં અલાહાબાદ આવી એમણે પોતાની વહીવટ પાછી શરૂ કરી. ટંડનજી હવે પ્રયાગમાં રીક રીક પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા. ૧૬૧૯ માં અલાહાબાદ સુધારાઈમાં તેઓ સારા મતે ચૂંટાયા અને સુધારાઈના પ્રમુખ-એરમેન તરીકે એમની વરણી કરવામાં આવી. આ વખતે એમની કુટુંબની

આર્થિક સ્થિતિ અત્યંત નબળી હતી. કારણ કે વહીસાત કરતાં બહાર હવન જ એમનો વધારે સમય લઈ લેતું.

તે વખતે સુધરાઈના પ્રમુખની જગ્યા બદલ મર્યાદા ઉપજાવે એવી હતી. કારણ કે, પ્રમુખ ધારે તો હજારો રૂપિયા ખર્ચાવી શકે એવી એની જગ્યાની કિંમત હતી. એને જ હાથે સુધરાઈના ઈમારત અપાંચ, એને જ હાથે સુધરાઈનાં નાણાંની વહીવટ થાય, છતાં ટંડનછને તો જેમ નાબા રિયાસતની નોકરી એ એક સેવાનો મોકો હતો, તેવી જ રીતે, આ હોદ્દો પણ જનસેવાના એક સાધન તરીકે એમણે સ્વીકાર્યો. એટલું જ નહિ, પણ એમણે એક આદર્શ નમરૂપિત તરીકે કામ કર્યું. એમને વાહનબંધનું મળે તે પણ ઊંડી દઈ એમણે દરરોજ સુધરાઈની ઓફિસમાં ચાખડી પહેરીને પત્રપાળા જવા માંડ્યું. અને એથી ખીજા સુધરાઈના અમલદારો પણ વાહનબંધાની જે રકમ પોતાના ખીસામાં મૂકતા હતા, તેનો પણ ખચાવ થયો. કારણ કે, તેમનો પ્રમુખ વાહન-બંધનું ન ઉપાડે, ને પોતે ઉપાડે તેમાં એમને શરમ લાગી. અને આ રીતે સુધરાઈનાં નાણાંની દુર્બંધ થતો, એમણે પોતાના દૃષ્ટાન્તથી અટકાવ્યો.

ટંડનછએ સુધરાઈ-પ્રમુખનું પદ સ્વીકાર્યા બાદ એમણે જોયું કે સુધરાઈના હજારો રૂપિયા, અજાદાબાદ લશ્કરી વિસ્તારને નામે ઉધાર છે. આ રકમ વર્ષે વર્ષે વધતી જતી હતી. કારણ, લશ્કરને સુધરાઈ જે પાણી પૂરું પાડતી હતી, તે માટે સુધરાઈનું લશ્કરની પાસે દર વર્ષે પાણીના

વપરાશના પ્રમાણમાં લેણું નીકળતું હતું. પણ ન તો લશ્કરના અધિકારીઓ મુધરાઈનું બિલ ભરવાની દરકાર કરતા, કે ન તો બિલની ઉધરાણી કરતાં મુધરાઈની દિંમત ચાલતી. પરિણામે દર વર્ષે લેણું વધતું જતું હતું.

મુધરાઈનું બિલ લશ્કર ખાતું ન આપે, અને પરિણામે મુધરાઈ નાણાંની તંગી બોમ્બે એ ટંકનજીની જરાય સહન ન થયું. એમણે પહેલે જ દિવસે લશ્કરના વડા અધિકારીને પત્ર લખ્યો, કે મુધરાઈ વમને પાણી પૂડું પાડે છે, તેના દર તરીકે તમારે નામે સાત હજાર રૂપિયા ઉધાર છે, માટે, એ બિલ ભરપાઈ કરવાની તત્કાળ વ્યવસ્થા કરશો.

એ સમયે ફોજના અમલદારો ધરનીચી એક વેંત અંદર ચાલતા હતા. એ લોકોને શુભાન તો એટલું બધું હતું કે ન પૂછી વાત. એમને ટંકનજીની આ ધૃષ્ટતા, આ બેઅણી જોઈ આશ્ચર્ય પણ થયું ને રોષ પણ અડ્યો. પણ આવા પતાકિડાની તરફ ધ્યાન આપવામાં, કે એને ઉત્તર આપવામાં એ બડેખાઓને નાનમ લાગી. પરિણામે એ લોકોએ ન તો પત્ર મળ્યાનો સ્વીકાર કર્યો, કે ન તો બિલ મોકલ્યું કે ન તો જવાબ આપ્યો !

ટંકનજીએ અહવાડિયા સુધી ઉત્તરની રાહ જોઈ. તેઓ તો નીડર હતા. નિઃસ્વાર્થી હતા. નિર્ભય હતા. તેમણે એ લોકોને પરચો દેખાડવાનું નક્કી કર્યું. તેમણે જોયું કે અહીં તો સખત હાથે કામ લીધા વિના નહિ ચાલે. એટલે તેમણે એક નોટિસ મોકલી કે જો મુધરાઈનું ચડેલું બિલ એક અહવાડિયાની અંદર ભરપાઈ નહિ કર-

વામાં આવે તો, સુધરાઈ લશ્કરી વિસ્તારમાં પાણી આપવાનું બંધ કરશે, અને ત્યારે વર્ષનું જિલ્લ પહેલેથી અનામત મુકાશે ત્યાર પછી જ પાણી પાણી આપી શકવામાં આવશે.

લશ્કરી અમલદારો આ નોટિસને ‘પણ ઘોળાને પી ગયા, એમણે જાણ્યું’ કે આ નવો નવો પ્રમુખ થયો છે તેથી ખાલી પોતાનો વટ પાડવા આપણને ખોટો ખોટો દમ બીડાવે છે. એટલે એ નોટિસનો પણ જવાબ ન આપ્યો.

ટંડનછએ બરાબર સાત દિવસ સુધી રાહ જોઈ. સાતમો દિવસ ખતમ થયો. નોટિસની અવધ પૂરી થઈ એટલે એમણે લશ્કરી વિસ્તારમાં પાણી બંધ કરવાનો દુકમ આપ્યો.

લશ્કરી વિસ્તારમાં પાણી બંધ થયું.

આથી તે વિસ્તારમાં ભારે હાહાકાર મચી રહ્યો. એ લોકો ધૂંવાંધૂંવાં થયા, પણ કાયદાની રીતે લશ્કરખાતાનું કંઈ ચાલે એમ નહોતું. ટંડનછનું બધું કામ કાનૂન પ્રમાણે જ હતું. લશ્કરી અમલદારો હાંફા હાંફા ટંડનછ પાસે દોડી આવ્યા. પૈસા જમે કરાવવા થોડા દિવસની મહેતલ માગી.

ટંડનછએ તો પોતાના પત્રમાં જે લખ્યું હતું તેમાં જરાય ફેરફાર કરવાનો ઇન્કાર કર્યો. ત્યાં સુધી સુધરાઈનું જિલ્લ વસૂલ ન થાય ત્યાં સુધી પાણીની વ્યવસ્થા નહિ થઈ શકે એમ રપટ રીતે જણાવ્યું. સાથે એ પણ કહ્યું કે પહેલાં ચહેલું જિલ્લ જમા કરાવો, પછી જ વિચ્છનાં જિલ્લા પૈસા

મળશે એવી ખાત્રી કરાવવા થોડા અનામત પણ મૂકી જાઓ, તો જ એ વિષેનો વિચાર થઈ શકશે.

પેલા લોકોએ સાત દિવસની મહેતલ માંગી. ટંડન-જીએ એ મહેતલ આપી. આખરે સાત દિવસની અંદર જૂનાં ગિસો ભરપાઈ થયાં એટલું જ નહિ, ભવિષ્યનાં ગિસો માટે પણ જે અનામત રકમ માગેલી તે ભરપાઈ કરવામાં આવી.

આ રીતે, ટંડનજીએ ગોરા અમલદારોને પોતાનો પરચો બતાવ્યો. આથી અક્ષાદાબાદ સુધરાઈને કાવમનો ફાયદો થયો. પછીથી દરવર્ષે જરાય વિકાસ વિના-બદકે સૌથી પહેલાં કશકરી વિસ્તારનાં ખીસો ભરપાઈ થવા માંડ્યાં.

આવે જ એક ખીન્ને પ્રસંગ બન્યો. ચાલતો આવેલો એક રિવાજ હતો કે જ્યારે ગવર્નર લખનઉથી પ્રયાગ આવતા ત્યારે પ્રમાણના સરકારી મહેલનું જંગી તળાવ પાણીથી ઇક્ષો-છક્ષ કરવામાં આવતું. સંબોગવશાત જે વર્ષે ટંડનજી શહેર સુધરાઈના પ્રમુખ થયા, તે વખતે પાણીની ખૂબ તંગી હતી. પાણી બહુ જ કરકસરથી વાપરતું પડતું હતું.

આવે વખતે ગવર્નરની ફીડા માટે તળાવ ઇક્ષોછક્ષ કરાય એ ટંડનજીને જરા પણ ઉચિત લાગ્યું નહિ, બલકુલ એમાં એમને જનતા જનાઈનનો દોહ લાગ્યો.

ખીજી બાજુ, ગવર્નરની જોડે કામ પાડવાનું હતું. આના પરિણામમાં કદાચ ગવર્નર સુધરાઈને બંધ કરી દે એવું પણ બને. છતાં, સત્તમને માટે-સુધરાઈએ બધી કસોટીઓ માટે તૈયાર રહેવું જ જોઈએ. ટંડનજીએ, ખૂબ ખૂબ વિચાર કર્યા બાદ મહેલનું તળાવ પાણીથી ભરવાનો સ્પષ્ટ

૧૯૨૯માં એમણે એ નોકરી છોડી. આ પછી પણ લાહોરમાં રહીને લાલાજીની જોડે એમણે લાલાજીના 'લોક સેવક સમાજ'માં સેવા કરી, અને દેશહિતમાં પોતાનો અમૂલ્યો ફાળો આપ્યો. ૧૯૨૮માં લાલાજીના દેહાંત પછી, લોકસેવક સંઘના પ્રમુખ ધવાની એમને વિનંતી કરી. સંઘના સભ્યોએ એમણે લાહોરમાં રહી એ સંસ્થાની કચેરી લોકસેવાની ગણના કરી. લાલાજીના ખાલી પડેલા પ્રમુખપદને ધ્યાને એમની નિયુક્તિ કરી. પણ એમણે પોતાની એ પદ સ્વીકારવાની અનિચ્છા પ્રગટ કરી. આથી લોકસેવક મંડળના સભ્યોએ ગાંધીજીને વિનંતી કરી કે તેઓ ટંડનજીજીને સમજાવે.

એ વર્ષે કલકત્તામાં કેમિસનું અધિવેશન ભરાવાનું હતું. ટંડનજીજી એ અધિવેશનમાં હાજરી આપી શકે એમ નહોતું. એમના મોટા જમાઈનું એ અરજીમાં જ અવસાન થયું હતું. અને એની બધી વ્યવસ્થા એમને જ કરવાની હતી. એવામાં કલકત્તાથી ગાંધીજીનો તાર આવ્યો. એમાં ટંડનજીજીને કલકત્તા ખાસાવ્યા હતા. એ તાર જાને માટે હતો, તે ટંડનજી સમજી ગયા.

ટંડનજીજીએ ધરનાં માણસોને બધી વાત કરી. એ પણ સમજાવ્યું કે પ્રમુખપદ સ્વીકારે તો, પોતાની બધી કમાણી એ સંસ્થામાં જ આપી દેવી પડે. અને ગાંધીજી જો એમને આમદ કરે, તો પછી એમને શો ઉત્તર આપવો? કારણ કે ધરમાં જે નાણાંબીડ હતી, તે જોનાં આ પદનો સ્વીકાર થઈ શકે એમ નહોતું.

પરંતુ ધરનાં માણસો પણ ટંડનજીજીના સ્વાર્થત્યાગના

રંગે રંગામાં હતાં. તેમણે તરત સંમતિ આપી ને કહ્યું,

‘તમે અમારી ફિકર ન કરતાં, લોકસેવક સમાજના પ્રમુખ બની સમાજસેવા કરો. તેમાં અમે પૂરેપૂરા રાજી છીએ.’

ટાંડનખાણુ પ્રસન્ન ચિત્તે કલકતા ગયા. ત્યાં પૂ. ગાંધીજીએ એમને આજ્ઞા કરી કે તેઓ લોકસેવક સમાજનું પ્રમુખપદ સ્વીકારે. ટાંડનજી પૂ. બાપુને ના કહી શક્યા નહિ. એમણે એનો સ્વીકાર કર્યો. આજે પણ એ સંસ્થાનું સુકાન તેઓ એકનિષ્ઠાથી સંભાળે છે. એ સંસ્થા દ્વારા અનેક લોકહિતનાં કાર્યો તેઓએ કર્યાં છે, ને હજી કરે છે.

ટાંડનજીએ આ ઉપરાંત અનેક સંસ્થાઓ દ્વારા જન-હિતનાં કાર્યો કર્યાં. એમની લોકસેવા માટેની તમન્ના જૂઠ્ઠાં જૂઠ્ઠાં સ્વરૂપે કાર્યતરખર હતી. હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન દ્વારા રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચારનું મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું. એ સંસ્થાના મંત્રી તેમજ પ્રમુખ બને હોદ્દાઓ પરથી એમણે સેવા કરી. આજે હિન્દી આપણી રાષ્ટ્રભાષા બની છે, તેમાં ટાંડનજીનો દૃઢ આગ્રહ અને કાર્યશીલતા માટે ભાગે જવાબદાર છે.

૧૯૧૮માં એમણે ઉત્તર પ્રદેશના કિસાનોની દુર્દશા જોઈ, એમના પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવ્યા ને એમનું હૃદય કંટકી ઊઠ્યું. એ લોકોની પારાવાર દુર્દશાનું કારણ જમીનદારી પ્રથા હતી તે એમણે જોયું, એટલે એ પ્રથાની નાજુદી માટે કિસાનસંઘની સ્થાપના કરી. પોતે નાના ક્ષેત્રમાં કાર્ય ઉપાડે, પણ પૂર્ણ નિષ્ઠાથી કામ કરી શકે તે માટે એ સંઘની પ્રતિ આરંભમાં તો એમણે ફક્ત અજાહાગાદ ચહેરે પૂતની જ મર્યાદિત રાખી.

એમણે દિસાન સંધ દ્વારા ખેડૂતોનો પ્રશ્ન ઉપાડ્યો. એ લોકોનો કરભાર ઓછો થાય, જમીનદારોના જુલમો ઓછા થાય, એમને સસ્તે ભાવે ખીયામણ મળે, ટોર વગેરેના ઉછેર માટે સસ્તે વ્યાજે નાણાં મળે, એ કારણે સહકારી એકતી સ્થાપના વગેરે કાર્યો એમણે સફળતાપૂર્વક પાર પડાવ્યાં.

આ પ્રવૃત્તિથી ખેડૂતો એટલા બધા નીહર અને તૈયાર થઈ ગયા કે, સંયુક્ત પ્રાંતમાં જ્યારે અસહકારનું અદિશન જાગ્યું, ત્યારે ખેડૂતો નાકરની લડતમાં મોખરે હતા. સરકારનો પડકાર એમણે ત્રીસી લીધો. આથી તો સરકારે એ સંસ્થાને ૧૯૩૧ માં ગેરકાયદેસર જાહેર કરેલી. આ દિસાન સંધની પ્રવૃત્તિ પછીથી એમણે વ્યાપક બનાવેલી. એ સંધની પ્રવૃત્તિ વધતાં એના પ્રમુખ તેઓ ધ્યેયા અને એના મંત્રીઓ તરીકે શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણ તથા શ્રી. મોહનલાલ ગૌતમ હતા.

આજે સંયુક્ત પ્રાંતમાં જમીનદારીની નાજૂરી ધર્ષ છે, તેમાં આ દિસાન સંધની પ્રવૃત્તિનો ફાળો પણ કંઈ નાનો સૂતો નથી.

આ સિવાય ઉત્તર પ્રદેશની (પહેલાંના સંયુક્ત પ્રાંત) ધારાસભાના પ્રમુખ તરીકે એમણે દેશની સેવા કરી છે, એ ખૂબ ગણનાપાત્ર છે. એ સ્થાને રહી એમણે બધા પક્ષોનો વિશ્વાસ સંપાદિત કર્યો, એટલું જ નહિ પણ એમની ચૂંટણી સર્વાનુમતિએ થઈ. એમને જરા પણ સંકા જણાતા, એમણે ધારાસભાના સભ્યોને પોતાના વિષે તટસ્થતાથી

ચર્યા કરવા 'કહેલું' ત્યારે એકેએક પક્ષનાં સભ્યે એમની તટસ્થ વૃત્તિની, એમના નિષ્પક્ષપાતીપણાની, એમની સમભાવશીલ દૃષ્ટિની તારીફ કરી હતી. એમણે એ હોદ્દો એ વાર શોભાવ્યો હતો: ૧૯૩૭માં અને પછી ૧૯૪૧માં.

ધારાસભાના બીજા બધા પ્રમુખો કરતાં એમની વિશેષતા એ હતી, કે તેઓ પ્રમુખ બનતાં, કેન્સિસના સભ્ય મદત્તા નહિ, એટલું જ નહિ પણ કેન્સિસની બધી પ્રવૃત્તિઓમાં, પ્રમુખ બન્યાં પૂર્વે જેવો અને જેટલો સક્રિય ભાગ લીધો, તેટલો અને તેવો જ સક્રિય ભાગ પ્રમુખ થયા પછી પણ લીધો. અને પ્રમુખ બનતાં પોતે કેન્સિસ પક્ષના મર્ડી ગય એ જામ છે-એ માન્યતા જ બૂઝલરેલી છે, એમ તેમણે ધારાસભામાં જણાવ્યું. સાથે એ પણ કહ્યું, "પોતે કેન્સિસવાદી છે અને રહેશે. કેન્સિસવાદી હોવા છતાં તેઓ વિરોધ પક્ષને ન્યાયની દૃષ્ટિથી જોશે." આ શરતે જ તેઓ પ્રમુખ બનેલા. આમ પ્રમુખપદ માટે એમણે એક નવો શિરસ્તો શરૂ કર્યો.

આ સિવાય ગોસેવા સંઘ દ્વારા એમણે ગાયની બરાબર સંભાળ રખાય, ગાય કસાઈવાડે ન જાય તેની પૂરતી તકેદારી રાખી અને ગોમાતાની સેવા કરી.

આ રીતે ટંકનખાણું જાહેર જીવન ખુબ વૈવિધ્ય-પૂર્ણ છે. બધી સંસ્થાઓમાંની એમની કામગીરી પરથી એમની સેવા પ્રવૃત્તિનો આપણને ખ્યાલ આવશે. જે સંસ્થા એમને સેવાના સાધન રૂપ લાગે, એ સંસ્થાને એમનો સહકાર મળ્યો જ છે. એમના જાહેર જીવને

એમને લક્ષ્મીથી વસિત રાખ્યા, એમની આર્થિક સ્થિતિ દુઃખ ઉપગતે એવી રાખી, અને તેમ છતાં, એમનો સિમ્તભર્યો અહેસ, એમના અંતરમાં જે ચાલી રહ્યું હોય તેની વ્તરા સરખી પણ ઝાંખી થવા દેતો નથી.

એમની બધી શક્તિનો વિનિયોગ એમણે જાહેર કામ માટે જ કર્યો છે: વડોદરા ખેતીને ક્રાન્તિવાદીઓના મુદ્દમા લડવામાં, કિસાનસંઘના પ્રમુખ તરીકે, લોકસેવાના નિર-નિરાળાં કાર્યોમાં, કેએસવાદી તરીકે કેએસની સમજણી લોકસેવાની પ્રવૃત્તિઓમાં, હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનની પરીક્ષાઓ દ્વારા રાષ્ટ્રભાષાના વ્યાપક પ્રચારમાં, અને ગોસેવાસંઘમાં.

દંડન ખાણના જીવનની અમે તે દિશા તરફ નજર કરીએ તો પણ આપણને સર્વત્ર જાહેર સેવક તરીકેનું જ એમનું સ્વરૂપ જણાશે.

૫. રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં

શ્રી. દંડનજીનો રાષ્ટ્રીય મહાસભા જોડેનો મંબ'ધ છેક બાળપણથી હતો એમ કહ્યે તો ચાલે. તેઓ વિદ્યાર્થી હતા અને કોલેજમાં બણતા હતા ત્યારે, ૧૮૯૬માં, અન્નાહા-બાદમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું વાર્ષિક અધિવેશન બરાવાનું હતું. દંડનજીએ તરત જ સ્વયંસેવક તરીકે કોઈને પણ પૂછ્યા વિના, કોઈની કશી સલાહ લીધા વિના પોતાનું નામ નોંધાવ્યું. આમ કોંગ્રેસનું, અને એ સંસ્થાદ્વારા દેશનું કાર્ય કરવાની એમની હોંશનું પ્રતીક આપણને સ્વયંસેવકપણામાં મળે છે. સ્વયંસેવક તરીકે પણ, એમણે જ્યારે પોતાના નામની નોંધણી કરાવી ત્યારે કહેલું : 'મને જે કામ આપશે તે કામ હું કરીશ. જમે તેવું કામ હોય અને જ્યારે એ કામ કરવા કોઈ પણ તૈયાર ન થાય ત્યારે ખેલાણક એ કામ મને સોંપજે. હું મારી જીદ્દિ પ્રમાણે અને તમારી સૂચના પ્રમાણે એ કામ કરીશ.'

એક કોલેજ વિદ્યાર્થીના આવા અદભૂતવિમુક્ત, નિઃકાવાર્ગા વાક્યો સાંભળી સ્વયંસેવકોના સેનાપતિએ એમની

પીઠ જોરથી ચાખડી કચું, 'દેશને તારા જેવા જુવાનોની
વરસ છે.'

આ પછી ૭ વર્ષો વઘ્યાં. દર વર્ષે તેઓ કેંગ્રેસના
અધિવેશનમાં સક્રિય હોય ત્યાં મુખી હાજરી આપતા..

૧૯૦૫ માં દાશીમાં, કેંગ્રેસનું અધિવેશન ભરાયું.
એ વખતે કેંગ્રેસના પ્રમુખ થી. ગોખલે હતા. ટંડનછ સ્વયં.
સેવક બન્યા. એમની પ્રતિષ્ઠા તે વખતે જામી હતી. બધા
એમને ઓળખના હતા, એટલે એમને સ્વ. ગોખલેના અંગરક્ષ-
કની કામગીરી સોંપવામાં આવી. એમણે બહુ કુશળતાપૂર્વક એ
કામગીરી બજાવી. માનનીય ગોખલેએ પણ એમની તારીફ કરી.

૧૯૦૬ માં તેમણે દિંમત કરી, અને કેંગ્રેસપ્રતિ-
નિધિઓની ચૂંટણીમાં તેઓ જીતા રહ્યા. બહુમતિથી તેઓ
ચૂંટાયા. એમ, સ્વયંસેવકની દક્ષામાંથી તેમણે પ્રગતિ કરી
પ્રતિનિધિની દક્ષામાં આપ્યા. આ પછી તે વરસોવરસ
તેઓ પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટાતા અને કેંગ્રેસના અધિવેશ-
નોમાં અવસ્ય હાજરી આપતા. એમના રાજકીય ગુરુ પંડિત
માલવીયાજી હતા. અને પં. માલવીયાજી પાસે તેઓ રાજ-
કારણની આંદોલનથી સમજવા શીખ્યા હતા. બન્નેની
વિચારસરણી, દષ્ટિગિન્દુ વગેરે સરખાં હતાં.

એ વખતના રાજકારણમાં હિંદુ-મુસ્લિમ પ્રશ્ન એ
દેશનો બહુ મૂઝવનારો પ્રશ્ન હતો. ખ્રિસ્તી રાજ્ય આ
એ કોમ વચ્ચેના ઝઘડા જીત્યા કરી, એને આગળ કરી,
એકતાને તોડવા સફળ પ્રયત્ન કરતું હતું. ખ્રિસ્તી રાજ્યની
સામે સંયુક્ત મોરચો માંડવો હોય તો હિન્દુ અને મુસ્લિમોએ

આપસ આપસના ઝઘડા પતાવવા જોઈએ, એ અનિવાર્ય હતું. આથી લોકમાન્ય ટિળક વગેરે નેતાઓ એમ માનતા હતા, કે, અંગ્રેજોની બાહુ ધૂળમાં મેળવવા માટે મુસ્લિમો જે માગે તે એમને આપીને સતોષવા.

મુસ્લિમો અલગ મતાધિકારની માગણી કરતા હતા. મુસ્લિમોના જે પ્રતિનિધિઓ ધારાસભીમાં ચૂંટાય તે મુસ્લિમો જ ચૂંટે એવી માગણી તેઓએ રજૂ કરી.

લોકમાન્ય ટિળક વગેરે આમ તો અલગ મતાધિકારથી સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ વિરુદ્ધ હતા. પરંતુ, સમાધાન ખાતર, અંગ્રેજોને શિક્ષતા આપવા ખાતર એનો સ્વીકાર કરવા તૈયાર થયા. અને આખરે કોંગ્રેસ અને મુસ્લિમ લીગ વચ્ચે ૧૯૧૬ માં લખનૌ ખાતે, અનેક લાંબી ચર્ચા અને વાદ-વિવાદો પછી અલગ મતાધિકારના સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો, તે પરસ્પર સમજૂતી થઈ.

જ્યારે ટાંકનબાણુને આ જાણ થઈ ત્યારે એમની ઉપર તો જાણે પીળળી પડી હોય એવો એમને આઘાત લાગ્યો. એ દેહકાય ક્વિસો મુધી શન્યમનસ્ક બની ગયા. એમાં એમને ભારતની એકતા ખંડિત થતી લાગી. અંગ્રેજોના દાવપેચનો વિજય લાગ્યો. ભવિષ્યની બચાંકર આગાહીઓ એમાં એમણે જોઈ. એ તો સીધા દોડ્યા પં. માલવીયાજીની પાસે અને કહ્યું: 'માલવીયાજી! આપે આ ખતરનાક દુરાવને સંમતિ આપી, અને આ એક રાષ્ટ્રના જે દુકાનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો? અને એમ હતું કે આપ તો આનો જરૂર

વિરોધ કરશે અને આ વાતનો સ્વીકાર તો હરગજ નહિ કરે.’

નિરાશવદ્ધને પં. માલવીયાજીએ કહ્યું: ‘શું કરું, બાઈ! મને દિગ્ગજ મહારાજો કરગરીને કહ્યું કે મદનમોહન માંની. જાઓ, એટલે મારે માટે કરો જ ઉપાય નહોતો.’

ટંડનજીએ કહ્યું, ‘આ અવગમ મતાધિકારનો સિદ્ધાંત સ્વીકારીને તમે દેશને ભારે અન્યાય કર્યો છે. આ તમે શું કહ્યું?’

પણ તે વખતે ટંડનજીનું સાંભળે કાણુ? ટંડનજી સમસમીને બેસી રહ્યા.

૧૯૧૮ માં દેશભરમાં અસંતોષનું, વાતાવરણ ફરી વળ્યું. સરકારી જુલમે માઝા મૂકી. જલસિયાંવાળા બાગના હત્યાકાંડથી ચોમેર જનતામાં અનસનાટી અને હાહાકાર ફેલાઈ ગયા. ક્રાન્તિ માટેનું વાતાવરણ ફેલાતું ગયું. ડોંગ્રેસે આ અત્યાચારની તપાસ કરવા એક સમિતિ નીમી. એ સમિતિમાં શ્રી. ટંડનજીનું પસંદગી થઈ. એ સમિતિમાં ટંડનજી માત્ર સભ્ય જ નહિ પણ સક્રિય સભ્ય હતા. હંટરકમીશનની આગળ એમણે સાક્ષી આપવાની બંધી તૈયારી કરી. એમણે એ માટે અનેક સાક્ષીઓની તપાસ કરી, એમનાં નિવેદનો લીધાં, એ માટેની બંધી સામગ્રી તૈયાર કરી. પોતાની એ તપાસનું પરિણામ હંટરકમીશન સમક્ષ એવી સરસ રીતે રજૂ કર્યું કે કમીશનના સભ્યો અરકારનાં માણસો હોવા છતાં એમણે ટંડનજીનું ખૂબ તારીફ કરી.

એવામાં રોલેટ એક્ટ પસાર થયો. ગાંધીજીએ એની વિરુદ્ધ અસહકારનું આદિલન શરૂ કર્યું. એ આદિલનમાં ટંડનજી જેવા ચૂસ્ત કેંગ્રેસવાદી પણ વિના રહે? એમણે અદાલતને છેલ્લી સલામ ભરી. અસહકારનાં આદિલનોમાં અંપલાયું. તેઓ કેંગ્રેસ સ્વયંસેવક બન્યા.

પરંતુ તેઓ બહાર ઝાઝું કાર્ય કરવા પામ્યા નહિ. એમના જેવા બળીતા કેંગ્રેસવાદીને સરકાર બહાર રાખે ખરી? એમની ગિરફતારી થઈ. પંડિત મોતીલાલજીની ગિરફતારી પણ એમની સાથે જ થઈ. બન્નેને પહેલા વર્ગના ખાસ હજામાં અલાહાબાદથી લખનૌ લઈ જવામાં આવ્યા. લખનૌમાં અસહકારનું આદિલન જમાવવા માટે બન્ને પર મુકદ્દમો ચલાવવામાં આવ્યો. પંડિત મોતીલાલજી સરકારને નાના ગુનેગાર લાગ્યા, એટલે એમને માત્ર ૭ મહિનાની સજા થઈ. પણ ટંડનજીનો ગુનો વધારે કપરો હતો. એ સરકારને ઘણા લમ્હેર લાગ્યા. એટલે એમને દોઢ વર્ષની સખત મજૂરીની સજા થઈ.

સખ પૂરેપૂરી ભોગવી તેઓ બહાર આવ્યા. પછી તો ચોપીસે કરાઈ દેશસેવાના કાર્યમાં જ તેઓ અર્પવા લાગ્યા. તેઓ છટકા એ અરસામાં જ લુકાતમાં તનું પ્રાંતીય અધિવેશન મેરખપુરમાં ભરાયું. એ અધિવેશનના પ્રમુખ એમને ચૂંટી શકવામાં આવ્યા. એમણે એ રચાનેથી જે વક્તવ્ય આપ્યું, તેમાં ભારોભાર રાજ્યપ્રદોષ લયોં હતા. તેમાં ક્રાન્તિકારક ધણું હતું. પણ અંગ્રેજ સરકારને લાગ્યું કે આને પકડીશું તો શાંત પડેલું આદિલન ફરી પ્રાંતમાં જાગી ઊઠે, એટલે એમને

છુંછેડયા નહિ. ૧૩૨૩ માં તેઓ અખિલ ભારત મહાસમા સમિતિની ચૂંટણીમાં જિલા રહ્યા, અને બહુ મોટી બહુમતિથી ચૂંટાયા.

૧૯૨૩ માં મુંબઈમાં કેમિસનું વાર્ષિક અધિવેશન ભરાયું. એ વખતે કેમિસમાં જે દળો હતાં: એક મહાત્મા ગાંધીજીનું અને બીજું પંડિત મોતીલાલજી, શ્રી. વિદ્યભાઈ વગેરેનું. ૫૦૦ મહાત્માજી, શ્રી વલ્લભભાઈ, શ્રી. રાજેન્દ્રબાજી. અને શ્રી રામજી વગેરે માનતા હતા કે આપણે અંગ્રેજોને કે દાઈ પણ જાતનો સહકાર ન હોવો જોઈએ: એમણે રચેલી ધારાસભા આપણે માટે ત્યાજ્ય હોવી જોઈએ.

જ્યારે ભારતભૂખણ માલવીયાજી, પં. મોતીલાલજી, શ્રી. ફેશમંદુદાસ, એ બધા એમ માનતા હતા, કે એમની ધારાસભાઓમાં ચૂંટાઈને એમનો વિરોધ કરવો ને ધારાસભાને મોરચે લડત શરૂ કરવી.

આ જે પક્ષ વચ્ચે વિરોધ એવો તો પ્રજાગ હતો, કે પં. મોતીલાલજી, શ્રી. દાસ, વગેરેએ કેમિસ હોડવાનો વિચાર અત્યંત ગંભીરતાપૂર્વક કર્યો. એમણે એક અલગ પક્ષ બનાવ્યો, કે જે ધારાસભા બહિષ્કાર સિવાયના કેમિસના બધા જ કોર્થક્રમમાં માનતો હતો. એ પક્ષનું નામ રાખ્યું હતું 'સ્વરાજ પક્ષ.'

ગાંધીજી આ વખતે જોલમાં હતા. જે પક્ષો વચ્ચે સમાધાન કરાવવાનું શક્ય લાગતું નહોતું. ટંકનજીને લાગ્યું કે બન્ને પક્ષ વચ્ચે સમજૂતી કરવી જોઈએ. દારણુકે આ પ્રશ્ન ફક્ત ધારાસભાપ્રવેશ કે બહિષ્કાર પરતો જ મર્યાદિત:

નહોતો, પણ એક દષ્ટિએ વિચારીએ તો કોંગ્રેસની અસ્તિ-નાસ્તિનો પ્રશ્ન હતો. કારણ કોંગ્રેસમાં ફાટફૂટ પડે ને કોંગ્રેસ નાશી જની જગ એવો મામલો હતો. મુંબઈમાં અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિનું અધિવેશન હતું. એમાં પં. મોતીલાલજીનો આવવાનો વિચાર ઘણો મોજો હતો. પરંતુ ટંડનભાણુ એમની પાસે ગયા ને એમને કહ્યું : “ જુઓ મોતીલાલજી, હું ધારાસભાપ્રવેશનો વિરોધી છું, છતાં હું કોંગ્રેસમાં ફાટફૂટ પડે તે જોવા ઇચ્છતો નથી. એટલે હું જાન્યે પક્ષો વચ્ચે સમાધાન થાય, તે માટે બધાય પ્રયત્નો કરીશ. આપણુ જાન્યે કરતાં સંસ્થા મોટી છે, અને આ પણ સંસ્થાને બચાવવાની છે. બંધિતઓ કરતાં કોંગ્રેસ મોટી છે. ”

“ એ બધું તો ખરું, ” પં. મોતીલાલજીએ કહ્યું. “ એ બધું તો હું પણ સમજું છું. પણ સમજૂતી માટે તમે કંઈ વિચાર કર્યો છે ? તમારી પાસે કંઈ યોજના છે ? હોય તો એના પર આપણે વિચારીએ. ”

ટંડનજી માત્ર લાગણીથી દોરાર્ધને જ પંડિતજીને વિનંતી કરવા આવ્યા નહોતા. પરંતુ પોતાના વિચારોને સક્રિય સ્વરૂપ આપીને આવ્યા હતા. એમની પાસે સમજૂતીની યોજના તૈયાર હતી. એમની પાસે એક ઠરાવ હતો. એમણે મોતીલાલજીને તે બતાવ્યો. એ ઠરાવ પ્રમાણે દરેક પક્ષને પોતપોતાની રીતે કામ કરવાની છૂટ મળે એમ હતું.

આમ જ્યારે આ પીઠ ને શુઝર્જ કોંગ્રેસનેતાઓમાં કોંગ્રેસ ને ખાતર પોતાના બંધિતગત સિદ્ધિવાને જતા કરવાની જે

તૈયારી નહોતી, તે આ યુવાન વકીલમાં હતી. પં. મોતીલાલજીને એ ઠરાવ ગમ્યો. અને એક નવી દૃષ્ટિ સહિત તેઓ મુંબઈના મહાસભાસમિતિના અધિવેશનમાં આવ્યા.

૧૯૨૩ ના મે મહિનાની ૨૫, ૨૬ તથા ૨૭ મીએ અધિવેશન ભરાયું. ટંકનજી મુંબઈ જઈ અન્ય કેમિસનેતાઓને મળ્યા. એમને પોતાનો ઠરાવ બતાવ્યો. ધણાને એ ગમ્યો. એમને સારો એવો ટેકો મળ્યો એની ખાત્રી અપાઈ. પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ એ ઠરાવને અનુમોદન આપવાનું સ્વીકાર્યું. ખીજા છુટ્કા નેતાઓએ પણ એ ઠરાવનું સમર્થન કરવાનું વચન આપ્યું. ટંકનજી બધે ધૂમી વળ્યા. કેમિસની શાન ને ઈજ્જત ન જવી જોઈએ તે વિશે બધાને સમજાવ્યા. લગભગ બધાને ખાત્રી થઈ, કે ટંકનજીશુના ઠરાવને ટેકો આપવાથી જ કેમિસની ઈજ્જત રહે એમ છે. અધિવેશનમાં ટંકનજીશુએ પોતાનો એ ઠરાવ રજૂ કર્યો. એ ઠરાવમાં કહ્યું હતું :

“કેમિસની અંદર ધારાસભામાં પ્રવેશ કરીને સરકાર સામે લડવામાં માનનારો એક મોટો પક્ષ છે. એ દૃષ્ટિકોણે પણ લક્ષમાં લેતાં, આ મહાસભાસમિતિ એમ માને છે, કે કેમિસવાદીઓ આ કટોકટીના સમયે એક ચર્ષ જઈને, એક સંયુક્ત મોરચો રચે. જેથી એવી આઝા આપવાનું નક્કી કરે છે, કે ગયા કેમિસમાં પસાર થયેલા ધારાસભાના બદિ-ખારના ઠરાવનો પ્રચાર મતદારોમાં ન થવા દેવો.” આ ઠરાવ પર ખૂબ મરમાગરમ ચર્ચા ચાલી. આખરે એના પરની ચર્ચામોટૂંકીની દરખાસ્ત પસાર થઈ, ને મત લેવાતાં, ૯૬

વિરુદ્ધ ૭૧ મતે ટંડનજીનો દરાવ તાળીઓના ગડગડાટ અને હર્ષનાદો વચ્ચે પસાર થયો. આ રીતે ટંડનજીએ કેંગ્રેસની ફાટફૂટ અટકાવી ને અખંડ રાખી.

આ દરાવ પસાર થયો, એટલે કારોબારીના બધા સભ્યોએ પોતપોતાનાં રાજીનામાં આપ્યાં. નવી કાર્યવાહક સમિતિ રથપાઈ. એ નવી કારોબારીમાં ટંડનબાણુને સ્થાન મળ્યું. આ દરાવથી કેંગ્રેસમાં ટંડનબાણુનું નામ મજહૂર થયું, અને એમને નેતાપદ મળ્યું.

૧૯૩૦ ની શરૂઆતમાં આચાર્ય નરેન્દ્રદેવની જોડે તેઓ બસ્તી જિલ્લામાં કેંગ્રેસના કાર્ય માટે ફંડ હિંચરાવવા ગયા. ત્યાં એમના પર જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટે પ્રવેશબંધીનો હુકમ પહોંચાડ્યો, ને જિલ્લાની સરહદ છોડી જવા ફરમાવ્યું. પરંતુ, ટંડનબાણુ એવા ફરમાનને માન્ય રાખે ખરા ? એમણે ને આચાર્ય નરેન્દ્રદેવે નક્કી કર્યું કે એ હુકમનો ભંગ કરવો. અને તે પ્રમાણે એ બંને નેતાઓએ બસ્તીની સીમામાં પ્રવેશ કર્યો.

પરિણામે એમને ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. એમની પર મુકદ્દમો ચાલ્યો. એમને હુકમભંગને માટે ત્રણ મહિનાની સજા થઈ. તેમણે પૂરી સજા બોગવી. જ્યારે તેઓ છૂટ્યા, ત્યારે મહાત્માજીએ ૧૯૩૦ નું આંદોલન શરૂ કરી દીધું હતું. દેરાલરમાં કાયદાભંગ શરૂ થઈ ગયો હતો. દરેક પ્રાંતની કેંગ્રેસસમિતિએ લડતનું સંચાલન કરવા એક એક સરમુખત્યાર નીમ્યો હતો.

સંયુક્ત પ્રાંતના પ્રથમ સરમુખત્યાર અમરશહીદ શ્રી.

ગણેશશંકર વિઠ્ઠલાર્થી હતા. એમની ગિરફતારી થઈ. એમની જગ્યાએ પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ નિમાયા. પંડિતજી પણ બંદીખાનામાં ગયા એટલે ત્રીજા સરમુખત્યાર તરીકે ટાંડનજીની વરણી થઈ. થોડા દિવસો લડતનું સંચાલન એમણે કર્યું. ત્યાં તો એમને પાછું જેલના સળિયા પાછળ ધકેલાયું પડ્યું.

૧૯૩૧ માં સત્યાગ્રહ આદિલન બંધ કરવામાં આવ્યું. ટાંડનજી છૂટ્યા. ૧૯૩૨ માં ફરીથી આદિલન ચાર થતાં ટાંડનજી ફરી પાછા જેલ ભેગા થયા. આ વખતે એમણે બે વાર જેલ ભોગવી. પ્રથમ વાર જેલ ભોગવી એ પાછા આવ્યા ને બહાર આવી એમણે પાછો સત્યાગ્રહ કર્યો, એટલે એમને પાછા ગિરફતાર કરવામાં આવ્યા. પાછા ૧૯૩૪ માં તેઓ મુક્ત થયા.

તેઓ છૂટ્યા ત્યારે કેમિસનું વાતાવરણ પાછું તંગ બની ગયું હતું. પટનામાં અખિલ હિન્દ મહાસભા સમિતિની અંતિહાસિક બેઠક ભરાઈ હતી. કેટલાક કેમિસ-વાદીઓ, ધારાસભામાં જઈ સરકારને સિકરેટ આપવાનો વિચાર કરી રહ્યા હતા. નાગપુર કેમિસ વખતે જે રિયલિટી હતી, તેવી જ પરિરિયલિટી જોશી થઈ હતી. કેમિસમાં ફાટફૂટ પડે એવો સંભવ હતો, પરંતુ આ વખતે મહાન સાંતિચાલક ગાંધીજી ફાજર હતા. એમણે સમાધાનનો પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો. પણ ટાંડનજી તો સૈદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ આ સમાધાનની વિરુદ્ધ હતા, કારણ જે સરકારનો સંપૂર્ણ બલિષ્ઠકાર આપણે પુકાર્યો, તેજ સરકારે રમેશી ધારાસભામાં જવું એ એમને નામોશીમયું લાગ્યું.

ટંડનજીએ આચાર્ય કૃપાલાનીનો સંપર્ક સાધ્યો, ને એમનો મત જાણ્યો. આચાર્યજી પણ આ હરાવની વિરુદ્ધ હતા. એમને એમ લાગ્યું કે આપણે પીછેહઠ કરી રહ્યા છીએ, બન્નેએ એ હરાવનો સખત શબ્દોમાં વિરોધ કર્યો, પણ હરાવ પસાર થયો. કેન્દ્રિય પાલમિન્ટરી બોર્ડની સ્થાપના થઈ. એ બોર્ડમાં સભ્ય બનવા ડૉ. અન્સારી તથા માલવીયાજીએ ટંડનજીને ખૂબ વિનંતિ કરી, પણ ટંડનજીએ ના પાડી, ને પોતાને બદલે શ્રી. ગોવિંદ વલ્લભ પંતનું નામ સ્વયં એ રીતે એમણે શ્રી. ગોવિંદ વલ્લભ પંતને, અખિલ હિન્દમાં સ્થાન આપ્યું.

એ પછી ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ કેંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે નિયુક્ત થયા. એમણે ટંડનજીને ધારાભારીમાં લીધા.

૧૯૩૭ માં પ્રાંતીય ધારાસભાની ચૂંટણી થઈ. એ ચૂંટણીમાં છતાં શે કે કેમ એ વિષે જરા શંકા હતી. પણ પોતાનું નાક રાખવા લડાઈ તો લડવી પડે એમ હતું. ચૂંટણીમાં ટંડનજીજી જેવા જીભા રહે, તો કેંગ્રેસની જીત થાક એમ ન હતું. ટંડનજીજી તો ધારાસભાપ્રવેશની વિરુદ્ધ હતા. એમનો પ્રશ્ન હતો સિદ્ધાંતનો. એમને મનાવવા અશક્ય લાગ્યું.

આખરે પં. જવાહરલાલે બીકું ઝડપ્યું. પં. જવાહરલાલજી ટંડનજીજી પાસે ગયા. અને કહ્યું કે અત્યારે પ્રજા કેંગ્રેસની ઈજ્જતનો છે. વ્યક્તિ કરતાં સંસ્થા મોટી છે. જો કેંગ્રેસની ઈજ્જત જાય તો ટંડનજીની પણ ઈજ્જત ગઈ.

આખરે કેંગ્રેસને ખાતર, એમણે પોતાના સિદ્ધાંત છોડ્યા ને અસાહ્યવાદ શહેર તરફથી ટંડનજીજીને હિમેશ્વર તરીકે

ઝિઆ રાખ્યા. પરિણામ એ આત્મ્ય કે ટંડનછની સામે ખીજો કોઈ ઉમેદવાર ઝિઆ રહેવાની હિંમત કરી શક્યો નહિ. જો ઝિઆ રહે તો પોતાની અનામત ગુમાવે તે નક્કી હતું. એટલે ટંડનઆણુ ધારાસભામાં જિનહરીફ ચૂંટાયા.

ત્યારે મંત્રીમંડળ રચવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો ત્યારે મીથાના આઝાદે મંત્રીમંડળમાં જોડાવા ટંડનઆણુને ઘણી વિનંતિ કરી. પણ ટંડનઆણુ આ વખતે એકના જે ન થયા. કારણ, એમણે એક વખત કોંગ્રેસની ઇજ્જત રાખી હતી, હવે કોંગ્રેસની ઇજ્જતનો સવાલ તો હતો નહિ. છેવટે, પંડિતજી, મીથાના, સરદારશ્રી વગેરેની સમજાવટથી એમણે ધારાસભાના અધ્યક્ષપદનો સ્વીકાર કર્યો. પરંતુ, ટંડનછની એક વિશેષતા એ હતી, કે એમણે એ પદનો એક શરતે સ્વીકાર કર્યો. શરત એ હતી, કે પ્રમુખ હોવા છતાં, તેઓ રાજકારણમાં સક્રિય ભાગ લઈ શકે. કારણ કે, ટંડનછની પૂર્વે જેટલા વડીધારાસભાના કે પ્રાંતીય ધારાસભાના પ્રમુખ હતા, તે બધા તટસ્થ, નિષ્પક્ષપાતી અને રાજકારણમાં ભાગ ન લેવાના શિસ્તોને અનુસરતા.

આ મત સ્વ. વિદુલભાઈનો હતો. વિદુલભાઈ કહેતા કે ધારાસભાનો અધ્યક્ષ કોઈ પણ રાજકીય પક્ષનો ન હોય. બધા એ મૂલને અનુસરતા હોવાથી ટંડનછને આ શરત કરવી પડી. અને એ રીતે એમણે એક નવો શિસ્તો શરૂ કર્યો. કારણ, ટંડનઆણુ માટે રાજ્યનીતિનો ત્યાગ પ્રાણ-ત્યાગ જેટલો કડક હતો. રાજકારણ એમના હૃદયમાં ગૂંધાઈ ગયું હતું. વળી એમને અધ્યક્ષપદનો તો લોભ હતો નહિ,

કે જ્યાં એને માટે ગમે તેવી ચરતો મંજુર રાખે. અધ્યક્ષપદ કરતાં એમને એમનું રાજકીય જીવન વિશેષ વહાલું હતું. એટલું જ નહિ પણ અધ્યક્ષપદ તો એમની ઉપર ઠોકરી બેસાડેલું હતું. જ્યારે રાજકારણ તો એમના જીવનને પ્રાણ હતો !

એમની આ શરત પાંતજીએ ધારાસભાના એક દરવાજાના મંજુર કરાવી. આમ છતાં ધારાસભામાં ટંકનજીએ કેમિસ તરફ લવલેશ પણ પક્ષપાત બતાવ્યો નહિ, એટલું જ નહિ, પણ એમના બધા નિર્ણયો તટસ્થ, નિષ્પક્ષપાત અને ન્યાયી હતા, એનું ધારાસભાના એકેએક સભ્ય તરફથી એમને પ્રમાણ પત્ર મળ્યું. એમના નિર્ણયોને દેશવિદેશમાં પણ મહત્ત્વ મળ્યું. પ્રમાણભૂત નિર્ણયો તરીકે એમનો દાખલો અપાવા લાગ્યો.

૧૯૩૬ ના પ્રસિદ્ધ અરમાં યુરોપમાં બીજા વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆત થઈ. હિન્દુસ્તાનને એની ઇચ્છાવિરુદ્ધ એ યુદ્ધમાં ધકેલાવું પડ્યું. આ જ અરજીની વિરોધરૂપે, કેમિસે મંત્રીમંડળમાંથી રાજીનામાં આપવાનો નિર્ણય લીધો. કેમિસે રાજીનામાં આપ્યાં અને ગાંધીજીના આદેશ અનુસાર યુદ્ધનીતિનો વિરોધ જાહેર કર્યો. ઠેરઠેર સભાઓ બરી યુદ્ધવિરોધી સૂત્રો પ્રકાશવા લાગ્યાં. ગાંધીજીએ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. ટંકનજીએ એમાં અમ્મ લાગ લીધી, પરિણામે તેઓ ગિરફતાર થયા ને નેની સેન્ટ્રલ જેલમાં એમને બંદીવાન તરીકે રાખવામાં આવ્યા. ત્યાંથી એમને ફતેહગઢ જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. ફતેહગઢમાં એક વર્ષ એઓ રહ્યા. ત્યાં તો સરકારી નીતિ બદલાઈ. સરકાર કેમિસને કેંઈક સમજૂતી પર આવવા માગતી હતી. એટલે બધા કેમિસ-ગંદાઓને છોડવામાં આવ્યા. ટંકનજી છૂટ્યા.

પડી ક્રીપ્સ વાટાઘાટો ચાલી. ટંડનછ પણ ગાંધીજીની જેમ જ માનતા હતા કે અંગ્રેજોની દાનત સાફ નથી. ક્રીપ્સ ફક્ત આપણને હેતરવાને આવ્યો હતો. ક્રીપ્સ યોજનાનો બધા મસોએ અસ્વીકાર કર્યો એટલે સમાધાનની બધીય આશાઓ પડી ભાંગી અને ગાંધીજીએ “હિંદ છોડો” નો અંગ્રેજોને પડકાર કર્યો.

ભયંકર તોફાનનાં રણસીમાં ફૂંકાવા માંડ્યાં. દેશભરમાં ‘હિંદ છોડો’ નો નાદ ગૂંછ રહ્યો. મુબઈમાં અંતિદાસિક મહાસભા સમિતિની એક મળી. ગાંધીજીનો ‘કરે’ગે મા મરે’ગે’ નો રણનાદ વીજળીવેગે દેશમાં ફરી વળ્યો. સરકાર જાગૃત હતી. એણે ચાંપતાં પગલાં લેવા માંડ્યાં.

નવમી ઓગસ્ટે દેશભરના નેતાઓને ચિરફતાર કર્યાં. એમાં સાંજે ચારવાગે ટંડનછ ઝડપાયા. આ એમની સાતમી જેલ હતી. એમને નૈની સેન્ટ્રલ જેલમાં નજરબંદ રાખ્યા. એમની સાથે પંતછ, ડા. કાટજુ વગેરે નેતાઓ હતા. જેલમાં એમનું સ્વાસ્થ્ય સારા પ્રમાણમાં બગડ્યું. સરકારે માંદગી દરમ્યાન એમને આમુક સરતે મુક્ત કરવાનું વિચાર્યું. ટંડનખાણુને એની જાણ થતાં, એમણે રૂબરૂ મુજાબ્યું કે, એવી રીતે છૂટવા કરતાં તેઓ જેલમાં જ મરવાનું પસંદ કરે. આથી સરકાર મૂંઝવણમાં પડી. જેલના ડોક્ટરોએ તો એમને તાબડતોબ મુક્ત કરવા જોઈએ એવો અભિપ્રાય આપી દીધો હતો. સરકારે વિચાર્યું કે આમણે બે વર્ષ તો જેલમાં વીનાખ્યાં છે, પાછા બિમાર છે. એટલે એમનાથી કરવાને સરકારને કશું કારણ નથી. આખરે જાત્યાર જનીને સરકારે એમની બિનસરતી મુક્ત કરી.

જેલમાંથી છૂટવા અને એમનું સ્વાસ્થ્ય જરાતરા સુધરવા માંડ્યું ત્યાં તો, એમણે કેંગ્રેસની પુનર્ધટનાનું કામ શરૂ કરી દીધું. એમણે બહાર આવીને જોયું તો જનતામાં એક જાતની નિષ્ક્રિયતા આવી ગઈ હતી. જનતા કેંગ્રેસને લગભગ પીસરી ગઈ હતી. જનતાની આ કમજોરી, દેશને માટે જેમણે પોતાની જિંદગી કુરબાન કરી તેઓ પ્રત્યેની ઉપેક્ષા-એ બધાથી એમને ખૂબ દુઃખ થયું. જનતાને જગાડવાના ઉપાયો તેઓ શોધવા લાગ્યા. કેંગ્રેસવાદીઓ જેલની બહાર આવવા માટે જે નખજાઈ દેખાડતા, અને કેંગ્રેસને નામેારી અપાવતા હતા, તેથી એમનું હૃદય ચીરાઈ જતું. કેંગ્રેસ તો એ વખતે ગેરકાયદેસર સંસ્થા હતી, એટલે એ સંસ્થાને નામે દરું કરી સકાય એમ હતું નહિ. એટલે એમણે 'કેંગ્રેસ પ્રતિનિધિ સભા' નામની કેંગ્રેસવાદીઓની એક નવી સંસ્થા જોબી કરી. એમણે કેંગ્રેસનું સ્વનાતમક કાર્ય અ સંસ્થાદ્વારા ઉપાડ્યું, અને બહાર આવેલા કેંગ્રેસવાદીઓને એ કાર્યમાં જોતર્યા.

જોતજોતામાં એ સંસ્થા જોર પકડતી ગઈ. જનતાને એનામાં એનું કાર્ય જોઈને વિશ્વાસ ખેસતો ગયો. એવામાં આપણા દેશનેતાઓને મુકિત મળી, અને કેંગ્રેસ કાયદેસર બની એટલે એ સંસ્થાને ટાંકન્યાળુએ બરખાસ્ત કરી. આ રીતે એમણે કપરા સંજોગોમાં, વિષમ પરિસ્થિતિમાં મૃતઃપ્રાપ્ત કેંગ્રેસમાં સંજીવની પ્રેરી અને કેંગ્રેસને જીવંત અને સક્રિય સંસ્થા બનાવી, જનતાનો વિશ્વાસ સંપાદિત કર્યો.

૧૯૪૨નાં આદોલન વખતે સરકારે લગભગ બધે નાદિરશાહી જ પ્રવર્તાવી હતી. પણ નિર્દોષ ખેડૂતો ઉપર

ઈતિહાસ તો કહે છે, કે 'કષ્ટ સહન કરવાની દૃઢ ઈચ્છા ધણી નિશ્ચિન વાતોને પણ ફેરવી નાંખે છે.'

આ રીતે જાહેરમાં યોતાના નિવેદન દ્વારા 'માઉન્ટ-બેટન યોજના'નો વિરોધ કરનાર સૌથી પહેલા પંડિતજી હતા. કાંગ્રેસની કારોબારીએ તો એ યોજનાનો સ્વીકાર કરી લીધો હતો. પરંતુ, અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિની મંજૂરી મેળવવાની હતી. ૧૯૪૭ ની ૧૪મી જુને, એ ઐતિહાસિક બેઠક બોલાવવામાં આવી.

એ બેઠકમાં, રથજે રથજેથી વધારેમાં વધારે પ્રતિનિધિઓ દિલ્હી આખ્યા હતા. ટંકનજી દિલ્હી ગયા. એમને ખબર હતી કે આ યોજનાથી ગાંધીજીને પણ ધણું દુઃખ થયું છે. એટલે તેઓ દિલ્હી આવીને સીધા બાપુને મળવા લાગી-નિવાસમાં ગયા.

એ દિવસે સોમવાર હતો. ગાંધીજીને મૌનવાર હતો. થોડો સમય બીજી વાતો કરી એમણે બાપુજીને પૂછ્યું, 'બાપુજી, ફેશના ભાગલા વિષે શું આપની સંમતિ છે?'

મૌન હોવાથી બાપુજીએ શાંકેતદ્વારા સમંભવ્યું કે તેઓ ટંકન બાપુની જેમ જ ભાગલાના વિરોધી છે. ગાંધીજીએ બે આંગળી બતાવી કહ્યું કે આપણે બે જથ્થા જ ભાગલાના વિરોધી છીએ.

ટંકનબાણ કહે: 'એકને એક બે પણ થાય ને અગિયાર થાય થાય.'

એ સાંભળી બાપુજી હસ્યા, ટંકનબાણએ બાપુજીને

અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિની બેઠકમાં હાજરી આપવા ખાસ વિનંતી કરી, ત્યારે બાપુજીએ કહ્યું કે હું એમાં હાજરી આપું એમ કારોબારી ઈચ્છતી નથી. એટલે જો કારોબારી બોલાવે, તો જ તેઓ બેઠકમાં હાજરી આપશે, તે સિવાય નહિ.

દંડનબાણુએ કહ્યું, 'હું કારોબારીને સમજાવીશ કે આપને હાજરી આપવા આમ્રહ કરે.'

બપોરે વિધાનસભામાં આચાર્ય કૃપાલાનીના પ્રમુખપદે, એ ઐતિહાસિક બેઠક મળી. 'વન્દે માતરમ્' નાં ગીતથી એ મહાસભા સમિતિની બેઠકની શરૂઆત થઈ. શરૂઆતમાં આચાર્ય કૃપાલાનીએ ભારતની ભૌગોલિક એકતા ઉપર ભાર મૂક્યો અને ભારતની જે આંતરિક એકતા તે અખંડ જ રહેવાની છે એ વાતનું સમર્થન કર્યું.

ત્યાર બાદ પંડિત ગોવિન્દવલ્લભ પંતે, માઉન્ટબેટન યોજનાનો સ્વીકાર કરતો પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો.

મૌલાના આઝાદે એનું સમર્થન કર્યું.

તે પછી ગાંધીજીએ એ ઠરાવને મંજૂર કરવા અખિલ ભારત મહાસભા સમિતિને કહ્યું. એમણે જણાવ્યું : 'જ્યારે નેતાઓએ એ યોજનાને સ્વીકારી લીધી છે, ત્યારે તમારા નેતાઓની ઈચ્છા રાખવી એ તમારા હાથમાં છે. ઇરાવતી નામંજૂરી, એટલે નેતાઓ પર અવિશ્વાસની દરખાસ્ત.'

ગાંધીજીના વ્યાખ્યાન પછી ઇરાવ ઉપર ચર્ચા થઈ એમાં કેટલાએ સુધારા સુધાયા. એમાં સુખ્ય શ્રી. રાજકુમાર ચક્રવર્તી, જનાબ ગની, શ્રી જગન્નાથ તથા શ્રી જવાહરલાલ

પટોરિયાના સુધારાઓ હતા. પરન્તુ ટંડનજીએ તો સમગ્ર દેશવતો બહુ વિદ્વાતપૂર્ણ અને પ્રતીતિકર દલીલો દ્વારા વિરોધ કર્યો. તેમણે કહ્યું:

“આ બેઠકની શરૂઆત ‘વન્દે માતરમ્’નાં ગીતથી થઈ છે. એ ગીત સાંભળી મારા હૃદયમાં પીડા થઈ મને થયું કે મુઝલામ્, સુફલામ્, વરદામ્, એ શબ્દોથી જો માનની વન્દના આપણે કરી રહ્યા છીએ, તે શું. આ દરાવ રજૂ કર્યા પછી પણ આપણે એ વરદાન માગવાના અધિકારી રહીયું ખરા? એ ગીતનો અને આ દરાવનો કેવો દુઃખદ વિરોધ છે? શું આપણે એ ગીત ગાવાને લાયક છીએ? એ તો હવે મને દારૂપ્રસ્થ સ્થિતિ લાગે છે. આજે અમે એ માતાને વાદવા ને એની નનામી ઉઠાવવા તૈયાર થયા છીએ.....દરાવમાં જાતજાતની વાતો કહેવાઈ છે. ૬૦ વર્ષથી આપણે એક જ ખેડ આપણી નજર સામે રાખતા આવ્યા છીએ, કે ભારત આઝાદ બને, એક બને, દરાવમાં ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક કારણોને લઈ ને. ભારતની એકતાનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે. ભારતની એકતાના સમર્થનના દરાવમાં અનેક દલીલો કરવામાં આવી છે. પણ દિન્દના ટુકડા કરવા માટેની એમાં એક પણ દલીલ કરવામાં આવી નથી. એમાં ફક્ત એક વાક્ય જડે છે જેમાં કહ્યું છે કે “કેએસ કોઈપણ વિભાગના લોકોને હિન્દી સંઘમાં શામેલ કરવાની ફરજ પાડી શકે નહિ.” પણ એમ તો આપણી કેટલીક રિયાસતો પણ કંડે છે કે તે હિન્દીસંઘમાં નહિ જોડાય. તો એમની એ વાતને તમે

શું માન્ય રાખજો ? જે લોકો દેશની મૂર્તિને બગાડવા ને આપણી સામાજિક વ્યવસ્થાને રોકવા ઇચ્છે છે, તેમની સાથે જો જખરજસ્તીથી કામ ન લઈએ તો પછી જખર નથી કે કાણુજણે દેશના કેટલા દુકા યજો ! ધણાં શહેરોમાં મુસ્લિમોની બહુમતિ છે. શું તેઓ બહાર રહેવા ઇચ્છે તો તમે એ લોકોની માગણી કમૂલ રાખશો ? જ્યાં સકિતનો ઇમોગ થતો નથી ત્યાં કામ આગળ ચાલી શકે જ નહિ.

“તમે આગળ કહી ગયા છો કે હિન્દુસ્તાનની એકતા એ આપણો મૌલિક સિદ્ધાંત છે....., હું અંગ્રેજોને અહીં રહેવું પસંદ કરું પણ હિન્દુસ્તાનના એ દુકા થાય એ હરગિજ પસંદ ન કરું. આખરે અંગ્રેજોનો અહીંથી જવાનો આધાર આપણી તાકાત છે. આઝાદીની લડત લડનારા કદી લડતથી ગભરાતા નથી. લડાઈથી ગભરાઈને આ નિર્ણય લેવામાં કારોબારીએ ધણી કમજોરી દાખવી છે. મને લાગે છે કે આ આપણે મોઢામાં મોટી ખૂસ કરી છે. આ પરથી એમ લાગે છે, કે અમારા ટ્રેડિસ નેતાઓએ કે જેઓ આજકાલ કેન્દ્રીય સરકાર ચલાવે છે, તેમણે મારફાટ અને રક્તપાતથી ગભરાઈને આ નિર્ણય લીધો છે. રાષ્ટ્રના ઈતિહાસમાં આવા હિપદ્વો તો અનેક આવે છે, પણ એનાથી ગભરાઈ દેશના દુકા કરવા એ અતુચિત છે. આપણે, આપણે માટે એક મોટી મુસીબત આ નિર્ણયથી ઊભી કરી છે. મને તો લાગે છે, કે હિન્દુસ્તાન પર કોઈ બહારના દેશનું આક્રમણ થાય, તો જરૂર પાકીસ્તાનીઓ આક્રમણ કરનારાઓને મદદ કરશે.”

... પછી કારોબારીએ મહાસભાસમિતિ સમક્ષ મહેલા ઠરાવને નામંજૂર કરવાની વાત કરતાં ટંડનજીએ કહ્યું:

“દેશની સામે કાર્યવાહકસમિતિ એ જાદુ નાની ચીજ છે. મહાસભા સમિતિએ દેશ પ્રત્યેની એની જવાબદારી સમજીને પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવું જોઈએ. કેમ્પેસની કારોબારીએ, અંગ્રેજો અને મુસ્લિમ લીગ જોડે સમાધાન કરીને પોતાની કમજોરીનો પુરાવો આપ્યો છે. વસ્તુતઃ આ અહિંસા પર હિંસાનો વિજય છે. આ યોજના નથી હિન્દુઓને લાલદાથી કે નથી મુસ્લિમો માટે લાલદાથી...એથી તમારે આ યોજનાને ફેંકી દેવી જોઈએ.”

આખરે ઠરાવ તો પસાર થયો, પરંતુ ટંડનજીએ આ આપણે કર્યું તે શબ્દસઃ સાચું પડ્યું પાકીસ્તાનની રચના થતાંની સાથે જ જે બંધાનક કલેઆમ ચાલી, જે પાશ્ચી અત્યાચારો થયા : હૈદરાબાદ, કાશ્મીર, જૂનાગઢ વગેરે જે પ્રશ્નો ઉપરિચિત થયા, એ જાણું બતાવી આપે છે કે ટંડનજીની દષ્ટિ કેટલી દૂરગામી ને બિવિધપારખુ હતી.

ટંડનજી માને છે કે ભારતની સંસ્કૃતિ એક છે. દેશમાં બે સંસ્કૃતિ હોઈ જ ન શકે. દેશમાં બે સંસ્કૃતિ રાખવી એ, દેશનો વિભાસંવાદ છે. બે સંસ્કૃતિની ભાવનાએ તો દેશના ટુકડા કર્યા જોએ એમ માનતા હોય કે હિન્દુ ને મુસ્લિમ બન્ને સંસ્કૃતિ જૂદી છે, તેમને માટે બહેતર છે, કે તેઓ પાકીસ્તાન ચાલી જાય.

... હિન્દના ભાગલા પછી મુસ્લિમ લીગ, જે હિન્દવિરોધી પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી રહી હતી તેને શ્રી ટંડનજીએ એમના

વક્તાવ્યમાં સખત શબ્દોમાં વખોડી કાઢી. ઠેરઠેર આ રાજ્ય-
દ્રોહી પ્રતિઓ માટે એમણે મુસ્લિમોને સખત શબ્દોમાં
ચેતવેણી આપી. આ એમના બાળણેથી હિંદના મુસ્લિમો
ચોંકી ગયા અને એમણે ટંડનબાણુની નાલેશી કરવાનો પ્રયત્ન
કર્યો. એમણે પ્રાંતીય ધારાસભામાં ટંડનબાણુના પ્રમુખપદ
ઉપર અવિશ્વાસની દરખાસ્ત લાવવાની કોશિશ કરી.

મુસ્લિમ લીગની સભામાં, ટંડનબાણુ ઉપર અવિશ્વાસની
દરખાસ્ત પસાર કરી અને ટંડનબાણુના પ્રમુખપદના રાજ-
નામંતી માગણી કરી.

પ્રાંતીય ધારાસભામાં આ પ્રશ્નની ચર્ચા થઈ ત્યારે તે
વખતના ગૃહખાતાના મંત્રી શ્રી. રશી અહમદ કીડવાઈએ
જણાવ્યું કે ' ટંડનબાણુએ બાળણુમા જે જે આક્ષેપો મુસ્લિમો
પર કર્યા તે બધા માટે પુરાવા મોજૂદ છે.' આથી વિરોધીઓ
શાંત પડી ગયા અને ટંડનબાણુની શાન રહી.

જુલાઈ ૧૯૪૮ માં સંયુક્ત પ્રાંતની પ્રાંતીય કોંગ્રેસ
કમિટીના અધ્યક્ષ તરીકે એમની વરણી થઈ. એક વર્ષમાં
કોંગ્રેસના પ્રમુખપદ માટે એમનું નામ સુચવાયું. એમની બહુ
અનિચ્છા હોવા છતાં, સૈદ્ધાંતો પછી હિંદને એક અને અવિ-
ભાજ્ય બનાવનાર : ભારતના લોખંડી પુરુષ સરદારશ્રી વલ્લભ-
ભાઈ વગેરેએ એમને ખૂબ આમદ કર્યો. એટલે એમણે
ઉમેદવારી પાછી ખેંચી નાંધી. પણ પોતાની તરફથી એમણે
ન તો એક નિવેદન બહાર પાડ્યું, ન વે મતદારોની જોડે
પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ સંપર્ક સાધ્યો : ન તો એમની તરફથી
કોઈને ચૂંટણી વિષે કશો ઉત્સેખ સરખાયે કરવા દીધો.

આ રીતે, એમણે શાનદાર રીતે ચૂંટણી જીતી બેઠી. એમની સામે ડૉ. પદ્માભિ સીતારામય્ય ઝીલા હતા. એક એક દક્ષિણ ભારતનો કેંગ્રેસવાદી એમને માટે પ્રચાર કરતો હતો. દિનપ્રતિદિન કેંગ્રેસવાદીઓનાં પદ્માભિને ચૂંટી કાઢવા માટે નિવેદનો આવતાં હતાં. આમ આ હરોફાર પ્રચાર અને ગિન-પ્રચાર વચ્ચે હતી.

ચૂંટણીના પરિણામમાં માત્ર થોડા મતો માટે જ ટંડન-બાણુ હારી ગયા. આમ છતાં એક વાત તો સ્પષ્ટ હતી, કે પ્રચાર વિના એમને ખારસો જોડણા કેંગ્રેસ પ્રતિનિધિઓના મતો મળ્યા: એટલું જ નહિ પણ દક્ષિણ ભારતના મતો પણ તેઓ મેળવી શક્યા, એ એમને માટે થોડા ગૌરવનો વિષય નહોતો.

૧૯૫૦માં માં જ્યારે ફરી કેંગ્રેસપ્રમુખના નિર્વાચનનો પ્રશ્ન ઊભો થયો, ત્યારે એમનું નામ પ્રમુખપદ માટે મૂલ્યવધામાં આવ્યું. આ વખતે એમની સામે બીજા બે હરદિ હતા. આચાર્ય કૃપાલાની અને શ્રી. સંકરરાવ દેવ. આ વખતની હરીફાઈ પણ ટોચની હતી. સરદાર વલ્લભભાઈએ એમની ચૂંટણીમાં સક્રિય રસ લીધો, અને એમની લાગવમ વાપરી. આ વખતે પણ ટંડનબાણુએ એક પણ નિવેદન બહાર ન પાડ્યું, ન કોઈને પ્રચાર કરવાનું કહ્યું, ન મત-દારોનો એમણે પરોક્ષ કે પ્રત્યક્ સંપર્ક સાધ્યો. એમ છતાં શ્રી. ટંડનબાણુ જાડુમતિએ ચૂંટાયા અને નાસિક અધિવેશનના અધ્યક્ષ બન્યા.

ચૂંટણી થયા પછી પણ ટંડનજી માટે અત્યંત નાજુક

પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ. ટંડનજીના ચૂંટણીવિજયને પં. જવાહરલાલે પોતાના પરાજય તરીકે વર્ણવ્યો. ટંડનજી અને પોતાના મતભેદી આગળ લાવી નાસિક કેઝિસમાં પોતાની રાજ્યનીતિમાં કેઝિસના પ્રતિનિધિઓને વિશ્વાસ છે કે નહિ તે ક્યવવા ક્યું.

ટંડનજી પં. જવાહરલાલની નીતિ જોડે પૂરેપૂરા સંમત નહોતા. જેની વચ્ચે ઘણા સૈદ્ધાંતિક મતભેદો હતા. બધાને લાગ્યું કે નાસિક કેઝિસમાં ફાટફૂટ પડશે, કેઝિસવાદીઓ અંદર અંદર ઝગડશે અને પં. જવાહરલાલ રાજ્યનામું આપશે. ટંડનજી જાઓ સમય પ્રમુખપદે રહી નહિ શકે, વગેરે અનેક અફવાઓથી વાતાવરણ ગાજતું હતું. સંકુળ મનમાં એક જ પ્રશ્ન ઊડતો હતો કે હવે શું થશે ?

પણ ટંડનજી ને જવાહરલાલજી બંનેને દેશે દેશનું હિત વસેલું હતું. જેમાંથી કોઈ, કેઝિસમાં ફાટફૂટ પડે અને કેઝિસની પ્રતિષ્ઠામાં ઘટાડો થાય એવું ઇચ્છતું નહોતું. એટલે નાસિકમાં ન મારામારી થઈ, ન બોલાબોલી થઈ ન વાગ્યુંદો. ચર્ચા, શાંતિ, સ્વચ્છ અને નિરુપદ્રવી રીતે કેઝિસનું અધિવેશન બરાયું.

ટંડનજીશ્રી શાનદાર સ્વાગત થયું. એમણે ખૂબ બાહોશી તથા કાબેલિયતથી મહાસભાસમિતિનું સુકાન સંભાળ્યું. જવાહરલાલજી અને ટંડનજીશ્રી વચ્ચે કોઈપણ જાતનો વિરોધ દેખાયો નહિ. ટંડનજીનું સંચાલન એવું સિરસાબદ હતું, કે કોઈને પણ માહું ન લાગે, કોઈને અસાધ્ય થયો ન લાગે. બધાનાં મન સતોષાયાં. જ્યાં રાજ રહ્યા, અને આનંદ, હર્ષ,

ઉત્સાસ ને ઉત્સાહભર્યા વાતાવરણમાં, અધિવેશનનો આરંભ ને પૂર્ણાવસ્થામાં.

ટંડનખાણુએ આ પ્રસંગે પ્રમુખપદેથી આપેલો પોતાના લોપણમાં, પોતાને અને જવાહરલાલ વચ્ચે રાજ્યનીતિનો, બિનમજબૂતી રાષ્ટ્રનો, પરદેશનીતિનો કે એવો કોઈ મનનેદ દતો નહિ અને છે નહિ એવી ઘોષણા કરી.

આમ ધાંધલની આશા રાખનારા, ફાટફૂટ તરફ દૃષ્ટિ રાખનારા નિરાશ થયા. કેમકે સંઘની પડતી જોવા આવેલા વીસે મેંએ પાછા ગયા.

ટંડનખાણુને પગલે પગલે કાંટા વેરાયેલા હતા. કેમકે અધિવેશન પછી જ્યારે પોતાની કારોજારીની પસંદગી કરવાની આવી ત્યારે એમને પ્રમુખનો તાબુ કેટલો કાંટાળો છે તેની ખરેખરી ખાતરી થઈ.

૫. જવાહરલાલજીએ કારોજારીમાં જોડાવાની નામરજી પાતાવી. ૫. જવાહરલાલ વિના કારોજારી રચાય એ થોડું નહોતું. જવાહરલાલજીની શરત એ હતી કે જો શ્રી. રશી અહમદ કીડવાઈને કારોજારીમાં લે, તો જ પોતે આવે. પરંતુ ટંડનખાણુ શ્રી. કીડવાઈને અમુક સૈદ્ધાંતિક પ્રશ્નોને લઈને લેવા માંગતા નહોતા. આથી, એક મહત્તરની મર્યાદાઃ જોખી થઈ.

૫. જવાહરલાલે આ વિષે નિવેદન પણ પ્રગટ કર્યું. આથી કેમકે અધિવેશન પછી 'તાબડોળ' રચાવી જોઈતી કારોજારી, મદિનો ચરો, તોયે ન રચાઈ. લાંબી વાટાપાટો ચાલી.

ટંડનખાણુ આ બાબતમાં નમતું આપતો તૈયાર નહોતા.

કોંગ્રેસ પ્રમુખ તરીકે કેને પસંદ કરવા અને કેને ન કરવા તે નક્કી કરવાનો પોતાને હક હતો; એટલે હક ઉપર તરાપ પડે એ એમના જેવા પુરુષથી સહન શાય નહિ. આખરે મૌલાના આઝાદ વચ્ચે પડ્યા, ખુદ શ્રી. રશી. અહમદ કીડવાઈએ પંડિતજીને સમજાવ્યા, અને આખરે જવાહરલાલને નમતું આપવું પડ્યું, અને એ રીતે એક મહાન આર્પાત ટળી. ખરાબે ચડેલું કોંગ્રેસનું નાવ શાંત ને સ્વસ્થ જળમાં આવ્યું.

આ રીતે એક સામાન્ય કોંગ્રેસ સ્વયંસેવકમાંથી ક્રમશઃ પંદ્ર વર્ષે ટુંકાંબાણુ એ સંસ્થાના જિંયામાં જિંયા હોદ્દા પર આપખણે પહોંચ્યા, અથવા સાચી રીતે કહીએ તો એમણે જનતાની કરેલી સેવાની કદર તરીકે જનતાએ એ પદે એમને પહોંચાડ્યા.

એમણે પોતાના જીવનની આદુતિ કોંગ્રેસ માટે આપી. કોંગ્રેસને એમણે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું. પરિણામે કોંગ્રેસ પ્રમુખની ગાદી શોભાવવા એમને જનતાની આજ્ઞા પર, ને એ એમણે સહર્ષ અને સમર્થ સ્વીકારી.

કે હિન્દુ અને મુસ્લિમની સંસ્કૃતિની ભિન્નતાનો તેઓ પ્રખર વિરોધ કરે છે.

આથી જ તેઓ માને છે, કે, જે લોકો દ્વિરાષ્ટ્રમાં માનતા હોય તેમણે આ દેશમાંથી ચાલી જવું જોઈએ. જે લોકોને ભારતીય સંસ્કૃતિમાં શ્રદ્ધા ન હોય તેમને માટે અહીં રથાન જ નથી. ભિન્નતાને પોષક રાજકીય સ્થિતિ એમને માન્ય નથી.

આજ કારણથી ૧૯૧૬ માં એમણે લખનૌ કરારનો વિરોધ કર્યો, પાકીસ્તાનનો વિરોધ કર્યો, મુસ્લિમોને ખુશ કરવાના ગાંધીજી ને રાજાજીના રાજકારણનો વિરોધ કર્યો, અને ભારતના ભાગલાનો વિરોધ કર્યો.

આ પગથી પ્રતીત થશે કે એમનું રાજકારણ ટાંમવાદી નથી, એમનું રાજકારણ સંકુચિત નથી. એમનાં રાજકીય સિદ્ધાંતોનું ખીજું તત્ત્વ એ છે, કે આપણું રાજકારણ હિન્દુસ્તાની હોવું જોઈએ. આજ કારણથી, જ્યારે તેઓ સંયુક્ત પ્રાંતની ધારાસભાના પ્રમુખ થયા ત્યારે, પ્રમુખ કોર્ઠ પણ રાજકીય પક્ષમાં સામેલ ન થઈ શકે, યા તો પ્રમુખ કોર્ઠ પણ રાજકીય પક્ષમાં સક્રિય કાર્ય ન કરી શકે, એ સિદ્ધાંતનો એમણે વિરોધ કર્યો. અને પ્રમુખ થવાની એક શરત એ કરાવી લીધી કે પોતે કેશિત્તના સક્રિય સભ્ય રહી શકે અને પોતાની બધી રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ આદરી શકે.

આ રીતે, હિન્દુસ્તાનમાં એક નવો વીસો એમણે પાડ્યો. અને પાશ્ચાત્ય રાજનીતિનું અનુકરણ કરનારા આપણા નેતાઓને, એમણે પોતાનાં આ પગલાંથી બોધપાઠ આપ્યો.

ટંડનજી લોકશાહી પદ્ધતિના રાજચાસનને અનુસરે છે, અને તેઓ દરેકના સમાન હકમાં માને છે. એમણે નાશિકના એમેના પ્રમુખપદના બાપલુમાં આ વાતની સ્પષ્ટતા કરી હતી કે, ‘રાષ્ટ્રનો પાયો ધર્મના પુસ્તક પર નહિ પણ જનતાના અવાજ ઉપર અવલગ છે. અને એક વાર બુદ્ધિનું પ્રાપ્ત્ય આપણે સ્વીકાર્યું એટલે પછી કોમવાદને તો રામ-રામ જ કરવાના.’ આ એમના જ રાષ્ટ્રો પરથી પ્રતીત થશે કે ટંડનજીનું રાજકારણ કોમવાદી નથી, પરંતુ લોકશાહી પદ્ધતિનું છે.

રાષ્ટ્રમાં એકતા કે બળ, રાષ્ટ્રની ભાષા એક હોય તો જ આવી શકે, એમ તેઓ માનનારા છે. આથી તેઓ રાષ્ટ્રભાષાને ખૂબ મહત્ત્વ આપે છે, અને રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચાર માટે પોતાની જાત ખર્ચા નાંખે છે.

બીજું, ટંડનજી મજબૂત કેન્દ્રીય સત્તા હોવી જોઈએ એમ માનનારા છે. મજબૂત કેન્દ્રીય સત્તા અને પ્રાણવાન રાષ્ટ્રભાષા એ બે રાષ્ટ્રની એકતાના સાધનો છે, આથી એમણે ત્યારે ત્યારે આપણાં રાજ્યોએ કેન્દ્રની સત્તા નબળી પડે એવું કંઈ દાર્ય કર્યું છે, ત્યારે ત્યારે તેનો વિરોધ કર્યો છે, અને કેન્દ્રનો પક્ષ લીધો છે.

એમનું રાજકારણ જનતાને જલક્ષમાં રાખીને ધણવતું છે. જેમાં જનતાને મુસીમત હોય, જેમાં જનતા અમલદારશાહીને હાથે ત્રાસ પામતી હોય, એવા બધાં સરકારી નિયમનોનો એમણે વિરોધ કર્યો છે.

ટંડનજી અંકુશોનો જે વિરોધ કરે છે, તેનું મુખ્ય

કેમિસનું રાજકારણ અત્યારે સત્તાલોહપથ ધર્ષ બની ગયું છે. કેમિસવાદીઓ જ ઉચ્ચ નીતિને બૂલી સ્વાર્થી બન્યા છે, તે તરફ પણ એમને નકરત છે. કેમિસવાદીઓની ગોર-ખપુરમાં મળેલી એક સભામાં કેમિસવાદીઓનું જે નૈતિક પતન ધર્ષ રજુ છે, તેઓ જે અવજો પથે ગય છે, તેથી એમને એટલું બધું લાગી આવ્યું હતું કે ભારતમાં તેઓ રહી પડ્યા હતા.

એમના પોતાના જ પ્રાંતમાં કેમિસના નિરનિરાળા પક્ષો વચ્ચે એમણે જ વારંવાર સમાધાન કરાવી આપ્યું છે, કારણ કે બંને પક્ષોને એમનામાં વિશ્વાસ હોય છે એનું કારણ એ છે કે ટાંડનજીનું રાજકારણ એવું નથી, કે એ પોતાનો કોઈ એક પક્ષ સ્થાપે, બીજા પક્ષ સામે ખટપટ કરે અને સત્તા માટે ઝગડા કરે. એમનો કોઈ પક્ષ જ નથી. આથી જ એમની રાજકીય પ્રામાણિકતા મશહૂર છે, એથી તો પ્રમુખપદની ચૂંટણી માટે એમણે ન તો એક પણ પૈસો ખર્ચ્યો, કે ન તો એક પણ નિવેદન પ્રગટ કર્યું.

આમ સમગ્ર દષ્ટિએ વિચારીએ તો ટાંડનજીનું રાજકારણ, એટલે પાંડેસ્તાનની જોડે કડક વલણ લેવાની દિશાપત કરતું, નિર્વાસિતો માટે સામુદાયિક કરવેરા નાખવાનો આગ્રહ રાખતું, હિન્દી રાષ્ટ્રીય એકતા, મળખૂત કેન્દ્ર સરકાર અને રાષ્ટ્રભાષાદ્વારા સિદ્ધ કરવા મથતું, ભારતીય સંસ્કૃતિ ઉપર જ અવધાનતું, સત્તાલોહપતા, સંસ્કારની રૂપરેખા, કંટ્રોલ, એ બધાનો વિરોધ કરતું રાજકારણ.

૭. ટંડનજની સાહિત્યોપાસના

શ્રી. ટંડનજને નાનપણથી જ સાહિત્યનો વ્યાસંગ હતો. સાહિત્યે એમના જીવનમાં ખૂબ રસિકતા જન્માવી છે. ટંડનજની સાહિત્યોપાસના, એમના શાળાના દિવસોથી શરૂ થયેલી, તેઓ શાળાના પાંચમા ધોરણમાં હતા, સારે હિતમ નિમિષ લખવા માટે એમને ઈનામ મળેલું. તેઓ શાળામાં હતા, સ્વાસ્થી જ એમણે ગુણસીદાસ, સુરદાસ, કબીરજી વગેરેની કૃતિઓનું અધ્યયન કરેલું. અને એ કવિઓનાં પદો એમને એ સમયે જ મુગ્ધ કરતાં હતાં.

પરંતુ શાળાના અધ્યાસક્ષણ દરમિયાન વિશેષતઃ તે સાહિત્યનું અધ્યયન જ એમણે કર્યું. એમને નાનપણથી એમ યર્ષા જ કરતું હતું, કે લેખક થવા માટે તો બહુ સારો અધ્યાસ હોવો જોઈએ. એમને લેખક તરીકે પંદાવાની મહેન્ગા ઘણી હતી એટલા જ માટે તેઓ ખૂબ વાંચતા. એમના પાંચનમાં મધ્યકાલીન કવિઓનાં પદો, સમકાલીન ગ્રંથ સાહિત્ય, સંસ્કૃત, વગેરે વિધવિધ સાહિત્ય તેઓ રસ પૂર્વક વાંચતા. આ વાચનથી એક મોટામાં મોટો લાભ

એમને એ થયો, કે એમની ભાષા યોગ્ય રીતે ધરાવા લાગી:-
અને એ પરિપક્વ થઈ, ત્યારે જ તેમણે લખવું શરૂ કર્યું.

તેઓ કોલેજમાં આવ્યા, ત્યારે એમના આ અભ્યાસની વૃદ્ધિ થતી ગઈ અને એમણે લખવા પણ માંડ્યું. જો કે, એમનું લખાણ મર્યાદિત હતું, 'છતાં એ ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળું હતું. કોલેજના માસિકમાં એમનું લખાણ ખૂબ વખણાતું, પણ સાથે સાથે હિન્દી માસિક પત્રોમાં પણ એમનાં લખાણો પ્રગટ થવા માંડ્યાં, અને સાહિત્યપ્રેમીઓનાં મન એમની તરફ દોરાયાં. સાહિત્યજગતમાં કોઈ એક નવો તારક પ્રગટ્યો છે એમ બંધાને લાગવા માંડ્યું.

તેઓ બી. એ. ના વર્ગમાં આવ્યા ત્યારે એમને લાગવા માંડ્યું કે હિન્દીમાં સરળ વ્યાકરણની જરૂર છે, આથી એમણે વ્યાકરણ લેખનનો પ્રારંભ કર્યો, અને બી. એ. ના અભ્યાસકાળ દરમિયાન જ વ્યાકરણ પૂરું કર્યું. જો કે એ વ્યાકરણ તો તેઓ વકીલ થયા ને તેમની પ્રતિષ્ઠા જામી ત્યારબાદ જ પ્રગટ થયું. આ વ્યાકરણની તત્કાલીન સામયિકોમાં બહુ સારી સમાલોચના પ્રગટ થઈ.

૧૯૦૫માં દિલ્હીમાં બડા દોરદમામથી દરબાર ભરાયો. એ દરબારમાં ધણા રાજમહારાજઓ, સરકારના ખિતાબધારીઓ, ખિતાબવાળાઓ બેઠા થયા હતા. સરકારી અમલદારો પણ બેઠા થયા હતા. આ પ્રસંગ ઉપર એક મુંદર કટાક્ષકાવ્ય 'જંદર મહાકાવ્ય' એમણે લખ્યું, અને એમાં દરબારમાં હાજર રહેનારાઓની જળરી ટેકડી ઉઘાંવી. એમાં અંગ્રેજોનું અનુકરણ કરનાર, આપણા બધા દેશીભાઈઓને.

એમણે વાંદરા કલા ને ખૂબ ઠેકડી ઢિડાવી. આ એમનું કાવ્ય “હિન્દી પ્રરીપ”માં છપાયું. એનો સમાજમાં ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો. એની અસર એટલી તો સરસ થઈ કે, સરકારે થોડા સમયમાં જ એ પુસ્તક જપ્ત કર્યું.

ટાંડનજીનો હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન જોડેનો સંબંધ તો ખૂબ મશહૂર છે. એ સંમેલન દ્વારા ટાંડનજીએ હિન્દી સાહિત્યની અણમોલ સેવા બજાવી છે. હિન્દીની સેવા એ એમની જીવનપ્રવૃત્તિનું એક મહત્વનું અંગ છે. વિધાન સભાએ હિન્દી બાષાને રાષ્ટ્રબાષા તરીકે સ્વીકારી એ ટાંડનજીના જ પ્રયત્નોને લીધે, એમ કહેવામાં કશું જ ખોટું નથી. હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન શરૂ થયું, ત્યારથી જ સફલાએ એને ટાંડનજીની સેવાનો લાભ મળ્યો છે.

પ્રથમ હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન કાશી નાગરી પ્રચારિણીસભાના આશ્રયે એક બૃહદ્ મંડપની નીચે ૧૯૧૦ ના ઓક્ટોબર માસમાં બરાખું હતું. સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે પં. માલવીયાજીની વરણી થઈ હતી. આ પ્રથમ અધિવેશનમાં મંત્રી તરીકે શ્રી. ટાંડનજીની નિયુક્તિ થઈ. એમની વરણી વિના વિરોધે, વિના દરીફ થઈ. આ પછી ૧૯૧૦ માં ટાંડનજીએ હિન્દીસાહિત્યમાં જે સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેનો સહજ ખ્યાલ આવશે. એમની નિયુક્તિનો પ્રસ્તાવ પંડિત મોમપ્રકાશે રજૂ કર્યો હતો, અને એને શ્રી. સૂર્યનારાયણ ત્રિશિતે અનુમોદન આપ્યું હતું.

અનુમોદન આપનારે કશું કે એમના સિવાય મંત્રી-પદને મારે ખીજે કોઈ લાયક નથી. વળી તેઓ જાનૂન

ગણનારા છે, એથી એમની યોગ્યતામાં વિશેષ વધારો થાય છે.

ટંડનજીએ પોતાની મંત્રી તરીકેની જવાબદારી એટલી સરસ રીતે અદા કરી, કે ત્રણચાર વર્ષ પછી તો સંમેલનનો સમગ્ર ભાર એમના શિરે જ આવી પડ્યો. અને એ દ્વિમાસ્ય જેવડો ભાર ટંડનજીએ ફૂલની જેમ ઉપાડ્યો: એટલું જ નહિ, પણ એની કમશ: વૃદ્ધિ કરી આજે અજ્ઞાતા-આદર્શ આપણને સંમેલનનું જે મોટું મકાન દર્શિએ પડે છે, એ ટંડનજીનો અધાગ પરિશ્રમ, એમની નિસ્વાર્થ સેવા ને ઉદ્યોગનું શુભ પરિણામ છે.

૧૯૨૩ માં કાનપુરમાં હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનના તરફા અધિવેશનના તેઓ પ્રમુખ બન્યા. આ પૂર્વે, સંમેલનના પ્રમુખપદ માટે એમનું નામ અનેક વાર સૂચવાયું હોવા છતાં દર વખતે તેઓ એનો ઈન્કાર જ કરતા હતા, પરંતુ આ વખતે તેઓ ઈન્કાર ન જ કરી શક્યા ને પ્રમુખપદનો સ્વીકાર કરવો જ પડ્યો.

એમણે હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન દ્વારા, હિન્દીની જે મોટામાં મોટી સેવા કરી, તે હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનની પરીક્ષાઓની યોજના સંબંધી છે. આજે હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનની જેટલી પરીક્ષાઓ લેવાય છે, તેની યોજના એમણે ધડેલી: જેનો ૧૯૧૪ માં ભાગલપુર અધિવેશનમાં એમણે સ્વીકાર કરાવેલો. આજે હજારો વિદ્યાર્થીઓ હિન્દી સાહિત્યની પરીક્ષાઓ આપી જે પ્રમાણપત્રો મેળવે છે, તેઓ ભાગ્યેજ ગણતા હશે કે એ સૌ પ્રતાપ ટંડનજીનો છે.

એ ગણણને ધણણે આશ્ચર્ય થશે, કે હિન્દુસ્તાનીનો

વિરોધ કરનાર ટંડનજીએ જ પ્રથમ હિન્દુસ્તાની નામ સૂચવેલું. કોંગ્રેસની કાર્યવહી અંગ્રેજી ભાષામાં જ થતી વર્ગીય સુધી ચાલતી હતી. આમ જનતા એ કારણથી કોંગ્રેસની કાર્યવહીમાં જરાય રસ લઈ શકતી નહોતી. કોંગ્રેસમાં ભાગ લેનારા કહેવાતા શિક્ષિત લોકો હતા.

દેશની મહાન રાષ્ટ્રીય સંસ્થાની કાર્યવહી બિન-રાષ્ટ્રીય-પરદેશી ભાષામાં ચાલે એ એમને અસહ્ય થઈ પડ્યું. આ કારણથી પ્રથમ ૧૯૧૯ માં જ્યારે અમૃતસરમાં પંડિત મોતીલાલજીના અધ્યક્ષપણા નીચે અખિલ ભારત મહાસભા સંમિતિનું આધિવેશન ઊરાવું હતું, ત્યારે કોંગ્રેસનું બધું કામ દેશી ભાષામાં જ થતું જોઈએ એ મતલબનો ઠરાવ શ્રી. ટંડનજીએ મૂક્યો. એ ઠરાવનો શ્રી. રાજગોપાલાચારીએ અને અન્ય સભ્યોએ વિરોધ કર્યો. એ ઠરાવ પર ચર્ચા કરતાં ગાંધીજીએ કહ્યું, કે દક્ષિણ હિન્દના લોકોને હિન્દુસ્તાની ભાષા શીખવા માટે થોડો સમય આપવો જોઈએ. એ વખતે ટંડનજીએ બાપુની વાત માની અને પોતાનો પ્રસ્તાવ પાછો ખેંચ્યો.

ત્યાર પછી ૧૯૨૫ માં ટંડનજીએ કોંગ્રેસની વિષય વિચારણી સંમિતિમાં કોંગ્રેસનું બધું જ કામ હિન્દુસ્તાની-માં જ ચાલવું જોઈએ એ મતલબનો ઠરાવ રજૂ કર્યો. દક્ષિણ હિન્દના લોકોને હિન્દુસ્તાની શીખવા માટે છ વર્ષ મળ્યાં હતાં. હવે કંઈ જહાનું ચાલે એમ હતું નહિ. છતાં પંડિત મોતીલાલજી અને શ્રી. રાજગોપાલાચારીએ એ ઠરાવનો વિરોધ કર્યો. આખરે મૂત લેવાતાં ટંડનજીની જીત થઈ

અને ત્યારથી હિન્દુસ્તાની સમ્રાટ કેએસના બધારણમાં ૬૯ અને ૩૬ બની ગયો.

સને ૧૯૨૧ માં ઠેર ઠેર રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું અદિલન જારી હતું. એ જ વખતે પ્રાંતે પ્રાંતમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના કેન્દ્રો ઉઘડવાં માંડ્યાં. બનારસમાં દાર્શી વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ. પ્રયાગમાં, હિન્દી ભાષા દ્વારા, ઉચ્ચ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ મળી શકે એવી વિદ્યાપીઠ સ્થાપવા માટે ટંડનજીએ સતત પ્રયત્નો કર્યાં, અને એ પ્રયત્નો કામચાલ નીવડ્યા. પરિણામે, હિન્દી વિદ્યાપીઠની સ્થાપના એમના પ્રયત્નોને લીધે થઈ. એ વિદ્યાપીઠના પ્રથમ આચાર્ય ટંડનજી બન્યા. એમનો પ્રથમ શિષ્ય એમનો પુત્ર જ હતો. આમ એમણે પોતાના જ એલા મુંડવા માંડ્યા, કે જેથી પોતે અન્યને અનુકરણીય બની શકે.

ધીમે ધીમે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી ચાલી. આ સંસ્થાને શ્રી. વિયોગો દરિ જેવા તપસ્વી અને જાણીતા હિન્દી સાહિત્યકાર આચાર્ય તરીકે પ્રાપ્ત થયા, એ એનું સફળાગ્ય છે. એ વિદ્યાલય હિન્દમાં આદર્શ વિદ્યાલય બને તે માટે એમણે ખૂબ પ્રયત્ન કરેલા. એની આસપાસ ૧૨૫ બીધા જમીન પણ એમણે લઈ રાખી, કે જેથી લવિષ્યમાં એને વિદ્યાસ થઈ શકે. એમનો આદર્શ તો એવો છે, કે વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં રહીને પોતાને ઉપયોગી ચીજોનું ત્યાં ઉત્પાદન કરી લે, અને એ રીતે પૂર્ણાંશે સ્વાવલંબી બને. પણ એમનું સ્વપ્ન ફળ્યું નહિ.

સાધારણ રીતે ટંડનજી વિશે એવી માન્યતા પ્રવર્તે

છે, કે તેઓ જીર્ણના કંદર વિરોધી છે, અને તેઓ જીર્ણની નાખૂદી ઈચ્છે છે. પણ સાચી વસ્તુસ્થિતિ તો એથી જૂદી જ છે. ગાંધીજી જોડે, આ વિશે પરવ્યવહાર વખતે ટાંડનજીએ બહુ સ્પષ્ટ રીતે જણાવેલું કે:

‘આપ હિન્દીની જોડે જીર્ણ પણ ચલાવો છો, તેનો સંમેલન જરાય પણ વિરોધ કરતું નથી. જોલડું રાષ્ટ્રીય કામોમાં અંગ્રેજીને હઠાવવા માટે એ એની સહાયતા વાંછે છે અને એનું સ્વાગત કરે છે: ફક્ત એટલો જ ફેર છે, કે તમે હિન્દી જીર્ણ બને ચલાવવા ઈચ્છો છો, જ્યારે સંમેલન શરૂઆતથી જ હિન્દી ચલાવવાની તરફેણમાં છે. હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનના સભ્યોને હિન્દુસ્તાની પ્રચાર-સમાના સભ્યો થવામાં કોઈ પ્રતિબંધ નથી. હિન્દી સાહિત્ય સંમેલને જ નીમેશી હિન્દુસ્તાની એકેડેમી હિન્દી અને જીર્ણ બન્ને સેલી તથા લિપિનો પ્રચાર કરે છે, આ અમારું વક્તવ્ય જીર્ણ પ્રત્યે કેવું છે તેની સાબિતી છે..... હિન્દી અને જીર્ણનો સમન્વય થાય એ સિદ્ધાંતની જોડે હું પૂરે-પૂરો સંમત છું. પણ એ સમન્વય ત્યારે થાય કે જ્યારે હિન્દી અને જીર્ણ બન્નેના લેખકો અને એમની સંસ્થાઓ આ પ્રશ્ન પ્રત્યે શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિએ જુઓ. હું અને હિન્દીના પ્રચારકો આ પ્રકારના સમન્વયનું ખરા દિલથી સ્વાગત કરીશું. આ કામ કરવા માટે હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન, નાગરી પ્રચારણી સમા, દાથી વિદ્યાપીઠ, અંલુખને તરફી-યે-જીર્ણ, જામિયા મિલિયા, અને એ પ્રકારની બધી સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ ભેગા મળે ને ચર્ચા ચલાવે ને અમુક સર્વમાન્ય સિદ્ધિ નક્કી થાય.....

જિંદુના વિરોધનો તો મારી નજર સામે સવાલ જ ઊભો થતો નથી, મારે તો લાપાના ઘડતરમાં જિંદુવાળાઓનો પૂરેપૂરો સાથ જોઈએ છે. ’

આ અવતરણ દંડનજીના વિચારો બહુ સ્પષ્ટ રીતે નિરૂપિત કરે છે, અને દંડનજી વિષે જે ભ્રમ પ્રવર્તે છે, તેને નિર્મૂળ કરે છે.

આપણા સાહિત્ય વિષે દંડનજીએ જ્યપુરમાં મહારાજન કોલેજમાં બાપણુ આપતાં પોતાના વિચારો અને એમનાં સાહિત્યિક મંતવ્યો બહુ વિશદતાથી રજૂ કર્યાં હતાં. એમને આપણા સાહિત્ય માટે અત્યંત માન અને ગૌરવ છે, અને તેઓ માને છે, કે જગતનાં બધાં સાહિત્ય કરતા આપણું સાહિત્ય ઉત્તમ છે. એમણે કહ્યું હતું :

“ અંગ્રેજીમાં મિસ્ટનરું સાહિત્ય ઉત્કૃષ્ટ કોટિનું ગણાય છે. એ સાહિત્ય મને પણ ખૂબ ગમે છે. પરન્તુ ત્યારે મહર્ષિ વ્યાસના મહાભારતનું કે આદિકવ વાલ્મીકિના રામાયણનું હું અધ્યયન કરવા માંડું છું, ત્યારે મને મિસ્ટન આદિનું સાહિત્ય એ સોઠોનાં દાર્શનિક તત્ત્વ આગળ તોતડી ખોલી જેવું લાગે છે.....સાહિત્યનો વાસ્તવિક આદર્શ એનાં મૌલિકતા છે, જે આપણને યુગે યુગે જણાય છે. જલ્દી આપણે ત્યાં એવા સાહિત્યકારો ધણા ગૂંજ હોય તો પણ બીજા દેશો કરતાં અમારે ત્યાં એની સંખ્યા અધિક છે.

એટલું મહત્ત્વ આપીએ છીએ કે: 'જે છતાં પણ જાણના નથી તે કવિ પોતે જાણે છે.'

વિધાનપરિષદમાં હિન્દીને રાષ્ટ્રભાષા યનાવવાના ઠરાવનું સમર્થન કરતાં એમણે કહેલું:

"ત્યારે આ દેશ ઉપર અંગ્રેજ રાજ્ય કરતા હતા, ત્યારથી જ ભાષાનો પ્રસાર નહીં જ થઈ ગયેલો. હવે ત્યારે અંગ્રેજ અહીંથી ચાલી ગયા છે, પણ અંગ્રેજીને આ દેશનું રાષ્ટ્રભાષાનું સ્થાન કઈ રીતે અપાય? ઘણા વખત પૂર્વે ઈ. સ. ૧૯૮૭માં જ એ અનુભવ થયો હતો કે હિન્દી જ દેશની રાષ્ટ્રભાષા થઈ શકે અને ત્યારે કોંગ્રેસે પોતાના વિચારો પ્રગટ કરવા માટે એનો ઉપયોગ કર્યો, ત્યારે આખા દેશમાં જાગૃતિ આવી. ને પરિણામે આપણે આઝાદી પ્રાપ્ત કરી શક્યા. આપણા દેશની ભાષા વાપરતાં આપણને ગર્વ થયો જોઈએ. મહાત્મા ગાંધીએ પણ હિન્દીનો જ રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકાર કરેલો. દેશની સ્વસ્થ એવી રાષ્ટ્રીયતાનો વિકાસ થાય એ માટે એક રાષ્ટ્રીય ભાષા હોય તે આવશ્યક છે. ભારતની ત્રીશ કરોડ જનતામાંથી બાવીસ કરોડ લોક હિન્દી બોલી શકે છે. એથી હિન્દુસ્તાનીને રાષ્ટ્રભાષા યનાવવાનો કે.ઈ સવાલ ઊઠતો જ નથી. જો વિધાન સભા હિન્દીનો રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્વીકાર નહિ કરે, તો એ પ્રશ્ન પર હું જનમત લેવા તૈયાર છું. જો બિન બિન પ્રતિ હિન્દી સ્વીકારવાની ના પાડે તો હું કદાપિ હિન્દી ભાષા દેશ પર લાદવાનો પ્રયત્ન કરું."

“હું એટલા માટે હિન્દીનું કામ કરું છું, કે મારે હિન્દીદ્વારા રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનમાં મદદ કરવી છે. જો મને એમ લાગતું હોત કે હિન્દીથી સાંપ્રદાયિકતા ફેલાય છે, તો હું જ હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનને આમ લગાવી દેત. મને સતોષ છે કે હિન્દી બધાં બધાં ગઈ છે ત્યાં ત્યાં રાષ્ટ્રીયતા લેતી ગઈ છે. આજનું હિન્દી સાહિત્ય રાષ્ટ્રીયતાના ખનિથી ભરેલું છે, અને પ્રત્યેક હિન્દી લેખક રાષ્ટ્રીયતાનો જ પ્રચાર કરી રહ્યો છે.”

આ પરથી હિન્દીના પ્રચાર માટે અને હિન્દી દ્વારા રાષ્ટ્રીય એકતા સાધવાનો ટંડનજીએ જે અધ્યાગ પ્રયત્ન કર્યો છે તેની પ્રતીતિ થશે. ટંડનજીને હિન્દી ભાષા, એમના શ્રાસ અને પ્રાણ જેટલી વહાલી છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ એ ભાષા દ્વારા જ વ્યક્ત થઈ શકે એમ તેઓ માને છે. ટંડનજી એટલે હિન્દી ભાષાની સજીવતા. એમણે હિન્દી ભાષાનું ગૌરવ વધાર્યું, પ્રતિષ્ઠા વધારી અને સંયુક્ત પ્રાંતનાં સ્થાનેથી એને દિલ્હીના રાજ્યતપ્ત પર બેસાડી.

હિન્દી સાહિત્યની શ્રી. ટંડનજીએ જે સેવા કરી છે, તેને માટે જાણીતા હિન્દી સાહિત્યકાર શ્રી. મખખનલાલ અગ્રવૈંદીએ કહ્યું છે:

“હિન્દીની સેવા, તેની રક્ષા, તે માટે સેવાયક્ષી પ્રતિજ્ઞા, તે માટે ચપેલા પ્રયત્ન, પુરુષાર્થ અને પ્રાણપાંજ, એ બધાનું સંયુક્ત નામ એટલે શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ ટંડન.”

આ ઉક્તિ જ એમની હિન્દી સાહિત્યસેવા માટે શું ઉત્તમ અમાળખત્ર નથી ?

૮. ટંડનજીની વિચારધારા

ટંડનજી આપણામાં દેશમાં મૌલિક વિચારક તરીકે અગ્રગણ્ય સ્થાન ભોગવે છે. એમને નાનપણથી જ સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાના સંસ્કાર પડેલા, અને સંભોગવશાત્ એ સંસ્કાર કેળવાતા ગયા. એથી પોતાની સમક્ષ જે જે પ્રશ્ન આવી પડે, તેનો તેઓ પોતાની રીતે કશાવ પક્ષપાત કે પૂર્વગ્રહથી દોરવાયા વિના વિચાર કરે છે. અને એકવાર વિચાર કર્યા પછી એ વિચાર મુજબનું જ એમનું આચરણ હોય છે.

શ્રી. ટંડનજીની વિચારધારા ઉપર જે અનેકવિધ અસરો આપણને દ્રષ્ટિએ પડે છે, તેમાંથી એક મુખ્ય તો કખીરની છે. કખીરનાં મુક્તકોએ એમની ઉપર એવી અસર કરી છે, કે એમનાં વ્યાખ્યાનોમાં, એમના લેખોમાં વારંવાર કખીરનાં સુલાખિતોનાં અવતરણ હોવાનાં જ. કખીર હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતાના ઉપાસક હતા. એટલે કખીરભક્ત ટંડનજી પણ હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતાના અનન્ય ઉપાસક છે. જો કે તેઓ હિન્દુ મહાસમાવાદી છે, અથવા પ્રત્યાવાદી છે, એવા એમની પર જાતજાતના આક્ષેપો થયા છે. અને એમનાં વચનો કરતાં

‘ખાઈ પી શકે, ઊઠી બેસી શકે, ને પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે પોતાનું દૈનિક કાર્ય પણ નિર્વિધે કરી શકે. ચીનમાં એવું નથી કે એ લોકોનાં નામ વિદેશી સંસ્કૃતિ અનુસાર હોય. બધા જ ચીની ભાષા બોલે છે. ખાનપાન, રહેવાની રીતભાત, બધું ચીનની સંસ્કૃતિને અનુરૂપ છે. ત્યાંના મુસલમાનો ઈશ્વરતા નથી કે એમને દેશનો એક અલગ ભાગ કાઢી આપવામાં આવે. તો પછી એવું શું છે કે ભારતમાં જ પાકીસ્તાન રચવાની જરૂર પડી? આપણા દેશમાં આ સંસ્કૃતિની દિલ્વની ભાવના છે, તેનો આપણે બધાએ સામનો કરવો જોઈએ.”

આ પરથી પ્રતીત થશે કે ટંડનજી મુસ્લિમોના વિરોધી નથી. પરંતુ, જે મુસલમાનો હિન્દુ અને મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ અલગ છે એવી જે વાતો કરે છે તેના વિરોધી છે. એમને મન રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ એ રાષ્ટ્રના જીવન અને અસ્તિત્વ માટે મહત્વની બાબત છે. પણ સંસ્કૃતિ એ કોઈ ધર્મ નથી. ટંડનજી કહે છે કે તેઓ પોતે ધાર્મિક જીવન છે પણ પ્રચલિત અર્થમાં નહિ. ધર્મ એ એમને મન એક આધ્યાત્મિક જરૂરિયાત છે અને તે રાજકારણથી પર છે.

ટંડનજી માને છે કે રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ માટે જેટલી રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિની જરૂર છે, તેટલી જ નીતિમત્તાની જરૂર છે. અત્યારની આપણી રાષ્ટ્રીય અવધાનું કારણ આપણી નૈતિક નબળાઈ છે. તેઓ કહે છે કે નૈતિક મૂલ્યો વિશે આપણે આપણા આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં ભાર મૂકતા જઈએ છીએ, પણ આપણા આંતરિક રાજકારણમાં એની

વધારેમાં વધારે જરૂર જિભી ચર્ધ છે. અત્યારે આપણી જે હીનદશા છે, તેને માટે, જવાબદાર સરકારની લાંચ રૂસ્વતની ખદી, સરકારની તુમારચાહી, ચોક્કસ નીતિનો અભાવ વગેરે છે. તેઓ માને છે, કે આપણે જે દેશની ઉન્નતિ કરવી હોય તો સત્તાના અને ચૂંટણીના મોહથી પર રહેવું જોઈએ. તેઓ કહે છે કે સત્તા અને સેવા બન્નેમાંથી પસંદ કરવા લાયક સેવા જ છે. જનતાની સેવા અને ચાહના એને જ તેઓ માનવજીવનનું સાચું નિર્વાણ માને છે. ટંડનજી માને છે, કે જૂએ મરતા માણસની આગળ નીતિની વાતો કરવી એ એની હાંસી કરવા જેવું છે. અને તેઓ માને છે, કે જીવનની પ્રાયમિક જરૂરિયાત સંતોષાય એ જાતની આપણી સરકારની કાર્યરીતિ હોવી જોઈએ, પરંતુ કેવળ રાષ્ટ્રી મેળવવામાં જ જીવનની ઈતિકર્તવ્યતા ચર્ધ જતી નથી.

ટંડનજીના જણાવે છે :

“ જીવનનિર્વાહનાં ધોરણો વધુ જિંચાં લઈ આવવા માટે આર્થિક કલ્યાણ એકલું જ સાધન નથી, એ આપણે લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. એ માટે આદર્શની ઝંખના, અને એની પ્રાપ્તિ માટેની તપસ્વાની પણ એટલી જ જરૂર છે. ઇન્દ્રિયોનું સુખ વધારવામાં જ નહિ, પણ એના નિગ્રહમાં જ જીવનની સફળતા રહેલી છે. રાષ્ટ્રની ધન-સંપત્તિ વધારવા જરૂરત વધારવી અને પછી જરૂરત સંતોષવા તત્પર થવું એ અર્થકારણનો વિપર્યાય છે. દેહના સુખોની તૃપ્તિ એ જ ધર્મ અર્થકારણ બળવવા

માંડે તો એના ધર્મમાંથી એ વિચલિત થાય છે, એમ જ
 'કહેવું' જોઈએ. જીવનમાં સંપત્તિનો કશોય ઉપયોગ રહે
 તો તે એટલો જ, કે સામાજિક જીવનને વધુ સમૃદ્ધ
 બનાવવામાં એ કામ લાગી શકે. જીવનના આદર્શોની
 સિદ્ધિ માટેની ઝંખના જગાવવાની શક્તિમાં જ કદાનું
 સાચું મૂલ્ય રહેતું છે."

ટંડનખાણુ અહીં જ અટકતા નથી. તેઓ તો એથી
 પણ વ્યાગજ વધીને જણાવે છે :

‘સમાજની નૈતિક શક્તિ જળવાઈ રહે એવી અવસ્થા
 કરવી એ સરકારનું પ્રથમ કર્તવ્ય બની રહેતું જોઈએ....
 સંપત્તિમાં સેવાની ભાવના ભગવી જોઈએ, અને પોતાના
 સુખમાં બીજને સુખી બનાવવાની વૃત્તિ માનવમાં હોવી
 જોઈએ. આ હોય તો પછી બેકરી અને બીખના અનિષ્ટો
 દૂર કરી શકાય. આની સાથે સાથે ગુજરાનને ખાતર દેહ
 વેચવાની દીનતામાંથી પણ આપણી બહેનો ઉગરી શકે.’

ટંડનજી લોકશાહીમાં માનનારા છે. અને તેથી તેઓ
 લોકો ઉપર જ એમને શું જોઈએ છે, ને શું નથી જોઈતું તે
 નક્કી કરવાનું હોડી દે છે. તેઓ માને છે કે કોઈપણ કાર્યનું
 મૂલ્ય, એ જનતાને મુશ્કેલીમાં મૂકે છે કે જનતાને સગવડ કરી
 આપે છે એની ઉપર રહેતું છે. અંકુશોના તેઓ વિરોધી છે,
 તેનું મુખ્ય કારણ એમની લોકશાહી દૃષ્ટિ છે. અંકુશોથી આમ-
 જનતાને હાકમારી પડે છે, એનો મુશીમતો ઘટવાને ખદ્દો
 વધે છે, એટલા માટે તેઓ અંકુશો દાદી નાંખવાની સંજોગમાં
 છે. અંકુશોનો જરૂરિયાત શા માટે કબી થઈ તે વિશે તેઓ

કહે છે, ‘પ્રમના યોક્તસ વર્ગોની અપ્રમાણિકતા અને ઝેરશિસ્તને કારણે એ અનિવાર્ય બન્યા’ પણ જીવનમાં અતિ, આવસ્યક એવી ચીજ-વસ્તુઓની મથાથોગ્ય વહેંચણી એજ માત્ર અંકુશોનું એકમાત્ર કારણ ન બનવું જોઈએ. નાશિક કેમ્પિસના ખુલ્લા અધિવેશનમાં જ્યારે અંકુશોના પ્રશ્નની ચર્ચા થઈ ત્યારે, અંકુશો વિષેના મતદાને ભારે ચર્ચા જગાવી હતી. અને ગણતરી, ફેર ગણતરી, એ બધા વિધિને અતે અંકુસની તરફદારી કરનારાઓને ફક્ત અદાર મતની જ જાહેરિ સાંપડી હતી. એ તકનો લાભ લઈ સરકારને એ મતદાનની તોંબ લેવા જણાવ્યું અને જનમત કઈ તરફ છે તેનું એ સૂચક દૃષ્ટાન્ત છે એમ પણ જણાવ્યું.

કેમ્પિસના ભાવિ વિષે ટંડનજી નિશ્ચયપૂર્વક જણાવે છે :

‘કેમ્પિસ હજી તદ્દન નિષ્પ્રાણ બની ગઈ નથી. અલગત કેમ્પિસમાં જે સડો છે, જે સપાનો મોહ અને ચૂંટણીઓ જીતવાના ધમપછાડ છે તે જો છોડે તો જ કેમ્પિસનો ઉદ્ધાર થાય. કેમ્પિસવાદીઓ પોતાના નીતિ અને ચારિત્ર્ય જિયાં લાવે તો જ કેમ્પિસનો પુનરુદ્ધાર થાય. કેમ્પિસની સમસ્યા આજે અત્યંત ગંભીર પ્રશ્નો ઉપરિચિત થયા છે. કેમ્પિસ કટોકટીમાંથી પસાર થઈ રહી છે તે વખતે કેમ્પિસવાદીઓએ પોતાના વ્યક્તિગત રાગ-દ્વેષ સમાવીને મંગલિત થવું જોઈએ.....કેમ્પિસનું બળ ચૂંટણીઓના પરિણામોમાં નથી, પરંતુ કેમ્પિસવાદીઓની

નીતિમતાના ઊંચા ધોરણ પર રહેલું છે. કેમ્બ્રિજવાદીઓ
 ને સત્તાનો લોલુપતા ન રાખે અને પ્રજાનો ચાહ
 સંપાદિત કરે તો જ કેમ્બ્રિજનું લાવિ ઉત્કલ્પન બને.
 કેમ્બ્રિજવાદીઓએ ચૂંટણીમાં પરિણામની જરાય દરકાર
 ન કરવી જોઈએ. જે કેમ્બ્રિજ સેવાથી જનતા ઉપર
 આપોઆપ કબજો મેળવે તો ચૂંટણીઓમાં વિજય
 આપોઆપ મળી રહે. જે ગેરરીતિઓ જ અજમાવવી
 પડે એમ હોય તો આપણને કોઈ ચૂંટણીઓ જોઈતી
 નથી. કેમ્બ્રિજમાં હજી પણ મહાન સંસ્થા તરીકે જીવવા
 માટે આવશ્યક એવી શક્તિ છે. કેમ્બ્રિજ
 પોતાના કાર્યદ્વારા દેશભરમાં જે મહાન ઇતિહાસ
 મેળવી તે કાર્યને જૂનો જઈને જે આપણે
 માત્ર સાઠ વર્ષ દરમિયાન કમાયેલી મૂડી પર જ જીવ્યા
 કરીશું, તો એ મૂડી તો સહેજમાં ખૂટી જશે. કમાણી કરતાં
 ધણો સમય લાગે છે, પણ કમાણી શુભાવર્તા જરાય
 સમય નથી લાગતો. સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી, કેમ્બ્રિજ પોતાની
 જૂની મૂડીનો વ્યય જ કર્યાં કર્યો છે. અને તેથી અત્યારે
 કેમ્બ્રિજની નમજાઈઓ આપણા જવામાં આવે છે..... સત્તા
 પછી અનેક તકસાધુઓ કેમ્બ્રિજમાં પ્રવેશ્યા છે. સરકારી
 નોકરામાં પ્રવેશેલો છે એવો જ સડો કેમ્બ્રિજમાં પણ
 પ્રવેશેલો છે. કેમ્બ્રિજવાદીઓએ જ નિર્ણય કરવાનો છે કે
 કેમ્બ્રિજની આ આંતરિક ખરાબી દૂર કરવાનું શક્ય છે કે
 નહિ? કેમ્બ્રિજ સંસ્થાના ધણાખરા સભ્યોનો સમય
 આગામી ચૂંટણીને લગતી ખટપટ કરવામાં જ વ્યતીત
 થાય છે. આવી પરિસ્થિતિ દેશદિતાર્થે ચલાવી લેવાય

નહિ. આજની મનોદશા ને કેંગ્રિસીઓ વચ્ચે ચાલુ રહેશે તો કેંગ્રિસની ભૂતકાળની સેવાઓ પર ખાણી ફરી વળશે અને કેંગ્રિસનો વિનાશ થશે. એટલે કેંગ્રિસની જવાબદારી તો સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી અનેકમણી વધી છે.....અત્યારે કેંગ્રિસ એ એક જ એવી સંસ્થા છે, કે જે રાજ્યનો ભાર ઉપાડી શકે, જેનામાં કંઈકે લોકોને શ્રદ્ધા છે. કેંગ્રિસ ભણે અત્યારે સત્તા પર હોય પણ એની કળિજત રાજ્ય ચલાવવાને લીધે નથી, પરંતુ સેવાને લીધે છે. બિલ્ડર, રાજ્યની ધુરા લીધા પછી તો કેંગ્રિસની કળિજત ધરી છે. એનો જનતા જોડેનો સંપર્ક આજે થઈ ગયો છે. આથી કેંગ્રિસવાદીઓની એ પવિત્ર ફરજ થઈ પડે છે, કે એણે જનતાનો અવાજ સત્તાના ધુરીણો પાસે પહોંચાડવો, જનતાને કેળવવી. કેંગ્રિસવાદીઓનું કામ માત્ર સરકારી કામોનો ખયાલ કરવાનું જ નથી, પરંતુ સરકાર અને જનતા વચ્ચે અનુસંધાન રૂપે-બન્ને વચ્ચે સાંકળરૂપે થવામાં રહેલું છે. જનતાનો સંપર્ક આજે કેંગ્રિસવાદીને રહ્યો નથી, તેથી આજે. લોકોને એમાંથી શ્રદ્ધા બિઠતી નાથ છે. કેંગ્રિસવાદીઓએ સમજવું જોઈએ, કે, કેંગ્રિસ આજે સત્તાદૃઢ છે, કારણકે જનતા કેંગ્રિસ સત્તા પર હોય તેમ ઈચ્છે છે. લોકોની ઈચ્છાવિરુદ્ધ એક ઘડી-ભર પણ એ સત્તાના આસન પર ટકી શકે નહિ. જનતા જ એનું બળ છે. એ જનતાની અવગણના કે ઉપેક્ષા એટલે પોતાના પગપર કુહાડો મારવા જેવું છે. આથી ગણદેવતાની પૂજા એજ કેંગ્રિસવાદીઓનું ધ્યેય હોવું જોઈએ, એજ કેંગ્રિસના ઉજ્જવળ ભવિષ્યનો માર્ગ છે.

આપણા અત્યારના શિક્ષણ વિષે ટંડનજી વિચારપૂર્વક જણાવે છે કે :

“અત્યારની આપણી કેળવણી એ તો માત્ર કારકુનો બનાવવા માટે અંગ્રેજોએ શરૂ કરેલી કેળવણી છે. એ કેળવણી આપણને ગુલામ બનાવે છે. એ આપણા માનસને અંગ્રેજો તરફ કેન્દ્રિત રાખે છે. એ કેળવણી આપણા દેશમાં જ આપણને પરદેશી બનાવી દે છે. અંગ્રેજ કેળવણી સીધેલા, આપણા દેશના રીતરિવાજથી, આપણા દેશની રહેણીકરણથી, આપણા શાસ્ત્રપુરાણથી, આપણા ગામડાંઓથી, તદ્દન અલુગ્ન હોય છે. એને કાલિદાસના કરતાં શેક્સપિયર કે શા વિષે વિશેષ માહિતી હોય છે. એને શંકરાચાર્યની ફિલસૂફી કરતાં, કે-ટની ફિલસૂફી વિષે વધારે ખબર હોય છે. એણે નાનક કે કમ્પીરનાં નામો ય નથી જાણ્યાં હોવા છતાં, એને મિલ્ટન શી રીતે આધરો થયેમો કે કોમ્બેલના રાજ્યની શી શી વિશેષતાઓ હતી તેની નાનામાં નાની વિગતની પણ ખબર હોય છે !”

ટંડનજીનું નિશ્ચયપૂર્વક માને છે કે આ કેળવણી એ ઝેર છે. અને તેથી જ્યારે ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો પ્રચાર કર્યો, ત્યારે ટંડનજીએ પોતાના બધાં છોકરાંઓને સરકારી શાળામાંથી ઉઠાડી રાષ્ટ્રીય શાળામાં મૂક્યાં. ટંડનજી માને છે કે :

“કેળવણી દ્વારા જ રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન કે રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા જાગૃત થઈ શકે. આપણી રાષ્ટ્રીય કેળવણી દિન્દી કે જે આપણી રાષ્ટ્રબાપા છે તેની મારફત જ

હોઈ શકે. આપણી કેળવણી એવી ન હોવી જોઈએ કે જે આપણને કેવળ ભૂતકાલીન બનાવે. અલગત, ભૂતકાળમાંથી આપણે પ્રેરણા મેળવી શકીએ, એટલું ભૂતકાળનું જ્ઞાન અને ગૌરવ આપણને હમેશાં કેળવણી દ્વારા મળવું જોઈએ. ભૂતકાલીન સંસ્કૃતિની રક્ષા કરીને આપણે ખેસી રહેવાનું નથી, પરંતુ આગળ પણ વધવાનું છે. એને માટે શુદ્ધિ ખીલે, એ આપણી શિક્ષણ સંસ્થા, એએ જોવાનું છે. કેવળ અધ્યયન નહિ પણ શુદ્ધિમળ પણ ખીલે એ જાતનું શિક્ષણ એ જ સાચું શિક્ષણ છે. અધ્યયન એટલું પૂરતું નથી. અધ્યયન તો તે જ સાચું કે જે આપણને આચાર તરફ વાળે. જે અધ્યયન કે શિક્ષણ આપણી પાસે સાચું આવરણ ન કરાવી શકે તે અધ્યયન નદામું છે, વ્યર્થ છે. ફક્ત પુસ્તકિયા જ્ઞાનથી કશું વળતું નથી. એટલા માટે એ જરૂરી છે કે આપણે જે કંઈ બણ્યા હોઈએ તે શુદ્ધિના કાંઠા પર તોળવું જોઈએ. સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી આપણી સંસ્કૃતિને અપનાવવી એ આપણું કર્તવ્ય બની ગય છે, કારણ કે આપણી સંસ્કૃતિમાં કેટલીક વિશેષતાઓ છે. જ્યારે પાશ્ચાત્ય લોકો દ્રવ્યમય જગતની ઉપાસના કરે છે, સારે આપણે એને અસંત ગોણું સ્થાન આપીએ છીએ. આપણે ત્યાં જ્ઞાનની ઉપાસના મુખ્ય છે. આપણે ઇન્દ્રિયોનો સંયમ અને જરૂરિયાતો ઓછી કરવાના પક્ષપાતી છીએ. અર્થાત આપણી સંસ્કૃતિની અદિસા, સત્ય વગેરે તત્ત્વો જગતને માટે અનુકરણીય છે એમ સાબીત થયું છે. અધ્યયનનું કાર્ય જીવનના ધ્યેય અને ધોરણને

હોયું બનાવવાનું છે, આપણને સ્થૂઠ છવનનો મોહ છોડાવવાનું છે. એ ન કરી શકાય તો એ શિક્ષણ વ્યર્થ છે. આ કારણથી આપણા શિક્ષણમાં આમૂલ ફેરફાર થવો જોઈએ. સ્વતંત્ર ભારતનું શિક્ષણ આપણી સંસ્કૃતિને અનુરૂપ હોવું જોઈએ.”

૮૯૫૮ એક બાજુ જેમ દિન્દીના પક્ષપાતી છે, તેમ બીજી બાજુ, આમોદ્ધાર, ગોસેવા વગેરે કાર્યક્રમોના પક્ષપાતી પણ છે. તેઓને પાશ્ચાત્ય ટમે આપણું જે આર્થિક સંયોજન થાય છે તેથી આપણો દેશ હિંદી નથી આવવાનો એમ લાગે છે. આનું કારણ સમજાવતાં તેઓ જણાવે છે:

‘આપણી આર્થિક યોજનાઓ કરતી વખતે આપણો દેશ ગામડાનો બનેલો છે, એ વાત તો કોઈ લક્ષમાં લેતું જ નથી. અત્યારની આપણી સરકાર એક બાજુ ખાદી અને આમોદ્યોગને પોષવાના ને વિકસાવવાના સિદ્ધાંતમાં માને છે, તો, બીજી બાજુ, એ લોકો, એ દિશામાં કશા સક્રિય પગલાં લેતા નથી. આપણું કેમિસનું તંત્ર એ બાબતમાં નિષ્ક્રિય અને શિથિલ શા માટે છે? ખાદી અને આમોદ્યોગની આર્થિક વિચારસરણી જો બરાબર ન હોય તો તેને છોડી દેવાની વાત સમજી શકાય છે. પણ એને માનવા છતાં કેમિસી શાસનતંત્રમાં આમોદ્યોગ અને ખાદીના વ્યવહાર પ્રત્યે જે ઉદારીનતા છે તે શોચનીય છે. કેન્દ્રરથ અને રાજ્યોની સરકારને ખાદીના એક મહત્વના મુદ્દાને ઊપાડી લે અને ખાદીનું વાતાવરણ સર્જી દે, તો ખાદીની ખપત, અને તેનું ઉત્પાદન ઝડપથી કેટલાય ધણું વધી જશે, અને તેનાથી અન્ય આમોદ્યોગને

પણ ભારે ટેકા મળશે. જે રાજ્યતંત્રને ઊભું કરવામાં કોંગ્રેસનો હાથ છે, એ તંત્રની નીતિ ખાદી અને શ્રામોદ્યોગોની વસ્તુઓને ખપાવવાની રહેશે. એ વાત પર કોંગ્રેસ ભાર મૂકે એજ હિચિત છે. રાજ્યતંત્ર અને અમલદાર વર્ગ જે લગની લગાડીને તથા શ્રદ્ધાથી આ કાર્ય હિપાડી લે, તો આપણી એના જેવી કેટલીક આર્થિક સમસ્યાઓ છ કે જે આજે આપણે માટે જટિલ અને કષ્ટકર બની ગઈ છે તેનું નિરાકરણ થઈ જાય..... ગાય તો ભારતીય સંસ્કૃતિનું એક મહત્વનું અંગ છે, તેથી કોઈ પણ મજાકબનો માનવી હોય, કે કોઈ પણ સંપ્રદાયનો હોય, પણ એણે સંસ્કૃતિના આ અંગને માનની દૃષ્ટિથી જોવું જોઈએ. ગૌવધ અટકાવવાની દરેક દિન્દીની ફરજ છે, એથી આપણા ઉદ્યોગો પર પ્રત્યાધાતો જરૂર પડવાના જ. ગૌવધ વધારે સારો કે ચામડાંને પરદેશ અટાવવાનો ઉદ્યોગ વધારે સારો તે આપણે નક્કી કરી લેવાનું છે. આપણે કેવળ જરૂર બનીને આર્થિક દૃષ્ટિએ જ વિચારવાનું નથી. એટલે માથના ચામડાંની નિકાસથી આપણું ડોલરનું હંડિયામણુ ધટી જાય, તો એ પરિસ્થિતિનો આપણે સામનો કરવો જ જોઈએ. આખરે, ડોલરનો ઉપયોગ તો ફેશનની વસ્તુઓ સર્જવા માટે જ થાય છે ને? ગૌવધથી જે ચામડાંની ઘટ પડતી હોય તો ચામડાંના જોડા ન પહેરતાં, કેન્વાસના જોડા પહેરો, રજારના પહેરો, પણ પરોણ રીતે, ગૌવધને ઉત્તેજન ન જ અપાય. માથના પોપણને ઉત્તેજન મને એટલા માટે ‘વનરપતિ થી’ અટકાવવું જોઈએ. સારું થી ન મને તો ખહેતર.

છે કે તેલનો ઉપયોગ કરવો પણ ખરાબ ધી તો ન વાપરવું. ધણા હિન્દુઓ પણ આમર્થના ઉદ્યોગો માટે ગૌવધને પોષે છે એ બહુ શરમજનક હકીકત છે. એટલે આપણે ધેસાને ખાતર, આપણુ ધર્મને ત્યાગનો ન ભેદીએ."

સરકારી અંકુશો અને નિયમનો વિશે ટંકનહાં માને છે, કે 'સરકારને ત્યાં સમાજનું નિયમન કરવું પડે છે. ત્યાં તેમણે એ ધ્યાન રાખવું જોઈએ, કે તેઓ મગના વ્યવહારમાં ઓછામાં ઓછો હસ્તક્ષેપ કરે. અને પોતાનાં કારણોથી સમાજમાં નૈતિકતા, ધટલી હોય તો એવાં કારણો દૂર કરવા તરફ ધ્યાન આપે. જલે સામાજિક ત્રુટીઓને લીધે હો પણ નિયંત્રણોથી જો આપણી નજર સામે અનિયમિતતા દેખાતી હોય, ત્યારે માત્ર વસ્તુ પહોંચાડવાના કારણને લીધે જ નિયંત્રણ રહી શકે નહિ. વસ્તુઓની પણ આપણે ઇચ્છી કરી શકીએ છીએ. ઘણીયે એવી ચીજો છે કે જે ન મળવાથી કંઈક અગવડતા ઊભી થાય, તેમ છતાં જીવન સુખપૂર્વક અને સ્વસ્થ રીતે વ્યતીત થઈ શકે છે. આવી વસ્તુઓને સંબંધ છે ત્યાં સુધી તો નિયંત્રણન મૂકવું ઈષ્ટ થઈ પડશે એવી સાથે જ જનતાને કહેવાનું રહે છે કે કોઈ કારણે કોઈ વસ્તુ થોડી મળતી હોય તો તેણે સમસ્ત સમાજના હિતને ધ્યાનમાં રાખીને એટલી અગવડ દસતે મોઢે જ નહાવી લેવી ઉચિત છે. તદ્દન આવશ્યક હોય ત્યારે જ સરકારે નિયંત્રણ મૂકે, બાકી તો સાધારણ રીતસરમથી સામાન્ય આર્થિક નિયમો અનુસાર સમાજને વર્તવા દે."

દાંડબ હિન્દ રાષ્ટ્રસમૂહમાં રહે એ પસંદ કરે છે. હિન્દ રાષ્ટ્રસમૂહમાં રહે એ પં. જવાહરલાલના દ્વારનું સમર્થન એમણે અખિલ ભારત મહાસભાસમિતિમાં કરેલું. તેઓ માને છે કે

‘રાષ્ટ્રસમૂહમાં રહેવાથી અતે તે આપણને લાભ જ મળવાનો છે. આપણી પરિસ્થિતિ જ એવી છે, કે આપણને સંગઠનબળની જરૂર પડે. રાષ્ટ્રસમૂહથી માત્ર હિંદનું જ બળ વધે છે એટલું જ નહિ, પણ હિંદના જોડાવાથી રાષ્ટ્રસમૂહ પણ બળવાન બન્યો છે. અત્યારે આપણા મંત્રીઓ એટલા વિસ્તરેલા છે કે જગતનો કોઈ પણ દેશ બીજા દેશોથી અલગ રહીને પોતાનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ટકાવી શકે નહિ. એથી હિંદની પરદેશનીતિમાં આપણી સરકારે જે તટસ્થતાની નીતિ જાહેર કરી છે તે સંતોષકારક નથી. હવે એવો વખત આવી લાગ્યો છે કે જ્યારે આપણે એક મા બીજા પક્ષ જોડે બળવા વગર છૂટકો જ નથી.....હિંદ એ એશિયા-ખંડમાં અત્યંત મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. પશ્ચિમના ડચ, ફ્રેંચ, અંગ્રેજો વગેરે સ્વાર્થસાધુઓની પકડમાંથી એશિયાના મહાખંડને મુક્ત કરાવવાની જવાબદારી હિંદની છે. અને સાથે સાથે એશિયાખંડમાં શાંતિ સ્થાપવાની ખુશકિસ્મતી પણ આપણા દેશને જ સાંપડેલી છે. ઈન્ડોનેસિયા અને બ્રહ્મદેશને આપણા દેશો તેમનાં કટોકટીના સમયમાં મદદ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને પરિણામે એ દેશોનો આપણો દેશ મિત્ર બન્યો છે ચીનની જોડે આપણા દેશનો ધણો જૂનો સારકૃતિક મંત્રબંધ છે. આ મંત્રબંધની સુખદ સ્મૃતિઓ

હજી આપણા મનમાં જાગૃત છે. ચીનની જનતા પ્રત્યે
અમારી હિંદી સહાનુભૂતિ છે. અને આપણે તેના રાજકીય
પ્રયોગને સફળતા ઈચ્છીએ છીએ. '

હિન્દુ-મુસ્લિમ સંબંધ વિશે પોતાના વિચારો રજૂ
કરતાં ટાંડનજી જણાવે છે કે :

' જ્યાં મુધી આપણા દેશમાં મુસલમાન બાઈઓના
રહેવાનો સવાલ છે, ત્યાં મુધી તે અમારા બિનસાંપ્રદાયિક
બંધારણ અને રાજઅમલને લઈને આ દેશમાં રહેલા
દરેક માણસને સમાન અધિકાર મળે છે, અને કોઈ પ્રકાર-
નો જાતિભેદ રાખવામાં આવતો નથી. આ દેશમાં સાંપ્ર-
દાયિકતાનું વર્ચસ્વ ન જામે એવી આપણી સરકારની
નીતિ છે, અને સરકારની એ નીતિ અનુસાર દેશનું
શાસન થઈ રહ્યું છે. દેશનું વાતાવરણ એવા 'પ્રકારનું'
સર્જનું જોઈએ કે દરેક વ્યક્તિ પોતે સંપૂર્ણ સલામત
માને અને જ્યારે અને જ્યાં એનાથી જરાયે વિરુદ્ધ વર્તાવ
માલમ પડે તો જનતા પોતે જ એ વિરુદ્ધ વર્તાવ કરનારા
વહીવટી અમલદારોની સામે પડે. બહુમતિની એ ફરજ
છે કે તેણે લઘુમતિની રક્ષા કરવી જોઈએ. જો પાકીસ્તાન
પણ આવીજ નીતિ અનુસરતું હોત તો હિન્દુઓનો
પ્રશ્ન જોમો થાત જ નહિ. પણ આપણી બિનસાંપ્રદાયિક-
તાની સામે પાકીસ્તાનની સાંપ્રદાયિક નીતિ છે. એથી
ત્યાંની મુસ્લિમ જનતાનું દષ્ટિબિન્દુ સંકુચિત બન્યું
છે, અને તે અસહિષ્ણુ પણ બની ગઈ છે. '

હિન્દ પાકીસ્તાન સંબંધ પરત્વે ટાંડનજી જણાવે છે કે :

‘પાકીસ્તાન સાથેના આપણા વર્તનમાં આપણે ધણું કડક વલણ અપત્યાર કરવું જોઈએ. આપણી બક્ષમનસાઈને પાકીસ્તાન આપણી નબળાઈ માની ખેડું છે. તેથી આપણી સમક્ષ અનેક જટિલ સમસ્યાઓ એ ઊભી કરે છે. પરંતુ, આપણે હૈદરાબાદમાં જે કડક વલણ બતાવ્યું તેવું જ વલણ કાશ્મીરના અને ખીજા હિન્દ-પાકીસ્તાન ઝઘડના પ્રશ્નોમાં બતાવીએ, અથવા જે વસ્તી ફરબદ્દીની, કે એવી કેઈ યોજનાની વિચારણા કરીએ, કે પાકીસ્તાન જોડેના વેપારી સંબંધો તોડી, કોલસા વગેરે આવશ્યક ચીજો બંધ કરીએ તો જ, હિન્દ પાકીસ્તાન સંબંધ કુદરતી રહેશે અને સમાનતાનો બનશે. નહિ તો, એ પ્રશ્ન હમેશાં આપણને મૂંઝવવાનો જ. પાકીસ્તાન એની પાસે અજ જેવાં સાધનોને અને પર-રાજ્યોનાં પીઠબળને લીધે જ હિન્દ જોડે આવું વલણ અપત્યાર કરે છે એ શોકની વાત છે. હિન્દ જેમ જેમ વધારે નરમાશ બતાવતું ગયું, તેમ તેમ પાકીસ્તાન વધારે ને વધારે તાણતું ગયું. પરિણામે પાકીસ્તાન આજે આપણને બધા જ પ્રશ્નોમાં દયાવવા મગિ છે. એ ઉપરાંત, પાકીસ્તાનને ખીજાં પરદેશી રાજ્યોનો સાથ છે. પાકીસ્તાનની સામે જે આપણે આર્થિક દયાણ લાવીએ, કોલસા કે એવી જરૂરિયાતની ચીજોની નિકાસ બંધ કરીએ તો જ પાકીસ્તાન સમજશે, તો જ એની સાન દેકાણે આવશે.’

કાશ્મીર પ્રશ્ન અંગે શ્રી. ટંડનજાણુ જણાવે છે, કે :

‘હિન્દના હાથ ચોખ્ખા હતા, એટલે જ એ સંયુક્ત

રાષ્ટ્રસંરક્ષા પાસે ન્યાય માગવા ગયું. પરન્તુ, સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંરક્ષા ન્યાય આપવાને બદલે, આપણને અન્યાય કરવા મંડી અને પાકીસ્તાનને એણે આક્રમણકાર તરીકે જાહેર કર્યું નહિ. અને કોણે પાકીસ્તાનનો દાવો વ્યાજબી દોષ, અને જાણે હિંદુસ્તાન આક્રમણકારી દોષ એવી રીતે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંરક્ષા વર્તી. આ દુઃખદ સ્થિતિમાંથી ઉગરવા માટે, આપણે હાં તો સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંરક્ષામાંથી દારમીરના પ્રશ્ને પાછો ખેંચી લેવો જોઈએ અથવા પાકીસ્તાનને આક્રમણકાર તરીકે જાહેર કરવાની રીતસરની માગણી કરવી જોઈએ.

સ્વાસ્થ્ય વિષે પોતાના વિચારો જણાવતાં શ્રી. ટંડન-બાણુ જણાવે છે કે :

‘વિદેશી દવાઓએ આપણું સ્વાસ્થ્ય અને મુખાકારી વધારવાને બદલે ઘટાડ્યાં છે. વિદેશી દવાઓએ ઉપચાર પાર પિનાના મોંઘા બનાવી દીધા છે. સાચો ઉપાય તો આપણા સડેલા, સોંધા અને નિશ્ચિન પરિજામ દર્શાવનાર કુદરતી ઉપાયો છે. એકવાર કુદરતી ઇલાજનો આશરો લેવાથી એની શક્તિશાળીના કેટલી છે તેનો ખ્યાલ આવે છે, એનામાં અનન્ય શ્રદ્ધા જન્મે છે. કુદરતી ઉપચારોને આપણા સરકારી આરોગ્ય ખાતાંઓએ જોઈએ તેવું પ્રેત્સાદન આપ્યું નથી, એ દુઃખકર ઘટના છે. પરદેશી રાજ્ય આપણે ત્યાંથી ગડું પરન્તુ પરદેશી રાજ્યની માનસિક મુક્તિ માટે આપણને હોડી શકતાં નથી એ હોયનીય છે. કુદરતી ઉપચારનાં કેન્દ્રો જેમ વધશે, તેમ આપણા દેશના

આરોગ્યમાં ફાયદો થશે. આપણા જેવા ગરીબ દેશને માટે એના જેવો ખીન્ને રામબાણ ઈલાજ નથી. ’

એ રીતે, ટાંડણએ જીવનના અનેક ક્ષેત્રોમાં મૌલિક રીતે વિચાર કર્યો છે, અને તેઓ પોતાના વિચારો આચારમાં મૂકી બતાવે છે, એ એમની વિશેષતા છે, એમના વિચારો એ કંઈ પોથીમાંનાં રીગણાં નથી, પરંતુ, પોતાના અનુ-જવનો પરિપાક છે, એમના ચિંતન-સમુદ્ધમાં પાકેલાં મૌલિકતા છે.

એમને ખબર પડી કે ગૌહત્યા ચામડાની માટે પણ થાય છે. એમણે એક સરસ મુસદ્દો તૈયાર કર્યો અને એમાં એટલી સરસ રીતે વિગતોની રજુઆત કરી કે એમની વાત સરકારને ગળે ઊતરી, ને દસાઈખાનું ખોલવાનો રૂબ મળી નહિ.

પરંતુ આ પ્રમંત્રે ટંડનજાણના જીવન ઉપર ખૂબ જમરી અસર કરી. એમણે તેજ દિવસે પ્રતિમા લીધી કે તેઓ કદી ચામડાના જોડા નહિ પહેરે. સ્વાસ્થી તેઓ કેનવાસના જોડા પહેરે છે. પંડી ગાંધીજી આવ્યા, ગાંધીજીએ આમોઘોગનો વિકાસ કર્યો. આપણે ત્યાં અહિંસક ચામડું બનવા લાગ્યું, ત્યારે ટંડનજીએ આશ્રમનાં ચંપણ પહેરવા માંડ્યાં.

ટંડનજીએ ૧૯૦૭માં જ્યારે, ચામડાના જોડા ન પહેરવાનો નિર્ણય લીધો ત્યારે, તેઓ વડોદરા તરફ હતા નિર્ણય લીધો પંડી ખીજે દિવસે તેઓ કંતાનના જોડા પહેરીને દોડમાં ગયા. સર તેજબહાદુર સમુએ એમના આ જોડા જોઈને એમની ખૂબ ઠેકડી ઉડાવી, પણ એવી ઠેકડીઓથી ટંડનજાણે કે એવા નહોતા. એમણે તો સમુને શા કારણથી પોતાને શણના જોડા પહેરવા પડ્યા તે જણાવ્યું, અને ભલે આખું ગામ પોતાની ઠેકડી ઉડાવે છતાં, પોતાનો નિર્ણય કે એમ નથી એમ મંજૂરપણે જણાવ્યું.

૩

૧૯૧૪માં ટંડનજીએ ઘી ખાવાનું એકદમ છોડ્યું. એમનું શરીર પણ સારું ચાલતું નહોતું. એમને થયું કે ઘી ખાવાથી પોતાની ચરબી વધે છે, અને એથી કામ કરવાની

૨

૧૯૦૭ ની સાલ હતી. સંયુક્ત પ્રાંતમાં ક્વીર્ નામના ગામના લોકોનું એક પ્રતિનિધિમંડળ પં માલવીયાજી પાસે આવ્યું. ક્વીર્માં એક કસાઈખાનું ખુલનાર હતું. પ્રતિનિધિમંડળ માલવીયાજી પાસે, સરકારને અરજ કરી, કસાઈખાનાને ખૂલવું અટકાવવાનું કહેવા આવ્યું હતું. માલવીયાજી પાસે એ વખતે વાત સાંભળી મુસદ્દો તૈયાર કરવાની જરાય દુરસદ નહોતી. એમની પાસે એ વખતે પારાવાર કામ હતું, એમને બીંધું જોવાની પણ દુરસદ નહોતી, એટલે એ કામની સોંપણી શ્રી. ટંડનખાણુને કરી. ટંડનખાણુએ એ ગામલોકના પ્રતિનિધિ-મંડળને પૂછ્યું, ‘અધ્યા બાઈ! ક્વીર્માં માંસ ખાનારા તો ઘણા થોડા લોકો છે, છતાં કસાઈખાનું કેમ ત્યાં ખોલાય છે? એનો લાભ માંસાહારીમાંથી પણ બધા નહિ લઈ શકે.’

પેલાઓના મુખીએ કહ્યું, ‘શું કહીએ સાહેબ! માંસ તો ખવાશે એટલું ખવાશે ને ખાત્રીનું ફેંટી દેવાશે. કસાઈખાનું માંસને માટે નહિ પણ ચામડાને માટે બંધાય છે. ઉપાંત પ્રતિનિધિઓએ ટંડનખાણુને જણાવ્યું કે જુદાજાતમાં દુકાળ પડ્યો હતો, તેથી ગાયો ખૂબ સરતી વેચાતી હતી. દોઢ જે રૂપિયામાં ગાય મળે એટલે પછી, ગાયના ચામડામાંથી ધન પેદા કરવાની તક વેપારીઓ શા માટે ગુમાવે? એ રૂપિયાનો ગામના ચામડાના જ દરેક રૂપિયા ઉપજે ને માંસના પેસા તો જૂદા. પછી એ ધધા કાણુ છોડે? આ સાંભળીને ટંડનજી ખૂબ ખેચેન બન્યા. એમને આખી રાત બેઠા ન આવી.

૯. જીવનના વિશિષ્ટ પ્રસંગો

૧૯૦૫ની સાલની વાત છે. વિદેશી વસ્તુઓના બહિષ્કારનો એ યુગ હતો. બંગાળ વિરોધી અઢિાલનથી સમગ્ર દેશ બગમળી ઊઠ્યો હતો. જ્યાં ત્યાં સ્વદેશીનો જ પ્રતિધ્વનિ સંભળાયા કરતો હતો. વિદેશી કાપડની પાછળ લખલૂટ ખર્ચો થતો હતો. સિત્તેર કરોડ રૂપિયાનું કાપડ પ્રતિવર્ષ દિન્દિમાં આયાત થતું હતું. ટંકનજીએ એજ વખતે વિદેશી કાપડનો ત્યાગ કર્યો અને સ્વદેશી અપનાવ્યું ! આ સ્વદેશભક્ત એટલેથી પણ અટક્યા નહિ. તેઓ એથી આગળ વધ્યા. વિદેશી કાપડ ઉપરત, બીજી મોટી આયાત વિલાયતી ખાંડની હતી. ટંકનજીએ તો સ્વદેશી ત્રત પૂર્ણ-પણે લીધું હતું એટલે એમણે વિદેશી ખાંડનો પણ ત્યાગ કર્યો અને ત્યારપછી તો, સ્વદેશી ખાંડનું ઉત્પાદન આપણા દેશમાં થવા માંડ્યું તેમ છતાં ટંકનજીએ ખાંડ છોડી તે છોડી જ. આમ આજે પિસ્તાળીસ વર્ષ થયા એમણે ખાંડ છોડી છે.

૨

૧૯૦૭ ની સાલ હતી. સંયુક્ત પ્રાંતમાં ક્વી' નામના ગામના લોકોનું એક પ્રતિનિધિમંડળ પં માલવીયાજી પાસે આવ્યું. ક્વીમાં એક કસાઈખાનું ખુલનાર હતું. પ્રતિનિધિમંડળ માલવીયાજી પાસે, સરકારને અરજી કરી, કસાઈખાનાંને ખૂલતું અટકાવવાનું કહેવા આવ્યું હતું. માલવીયાજી પાસે એ વખતે વાત સાંભળી મુસદ્દો તૈયાર કરવાની જરાય કુરસદ નહોતી, એમની પાસે એ વખતે પારાવાર કામ હતું, એમને જોઈને જોવાની પણ કુરસદ નહોતી, એટલે એ કામની સોંપણી શ્રી. ટંડનજીજીને કરી. ટંડનજીજીએ એ ગામલોકના પ્રતિનિધિમંડળને પૂછ્યું, 'અરથા બાઈ! ક્વીમાં માંસ ખાનારા તો ઘણા થાડા લોકો છે, છતાં કસાઈખાનું કેમ ત્યાં ખોલાય છે? એનો લાભ માંસાહારીમાંથી પણ બધા નહિ લઈ શકે.'

પેલાઓના મુખીએ કહ્યું, 'શું કહીએ સાહેબ! માંસ તો ખવાશે એટલું ખવાશે ને બાકીનું ફેંકી દેવાશે કસાઈખાનું માંસને માટે નહિ પણ ચામડાને માટે બંધાય છે.' ઉપર પ્રતિનિધિઓએ ટંડનજીજીને જણાવ્યું કે ભુદેશખંડમાં દુકાળ પડ્યો હતો, તેથી ગાયો ખૂબ સસ્તી વેચાતી હતી. દોઢ બે રૂપિયામાં ગાય મળે. એટલે પછી, ગાયના ચામડામાંથી ધન પેદા કરવાની તક વેપારીઓ સા માટે ગુમાવે? એ રૂપિયાનો ગાયના ચામડાના જ દરેક રૂપિયા ઉપર ને માંસના પેસા તો જૂદા. પછી એ ધધા કોણ છેડે? આ સાંભળીને ટંડનજી ખૂબ જોયેન બન્યા. એમને આખી રાત જોય ન આવી.

એમાં જરૂર નથી શરીરનો વિકાર તાવ દ્વારા બહાર નીકળે છે, એટલે તાવ એ રોગ નથી, પણ કુદરતનો ઉપચાર છે. ધરનાં માણસો મૂંઝાયાં કારણ એમને ટંડનજીના આ કુદરતી ઈલાજમાં જરાય અદ્ધા નહોતી. દવા વિના છોકરો બચી નહિ જ શકે એવી એ લોકોને પૂર્ણ ખતીતિ હતી.

ટંડનજીએ સાફ સાફ સુણાવ્યું, ‘જો તમારે તમને મનફાવતી દવા જ કરવી હોય, તો પછી મારું અહીં રહેવાનું કશું પ્રયોજન નથી. તમે દવા દ્વારા એને હેરાનપરેશાન કરો એ મારાથી જોઈ શકાવાનું નથી. માટે હું જાઉં પછી તમને ઠીક લાગે તેમ કરજો.’

ધરનાં માણસોને આખરે ટંડનજીને વચ્ચે થવું પડ્યું. એમણે દવા છોડી દીધી. દશ, પંદર, પચીસ, ત્રીસ, એમ દિવસો ઉપર દિવસો પસાર થતા મયા, પણ કરોડ કરક ન પડ્યો. તાવ જેવો ને તેવો જ શરીરમાં ધીખતો હતો. બધાને લાગ્યું કે હવે આશા નથી, પણ ટંડનજીની અદ્ધા અટળ હતી. એ તો કહેતા હતા, ‘એનો વખત થશે એટલે તાવને કિતર્યા વિના છૂટકો નથી. મને જરાય એ બાબતમાં અદેશો નથી.’ અને જ્યારે તાવ વધે ત્યારે આખું શરીર બીની માદર કરી તેમાં વીંટાળી દેતા. તાવ કિતરે એટલે કાઢી લેતા.

એવામાં લાલા લજપતરાય એમને ત્યાં આવ્યા. લાલાજી ને ટંડનજીને બહુ ગાદો સંબંધ હતો. ધરનાં માણસોએ લાલાજી સાથે ખાનગીમાં વાત કરી ને ડોક્ટરની દવા ખાનગીમાં લેવાનો પ્રયત્ન થાય તે માટે વ્યવસ્થા કરી ટંડનજીને

સમજાવવા કહ્યું. લાલાજીએ ટંડનજી ઉપર પોતાનો ગુસ્સો દાલ્યો અને બોલ્યા, ‘તમારે શું છોકરાને મારી નાંખવો છે ? તમારો શું પિયાર છે ?’ ટંડનજીએ કુદરતી ઉપચારનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું. પણ લાલાજી તો કશું માનવાને તૈયાર હતા જ નહિ. તેઓ ડોક્ટરને ત્યાંથી દવા લઈ આવ્યા ને છોકરાને આપી. ટંડનજીથી કંઈ બોલાયું નહિ. થોડા દિવસમાં બાળક સામે યઈ ગયો.

૫

૧૯૦૭ માં ટંડનજીને પોતાને સખ્ત તાવની બિમારી લાગુ પડી. તાવ વધતો જ ચાલ્યો. ટંડનજી તો કુદરતી ઉપચાર સિવાય બીજા કોઈ ઉપચાર કરવા તૈયાર નહોતા. તાવ ૧૦૪ અને ૧૦૫ થી નીચે ઊતરે જ નહિ. ઘરનાં માણસો ધણી ચિન્તિત રહેવા લાગ્યાં. કંઈ સૂઝે જ નહિ. એમને લાગ્યું કે, કુદરતી ઉપચારની ખોટી ધૂનમાં આપણે માણસને ખોઈ બેસીયું. તાવ ૧૦૫ ડિગ્રી ઉપર ચઢવા લાગ્યો. ટંડનજી બેજાન બની ગયા. ઘરનાં માણસો ખૂબ ગભરાયા. ટંડનજી બેજાન હતા એટલે એ તકનો લાભ લઈ એમને દાકતરી ઈલાજ કરવાનું બધાં રતેડીઓને ફીક લાગ્યું. તરત જ પ્રયાગના સારામાં સારા ડોક્ટરને બોલાવી મંગાવ્યા. એમણે ચિકિત્સા કરી, ને તેઓ અતિગંભીર બની ગયા. ડોક્ટરે એમને અગ્રેત અવસ્થામાં જ ‘પ્લુકોઝ ડી’ ના ઈન્જેક્શન આપ્યાં. ટંડનજી શુદ્ધિમાં આવ્યા. એમને ખબર પડી કે એમની બેજાન અવસ્થાનો લાભ લઈ એમને ઈન્જેક્શન આપવામાં આવ્યાં છે. એમના મુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ એમણે કશું જ ખાવાપીવાની ના પાડી. ઘરનાં બધાં

માણસોએ માફી માંગી, હવે પછી એવું ન કરવાનું વચન આપ્યું, ત્યારે એઓ ચાંત પડ્યા.

૬

ટાંડનજીનો સૌથી મોટો છોકરો મેટ્રિકમાં બહુતો હતો. એ વખતે નિયમ હતો કે, સોળ વર્ષની નીચેના ટાઈ પશુ વિદ્યાર્થીથી મેટ્રિકમાં બેસી ન શકાય. એમના છોકરાની ઉંમરમાં સોળ વર્ષમાં થોડા મહિના ઓછા હતા. છોકરો બહુવામાં ખૂબ હોશિયાર હતો. જ્યારે પરીક્ષા માટે અરજી કરવાની હતી, ત્યારે એ છોકરાને સોળ વર્ષ થયાં નહોતાં. પરંતુ, પરીક્ષા લેવાય ત્યારે સોળ વર્ષ થતાં એટલે, પરીક્ષામાં બેસતી વખતની ઉંમરની ગણતરી થય તો સોળ વર્ષ ગણાય એમ હતું.

નિશાળના પ્રિન્સિપાલે ટાંડનજીને જણાવ્યું, કે એની પરીક્ષામાં બેસતી વખતની ઉંમર ગણો, અને તે પ્રમાણે પરીક્ષામાં બેસવાની અરજીમાં લખો. છોકરો એટલો હોશિયાર છે કે મેટ્રિકમાં પહેલો આવવાની શક્યતા છે, અને છોકરાનું વર્ષ ખચી જશે.

ટાંડનજીને એ વાત ગણી ધણું દુઃખ થયું. એમણે પ્રિન્સિપાલને કહેવડાવ્યું, 'મારા છોકરાનું એક વર્ષ ખચે તે માટે જુદું બોલવું એના જેવું નૈતિક અધઃપતન ખીજું કયું હોય ? તમે મને એવી સલાહ આપો છો, એથી મને ધણું દુઃખ થાય છે. પરીક્ષા તો આવતે વર્ષે આવશે, પણ નૈતિક પતન ચાલ તેનો કંઈ ઈલાજ ચવાનો નથી.' પરિણામે એમના છોકરાનું એક વર્ષ ખગડ્યું.

૧૯૩૦ની વાત છે, એમની તજિયત ખૂબ નાદુરસ્ત હતી. 'ડોક્ટરની સલાહથી એમને ગાયનું દૂધ આપવામાં આવતું હતું. ટંડનજીને લાગ્યું કે દૂધ ચોખ્ખું આવતું નથી, એટલે એમણે દૂધવાળાને કહેવડાવ્યું કે ગાયને એમની સામે જ દોહી દે, કે જેથી દૂધ તાજું ને ચોખ્ખું મળે. દૂધવાળો ગાય અને વાછરડા સહિત આવ્યો. દૂધ દોહવા લાગ્યો, તેઓ સામે જ ખૂરશી પર બેઠા. ગોવાળે પહેલાં થોડી મિનિટ વાછરડાને ધવરાવ્યો, ને પછી એને જખરજસ્તીથી ત્યાંથી ખસેડી ગાયના આગલા બે પગ વચ્ચે બાંધી દીધો, ને પછી એણે ચોખ્ખા વાસણમાં દૂધ દોહવાની શરૂઆત કરી. વાછરડું ખરાડતું હતું અને ગાયના મોં જોડે પોતાનું મોં લગાડતું હતું. જાણે માને કહેવું ન હોય, 'મા, મને કેમ દૂધ પીવા નથી દેતી ?'

ટંડનજીથી વાછરડાનું દુઃખ ન જોઈ શકાયું એમનું કામળ હૃદય દ્રવી ગઈયું. એમની આંખમાંથી એ મૂળા પ્રાણીની વેદના જોઈને અશ્રુધારા વહેવા લાગી. એમની પાસે જ્યારે ગોવાળ તાજા દૂધનો કટોરો લઈને આવ્યો, ત્યારે ટંડનજીની આંખમાં આંસુની ધારા જોઈદિગ્મૂદ બનીને ઊભો રહ્યો. એમણે આદ્ર સ્વરે કહ્યું, 'આ દૂધ મારે મળે નહિ જનરે. જો હું મારી માનું દૂધ પીજાને પીવા ન દેતો હોઈ' તો પીજાની માનું દૂધ પીવાનો મને શો અધિકાર ? અને તે પશુ પેલા ત્રિચારા આરડતા વાછરડાના મોંમાંથી છીનવીને ? આ તો ઘોર અન્યાય છે, મહાપાપ છે !'

પેલા ગોવાળે કહ્યું, ‘એમ નહિ બાણુછાં વાછરડાને જોઈએ તેના કરતાં વધારે દૂધ ગાય આપે છે. ગાયને મેં દોઢી તેમાં વાછરડાના ભાગનું દૂધ મેં લીધું નથી, વાછરડો જો બધું દૂધ પીએ તો એને અપચો થાય, એટલે એને પચે એટલું જ દૂધ એને અમે પીવડાવીએ છીએ, એટલે વાછરડો ભૂખ્યો નથી.’

પણ એમનાથી વાછરડાની વેદના બુઝાઈ નહિ. ગોવાળની દલીલ એમને ગળે જતરી નહિ. તે દિવસથી દૂધ પીવાનું છોડી દીધું.

૮

ટંડનજી આમ તો બહાર પુરુષ રહ્યા, એટલે એમને ત્યાં મહેમાનો તો આવ્યા જ કરતા હોય, પરન્તુ પોતે મહેમાનોને પોતાની પાસે જો હોય એટલું જ અનાજ પકવે. કદી રેશન સિવાયનું અનાજ લે નહિ. એક વાર એમના ધરમાં, કેટલાક મધ્યસ્થ સરકારના અને ગ્રાંતીય સરકારના પ્રધાનો મહેમાન તરીકે પધાર્યા. એમના ધરમાં તો રેશન ખૂટવા આગ્યું હતું. જે માણસોને માંડ ચાલે એટલો લોટ હતો. ચોખા તો બધાને ચમચી ચમચી આવે એટલા હતા.

ટંડનજીને એમના રસોઈ યાએ આવીને આ નાજુક પરિસ્થિતિથી વાકેફ કર્યા. ટંડનજીએ એને સ્પષ્ટ કહ્યું, ‘હે એનાથી ચલાવો, ને બટાકા બાંસીને, એની પૂરી કરીને આપો. ચોખા તો ચમચી આપે તો ચમચી મૂકો’ તરત એમની સૂચના પ્રમાણે રસોઈ તૈયાર થઈ ગઈ. બધા મહાનુભાવો બેસા, તો જુઓ છે તો ધઈની બે બે પૂરી, ને ચમચી ચમચી ભાત !

ટંડનજીએ મહેમાનોને કહ્યું: ‘ તમારા રાજ્યમાં જેટલું રેશન મળે છે તેનાથી ચલાવું છું. તમને આર્થિક ખ્યાલ તો આવેકે, તમારા રેશનથી માણસનું પેટ શી રીતે ભરાય? ’ મહેમાનો સમજી ગયા, ને તેમણે જરા જરા બાણામાં જે જે હતું તેનાથી સતોષ માન્યો.

૯

નાશિક કોંગ્રેસના ખુદ્દા અધિવેશનમાં, પ્રમુખપદેથી ટંડનજીનું ભાષણ ત્રણ કલાક સુધી ચાલ્યું. ત્રણ કલાક એમણે એક જ સૂરમાં, જરાય થાક વિના જિભા જિભા બાંધી કહ્યું. એમને ન તો પાણીની જરૂર પડી, ન તો એમનો પગ જરાય હાલ્યો. ન એમણે એક પણ ખૂંખારો ખાધો. જણે સ્વર્ગમાંથી ગંગાનો ધોધ પડતો હોય તેમ એમનો અખંડ વાક્યવાહ ચાલી રહ્યો હતો. ભાષણ પૂરું થયાં પછી પણ નહોતો જરાય થાક, નહોતો કશોય કંટાળો, શરૂ કરતાં પહેલાં જે આનંદની ચમક હતી તેજ મુરખી ભાષણને અંતે પણ એમના મુખ ઉપર દેખાતી હતી.

૧૦

ટંડનજીનું હસ્તિનાપુરની નિરાશ્રિત બાવણીમાં ગયા હતા, ત્યાં એમણે એક દૃશ્ય જોયું. એક નિરાશ્રિત ડોરડીએ ટંડનજીને જોયા ને એમની પાસે આવી ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોવા મંડી અને એમને વગગી પડી. ટંડનજીનું હૃદય પણ પીગમ્યું. એમણે એને ગદગદિત કંઠે પૂછ્યું, ‘ માછ, શું છે? ’

પેકી ડોરડી કહે, ‘ મારો દીકરો જરાજર તમારા જેવો જ હતો. તમે જ જોઈ લો. એને પેલા પાટીસ્તાનનાગા-

ઝોઝે મારી નાંખ્યો. તમને જોઈને મારો દીકરો યાદ આવ્યો.’

ટંડનછએ નમ્રભાવે કહ્યું, ‘માશ! હું તમારો દીકરો જ છું, આજથી સમજો કે તમે મને દત્તક લીધો છે, મને દીકરા કહીને બોલાવો.’

‘મેરે પ્યારે બેટા!’ કહી પેલી જાણે સગી મા લોખ તેમ એમને વળગી રહી.

ટંડનખાણુ પણ એમની નવી માને આશિર્વાદો રડી રહ્યા હતા.

૧૦. દંડનજી અને ગાંધીજી

સામાન્યતા દંડનજીના નામની જોડે જે રાજર્ષિનું વિશેષણ સંકળાયેલું છે, તે આપણને સહજ રીતે ગાંધીજીના મહાત્માજીના ચિરુદ્ધની યાદ અપાવે છે. દંડનજી અને ગાંધીજીનો સંબંધ તો શિષ્ય અને ગુરુનો સંબંધ કહી શકાય. એક દૃષ્ટિએ જોતાં, આજના મોટા ભાગના રાષ્ટ્રીય નેતાઓ, ગાંધીજીએ દેશને આપેલાં છે એમ કહીએ તો ચાલે. એમના રાજકીય મંતવ્યો, એમની વિચારસરણી, એમના આચાર, એમની જીવનરીતિ, એમની કાર્યપદ્ધતિ બધું ગાંધીજીની પ્રત્યક્ષ અસરથી ધ્યાયમય છે. દંડનજી ઉપર પણ ગાંધીજીની પ્રભાવ અસર છે.

દંડનજી ગાંધીજીના શિષ્ય હોવા છતાં, તેઓ ગાંધીજીના અંધ અનુયાયી નથી. તેમને ઘણી વાર ગાંધીજીની જોડે તીવ્ર મતભેદ પડ્યા છે. એમણે ગાંધીજીની જોડે ગરમાગરમ ચર્ચા કરી છે. અને પોતે જ્યાં ગાંધીજીથી વૃદ્ધ પડે, ત્યાં ગાંધીજી સાથે એની યોજાવટ પણ એમણે કરેલી છે. ગાંધીજી એમને મન પૂજ્ય છે, અને જ્યારે જ્યારે એઓ ગાંધીજી વિશે

છે. ગાંધીજી જેવી રીતે કુદરતી ઉપચારમાં અમોઘ શ્રદ્ધા રાખનાર હતા, તેવી જ રીતે ટંડનજી પણ કુદરતી ઉપચારમાં શ્રદ્ધા રાખનાર છે. ગાંધીજીએ જેવી રીતે, પોતાનો પુત્ર મણિલાલ મરણપથારીમાં હતો, ત્યારે પણ પાણીના કુદરતી ઉપચાર પર આધાર રાખી પોતાની રીતે એનો ઉપચાર કર્યો, તેવી જ રીતે ટંડનજીનો મોટો પુત્ર બપંકર તાવની બિમારીમાં સપડાયો ત્યારે ટંડનજીએ પોતાના કુદરતી ઉપચાર પર જ વિશ્વાસ રાખી એને ડોક્ટરની દવા ન આપવાનો આમ્રદ રાખેલો. આ રીતે, બન્ને ઇશ્વર પરની આસ્થામાંથી જ જીવનનું બચ મેળવે છે. દેશસેવા જ આ બન્ને નરવીરોની આજીવન પ્રવૃત્તિ રહી.

ટંડનજી અને ગાંધીજી બન્ને દેશનું વિભાગીકરણ, અંકુશ, અક્ષય મતાધિકાર, પાકીસ્તાનનો સિદ્ધાંત, વગેરેના કઠર વિરોધી હતા. કોઈ પણ પરિસ્થિતિમાં એએ પોતાના સિદ્ધાંતોનું સમાધાન કરવા તૈયાર નહોતા. પરંતુ, ગાંધીજી પાકીસ્તાનના વિરોધી હોવા છતાં મુસ્લિમો પ્રત્યે સમભાવ રાખતા, મુસ્લિમોને નાનાભાઈ ગણીને મોટાભાઈએ મમે તે ભોગે નાનાભાઈને સતોષ આપવો જોઈએ એમ માનતા. એથી તો વારંવાર એ જિન્નાસાહેબને કારો એક આપવાની વાત કરતા. શંકે પ્રતિ જાણ્યમ્ । એ ગાંધીજીનો મુદ્દાલેખ હતો ત્યારે ટંડનજી માને છે કે શંકે પ્રતિ જાણ્યમ્ । મુસ્લિમો ક્યારે દેશ દે તે કહેવાય નહિ ટંડનજીની દલીલ છે કે પાકીસ્તાનની રચનામાં મોટામાં મોટો ફાળો હમણાં જ મુસ્લિમો દિન્દમાં છે તેઓનો છે. એ મુસ્લિમોએ દિરાખૂનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે. એ લોકોનાં મતવ્યો બદલાયાં છે. એમણે દિરાખૂનો સિદ્ધાંત છોડી દીધો.

કર્મો પુરાવો નથી. આ કારણથી તેઓ મુસ્લિમો પર વિશ્વાસ રાખવાને તૈયાર નથી. તેઓ માને છે કે મુસ્લિમોને ખુશ રાખવાની કૃતિનો આપણે જ્યાં સુધી ત્યાગ ન કરીએ ત્યાં સુધી આપણા દેશને માટે આશાનું કંઈ કારણ નથી. આજ કારણે તેઓ માને છે કે હિન્દની સંસ્કૃતિ એક છે, ને એક જ રહેવી જોઈએ. ટાંડનજી ગાંધીજીની જેમ પૂર્ણ અહિંસામાં પણ માનતા નથી. પ્રમળ હિંસા સામે અહિંસા ટકી શકે એવું પણ એમનું મંતવ્ય નથી. મુસ્લિમ ગુંડાઓ પારાવાર જુલમ ગુમરતા હોય, ત્યારે આપણે નિષ્ક્રિય ખેંસી રહીએ એ તો નામદર્દનું કામ છે. એમની ગુંડાનીતિનો હિંસાથી વિરોધ કરવો જોઈએ. સામનીયિતિ નહિ પણ દંડનીતિ જ ફળદાયી નીવડે છે, એવી એમની માન્યતા છે.

જેમ અહિંસા પરત્વે તેવો જ ગાંધીજી જોડેનો એમનો પ્રમળ વિરોધ બાબાપરત્વે છે. ગાંધીજીએ મુસ્લિમોને રાજ રાખના હિન્દુસ્તાની બાબાને આગ્રહ ગ્રખ્યો. અને હિન્દુસ્તાની જ આપણી રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી હોવી જોઈએ તે વિષે પ્રચાર કર્યો, જ્યારે ટાંડનજી આપણી રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી હોવી જોઈએ, અને તે પણ સંસ્કૃતપ્રધાન હિન્દી એવો આગ્રહ રાખે છે. તેઓ માને છે કે હિન્દુસ્તાની એ નામ કૃત્રિમ છે, ભાષા કૃત્રિમ છે. ગાંધીજીએ જે જે લિપિઓની હિમાયત કરી તેનો પણ ટાંડનજીએ સખત વિરોધ કરેલો તેઓ દેવનાગરી લિપિના આગ્રહી છે. આ વિરોધ પ્રમળ બનવાથી જ ગાંધીજીએ હિન્દી સોહિત્ય સમેલનના પ્રમુખપદેથી રાજીનામું આપેલું.

ગાંધીજી અને ટાંડનજી વચ્ચે અનેક પ્રકારનું સામ્ય

હોવા છતાં કેવળ જાણા વિશેનું જ સંપન્ન થાદ કરીને દંડનજી ગાંધીવિરોધી છે એવો ખોટો આરોપ એમની પર ઘણા મૂકે છે. પણ, ગાંધીજીના જોડા ચૂસ્ત અનુભવીઓ તરીકે ઓળખાયા છે તેઓ પણ દંર્ષ એકે એક બાજતમાં ગાંધીજીને સંપૂર્ણપણે અનુસરતા નથી હોતા. જરાતરા મતભેદ બધાને હોવાનો જ અને મતભેદ હોય તેથી કોઈ ગાંધીવિરોધી થવું નથી. જીદુનો વિરોધ દંડનજી કરતા નથી, પરંતુ, જીદુ એ હિન્દી એક શ્રેણી છે એમ તેઓ માને છે. તેઓ પણ માને છે કે, જીદુનો પ્રચાર જે કરે તે હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનમાં રહી શકે. આજ કારણથી ત્યારે પૂર્ણ બાબુજીએ પોતે હિન્દુસ્તાની પ્રચાર સભાના અધ્યક્ષ રહીને પણ, અને દેવનાગરી અને જીદુ જાને લિપિની હિમાયત કરીને પણ એઓ હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખ રહી શકે કે કેમ એમ પુછાવ્યું ત્યારે દંડનજીએ સ્પષ્ટરીતે બાબુજીને લખ્યું 'હવું' કે :

‘હિન્દી અને જીદુનો સમન્વય થાય એ આપના વક્તવ્યમાં હું પૂરોપૂરો તમારી સાથે છું. આપ હિન્દીની જોડે જીદુનો પણ પ્રચાર કરો છો તેનો હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનને લેશ માત્ર પણ વાધા નથી. જીદુના વિરોધનો સવાલ તો મારી સામે છે જ નહિ-કોઈ પંથ ન શકે, હું જીદુવાળાઓને સંપ્રદાયા તરફ ખેંચવા માટે જાણના સ્વરૂપ વિષેના જરાતરા પરિવર્તન માટે પણ તત્પર છું.’

આ અવતરણ પરથી સ્પષ્ટ ચરો કે ગાંધીજી અને દંડનજી વચ્ચે લોકો કહે છે તેવો તીવ્ર મતભેદ હતો જ નહિ. દંડનજી સમાધાન માટે તત્પર હતા. જીદુવાળાને પોતાનામંડ

સમાવવા બાબાનું સ્વરૂપ પણ બદલવા તૈયાર હતા. એટલે ટંડનજી તથા ગાંધીજી એકબીજાના દષ્ટિબિન્દુને સમજવા પ્રયત્ન કરતા હતા. બન્ને વચ્ચે વિરોધ નહોતો જ હતો.

ટંડનજી અને ગાંધીજી વચ્ચે એક બીજી પણ દષ્ટિ જોવા જેવી છે. બન્ને ભારતીય સંસ્કૃતિનું ગૌરવ કરે છે, આપણી સંસ્કૃતિની ઉચ્ચતા જોઈ શકે છે, છતાં બન્નેની ધર્મદષ્ટિ ભિન્ન છે. ગાંધીજીની ધર્મભાવના નિરાળી છે. ગાંધીજી ખીજા ધર્મો અત્યે સમભાવ અને સહિષ્ણુતા રાખીને હિન્દુ ધર્મની ભાવના વધારે સારી રીતે જાળવી શકાય એમ માને છે. જ્યારે ટંડનજી કોઈ પણ દિવસ, સમાજની જાન-રજસતી બરફાર્સત ન કરવામાં જ હિન્દુ ધર્મનું જૂપણ રહેલું છે એમ માને છે. ગીતા બન્નેનો પ્રિય ગ્રંથ હોવા છતાં, એક જ ગ્રંથ બન્નેને જુદા જુદા જીવનમાર્ગો ઉપદેશે છે. ગાંધીજી ગીતાના જોટલું જ બાઈબલને કે કુરાનને મદત્ત આપે છે, જ્યારે ટંડનજી બધા ધર્મગ્રંથો કરતાં ગીતા સર્વશ્રેષ્ઠ છે એવું પ્રતિપાદિત કરે છે.

ટંડનજીને ગાંધીજી તરફ બેહદ બક્ષિત ને પૂજ્યભાવ હતો. ટંડનજી જ્યારે ગાંધીજીને પત્ર લખતા ત્યારે પત્રનું સંબોધન,

“ પૂજ્ય બાપુજી - પ્રણામ ”

એ રીતે કરતા, જે ટંડનજીનો બાપુ અત્યેનો આદર સૂચવે છે. જ્યારે બાપુનું મૃત્યુ થયું ત્યારે ટંડનજી કાંસીમાં હતા. જ્યારે એમણે પૂજ્ય બાપુજીના મૃત્યુના સમાચાર જાણ્યા ત્યારે તેઓ જીવનમાં કદી નહિ રડ્યા હોય તેમ, નાના બાળકની જેમ, ધૂસકે ધૂસકે રડી પડ્યા ને બોલ્યા:

“ બાપુ! તમને મારીને એને શું મળ્યું ? ”

૧૧. દંડનજી અને માલવીયાજી

દંડનજી ગાંધીજીને પોતાના નેતા તરીકે માનતા, પણ દંડનજીના રાજકીય ગુરુ તો માલવીયાજી હતા. માલવીયાજીને એઓ પોતાના રાજકારણના આદર્શ માનતા. એમની દેશ-પ્રેમની ભાવના, એમની હિન્દુત્વની ભક્તિ, એમની ભાષાની લઢણ, એમની રહેણીકરણી, એમની રાજકીય વિચારસરણી, એમનો અભ્યાસ, એ બધું શ્રી. માલવીયાજીની પ્રત્યક્ અસરથી ઘડાયું છે. એ ગુરુને ચરણે બેસીને એમણે પોતાના પાઠો બણ્યા છે, દીક્ષા લીધી છે.

એ વખતે સંયુક્ત પ્રાંતના નવયુવાનો મોટે રાજકીય નેતાઓમાં બે નિરનિરાળા આદર્શો હતા. એક પંડિત મોતીલાલજીનો અને બીજો પંડિત માલવીયાજીનો. સામાન્યરીતે, ધાર્મિક વાતાવરણમાં, બહુજાના આચારવિચારવાળા ધર્મી ઉછરેલા યુવાનને, પંડિત મોતીલાલની ધર્મથી પર, ખિનસાંપ્રદાયિક, અત્રેજી રહેણીકરણી, ને વિચારસરણી, એના પર પાશ્વર્ય સંસ્કૃતિનો ચડેલો ઘેરો રંગ, એ બધું સહસા ન જ આકર્ષે એ સ્વાભાવિક છે. એથી દંડનજી જેવા

સાધારવામી પંથમાં ઉછરેલા, ભક્તિપ્રધાન જાળકને માલવી-
યાજીની ધાર્મિકતા આકર્ષે, એમાં કશું આશ્ચર્યજનક નથી.

ટાંડનજીએ કોંગ્રેસમાં તો છેક નાનપણથી જ અંપલાવેલું,
તેઓ એક પછી એક કોંગ્રેસ અધિવેશનોમાં હાજરી
આપતા ગયા. માલવીયાજીનાં ભાષણો સાંભળતા ગયા, ને
એમનો માલવીયાજી પ્રત્યેનો ભક્તિભાવ કમરાઃ વધતો ગયો.
ધીરે ધીરે જ્યારે તેઓ કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિ તરીકે ચૂંટાયા,
ત્યારે એમણે, કોંગ્રેસના અધિવેશનમાં ભાષણ આપવાની
કોશિશ કરી અને સારું જેવું ભાષણ આપ્યું, માલવીયાજી
પણ ત્યારે જ એ નવયુવાન તરફ આકર્ષાયા, ને એ રીતે કોંગ્રેસ-
મંડપમાં જ ટાંડનજીનો માલવીયાજી જોડે પ્રથમ પરિચય થયો.

જ્યારે માલવીયાજી જોડે પહેલી વેળા વાતચીત
થઈ ત્યારે તેઓ એ પ્રસંગને પોતાના જીવનનો એક ધન્ય
પ્રસંગ માનવા લાગ્યા, અને માલવીયાજીને અનુસરવા લાગ્યા.
આમ જતાં, એમણે માલવીયાજીને બધી બાબતમાં સાથ
આપ્યો એવું નથી. ૧૯૧૬ માં જ્યારે લખનૌ કરાર થયા
અને અક્ષય મતાધિકારની સ્વીકૃતિ થઈ, ને જ્યારે ટાંડનજીને
ખબર પડી કે માલવીયાજીની પણ એમાં સંમતિ હતી ત્યારે
ખૂબ એવેન જાતી ગયા. એમની આદર્શમૂર્તિ આવા વાલિયાત
કરાડમાં સંમતિ આપે? એમને થયું કે માલવીયાજીને આ
શું મઝયું? એટલે તેઓ તરત માલવીયાજી પાસે ગયા, ને,
માલવીયાજીને સ્પષ્ટ રીતે એમણે જણાવ્યું, ‘માલવીયાજી !
આજને પણ આ શું મઝયું? આપે આ શું ક્યું?’

માલવીયાજીને પોતાને પણ કયાં ખબર નહોતી કે જે

યયું છે તે સારું યયું નથી' પણ એમણે લાચારીથી જવાબ
વાળ્યો, 'શું કરું? હું મજબૂત હતો ! લોકમાન્ય ટિંકે મને
ખૂબ આગ્રહ કર્યો, ને મારે એમાં સંમતિ આપવી પડી.'

આ પરથી પ્રતીત થશે, કે ટંડનજી માલવીયાજીના અંધ.
અનુયાયી નહોતા: પણ જીવિપુરુષર જ એમને અનુસરતા.

માલવીયાજીનો ઘણો વારસો ટંડનજીમાં ઊતર્યો છે. જેમ
કે હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ સંસ્કૃતિ માટેનું અભિમાન, અને
ગૌરવ. ટંડનજી માલવીયાજીની જેમ જ માને છે, કે
હિન્દુસંસ્કૃતિ એ દુનિયાની શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિ છે. હિન્દુ ધર્મ
સર્વ ધર્મો કરતાં મહાન છે. પરંતુ, એ બન્ને નરવીરો
માત્ર હિન્દુ ધર્મ અને હિન્દુ સંસ્કૃતિનાં ગુણગાન
ગાઈને જ એસી રહ્યા નથી, પરંતુ હિન્દુ ધર્મ તથા
સંસ્કૃતિની કીર્તિ વધારવા પોતાનાથી બધાં પ્રયત્નો
એમણે કર્યા છે. આપણા પૂર્વજોની કીર્તિનાં ગુણ-
ગાન કરવા કરતાં એ કીર્તિને લાયક આપણે બનીએ તે માટે
આપણે પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. માલવીયાજીની ધર્મબા-
વના ઉદાર હતી. ગાંધીજીએ જ્યારે અસ્પૃશ્યતા નિવારણની
પ્રવૃત્તિ ઉપાડી, ત્યારે માલવીયાજીએ ગાંધીજીને પૂરેપૂરો સાથ
આપ્યો. કારણ કે, એથી હિન્દુ ધર્મની વિશુદ્ધિ થાય છે,
એમ તેઓ જીવિપૂર્વક માનતા. ટંડનજી પણ અસ્પૃશ્યતા
નિવારણના પ્રચારમાં માને છે, અને તેઓ ખૂબ મહત્વ
આપે છે અને એના પ્રચારમાં એમણે પોતાનાં પ્રાંતમાં સક્રિય
કાળો આપ્યો છે.

માલવીયાજી ગૌરક્ષાના દિમાવતી હતા. ગાંધી રક્ષા-

કરવાથી, ગૌમાતાને સાચવવાથી જ આપણી સમૃદ્ધિ થાય છે એમ માનતા હતા. તેઓ ગૌ સેવા સંગેલનના પ્રમુખ હતા, અને ટાંડનજી પણ એના પ્રમુખ હતા. ગૌસેવા માત્ર ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જ નહિ પરંતુ આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ ઉપયોગી છે. આ પ્રકારની એ બંનેની માન્યતા હતી.

માલવીયાજી જેમ હિન્દીના અને સંસ્કૃતમય હિન્દીના પક્ષપાતી હતા, તેવી જ રીતે ટાંડનજીમાં પણ માલવીયાજીનો એ વારસો ઊતર્યો છે. ટાંડનજીનાં વ્યાખ્યાનો અને લખાણો આપણને માલવીયાજીનું સ્મરણ કરાવે છે. દેવનાગરી લિપિ જ રાષ્ટ્રલિપિ થઈ શકે અને હિન્દી જ રાષ્ટ્રભાષા બને એ માલવીયાજીનું સ્વપ્ન હતું. તે સ્વપ્ન શ્રી. ટાંડનજીએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે.

માલવીયાજી પણ માનતા હતા, કે આપણે મુસ્લિમોને વારંવાર થાપડ્યા કરવા ન જોઈએ. આપણે મુસ્લિમોને જો થાપડ થાપડ કર્યા કરીશું, તો આપણી ઉદારતાને તેઓ નબળાઈ સમજશે. આથી જ ૧૯૩૪માં મેકડોનાલ્ડે આપેલા ડોમી ચુકાદા વિષે, કોંગ્રેસે ત્યારે-એ ઠરાવનો સ્વીકાર પણ નથી કરતી અને અસ્વીકારપણ નથી કરતી એવી દ્વિધાવૃત્તિ બતાવી હતી ત્યારે, માલવીયાજીએ-મુસ્લિમોને ખુશ કરવા દર્શાવેલી આ અનિશ્ચિતતાનો મુકાબલો વિરોધ કર્યો હતો, એટલું જ નહિ, પરંતુ, પાછળથી આ નીતિને કારણે એમણે પોતાનો કોમિસ જોડેનો સંબંધ સિધ્ધિ કરી નાંખ્યો હતો. એજ નીતિ અનુસાર, ટાંડનજીએ પણ મુસ્લિમોને ખુશ કરવા કોમિસે અખત્યાર કરેલી ભાગલાની નીતિનો વિરોધ કર્યો

હતો, અને પાકીસ્તાન તરફ આપણે સખત વલણ દાખવતા નથી તેનો પણ તેઓ સખત શબ્દોમાં વિરોધ કરે છે.

માલવીયાજી જીવી રીતે આપણે ટ્રેડિસના ઉચ્ચોચ પદે પહોંચેલા તેવી જ રીતે ટંડનંજી પણ આપણે ટ્રેડિસના ઉચ્ચોચ સ્થાને પહોંચ્યા. માલવીયાજીના હિન્દુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિ પ્રત્યેના વિચારો મક્કમ હોવા છતાં, માલવીયાજીએ જ્યારે ૧૯૩૨માં, બીજી ગાળમેજી પરિવટમાં મુસ્લિમોને ૩૩ ટકા ધારાસભામાં બેઠકો આપવા સામે સખત વાંધા લીધા હતા, તેવી જ રીતે, ટંડનંજીએ પણ બાગલાના દરાવનો સખત શબ્દોમાં વિરોધ કર્યો હતો: છતાં માલવીયાજી તથા ટંડનંજી બન્નેને મુસ્લિમો જોડે ગાઢો અને રોઢાળ સંબંધ છે. શ્રી. ટંડનંજી અને શ્રી. માલવીયાજી બન્ને ઉચ્ચ વ્યાજ્ઞાણ અને તે પણ રૂઢિચુસ્ત વ્યાજ્ઞાણને ત્યાં જન્મ્યા હોવાથી ઐમની રંગે-રંગમાં હિન્દુસંસ્કૃતિનાં વહેણ ધૂમી રહ્યાં છે.

૧૯૧૭ સુધી ટ્રેડિસમાં માલવીયાજીની અસર ટંડનંજી પર ઘણી પ્રગળી પરંતુ, તે પછી જ્યારે રાજકારણમાં ગાંધીજી આવ્યા ત્યારે, આખા દેશ ઉપર ગાંધીજીની જાદુઈ અસર ફરી વળી: તેમાંથી ટંડનંજી પણ મુક્ત નહોતા. મહાત્માજીની અનેક શિષ્યપરંપરામાં ટંડનંજી પણ જોડાયા. આ રીતે ટંડનંજીનું ઘડતર એટલે મહાત્માજી તથા માલવીયાજી એ બન્નેનો શુભ સમન્વય.

૧૨. દંડનજી અને જવાહર

શ્રી દંડનજી નાશિક કોમિશનના પ્રમુખપદે ચૂંટાયા પછી, અને જવાહરલાલે દંડનજીની ચૂંટણી પછી પોતાના અને દંડનજીનાં સંઘાતિક મતભેદ વિષે લંબાણપૂર્વક નિવેદનો પ્રગટ કર્યા પછી, અને ત્યારબાદ દંડનજીએ જવાહરલાલના કોમિશ કારોબારી સમિતિના સભ્યપદેથી રાજીનામું આપવાને ઠારણે પોતે કોમિશનના પ્રમુખપદનું રવેન્ચાએ રાજીનામું આપ્યું ત્યાં સુધી, અને તે પછી આજે પણ સારા દેશમાં રાજર્ષિ દંડન અને પં. જવાહરલાલજીનાં નામો દરેકની હ્રમે રમી રહ્યાં છે. એ બંનેનાં પનોતાં નામો સર્વત્ર સાથે જ ઉચ્ચારાય છે, તે એ બંનેના સામ્ય માટે નહિ, પરંતુ વૈષમ્ય માટે. એમની વચ્ચે જે મોટી અભેદ દિવાલ કીળી થઈ છે, તેને લીધે સૌ એમને સમરે છે. જાણે સ્વનંત્ર ભારતના મહારાજ્યો છે. કુરબાનીમાં, સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમમાં, લાગમાં, સેવામાં અને આરિત્યમાં જાણે અભેદ છે. દંડનજીએ સાધૂપતિ તરીકે અને જવાહરલાલજીએ મુખ્યપ્રધાન તરીકે દિન્દની પ્રતિજ્ઞાને ખૂબ વધારી છે. દિન્દ આ જાણે મહાપુરુષોથી આજે ઉચ્ચું છે.

જવાહરલાલજી અને ટંડનજી બંનેનો કેમિસ સાથે આજ વર્ષોનો સંબંધ છે. કેમિસના ધડતરમાં બંનેનો અત્યંત મહત્વનો ફાળો છે. આ બંને મહાપુરુષોએ રાષ્ટ્રના ધોરણને ઉત્તમ બનાવવા જે સ્વર્પણ કયું છે, બંનેએ પોતપોતાના મંત્રણે પ્રત્યે, પોતાના સિદ્ધાંતો પ્રત્યે જે વફાદારી ને નેકા દર્શાવી છે, એથી બંનેની પ્રતિષ્ઠા દેશમાં છે. બંનેનાં નામ ઉપર અને વચન ઉપર આજે અનેક લોકો પોતાનો ગન આપવા તૈયાર છે.

આ બંને રાષ્ટ્રના મહાપુરુષો, એક બીજાની સાથે રહીને, કામ કેમ નહિ કરી શકતા હોય? બંનેનું એક જ ધ્યેય હોય, તો પછી આવો અમેજ શા માટે? આટલાં મન જોયાં શા માટે? આટલાંટણું ધર્પણુ શાને? બંને કેમિસની પ્રતિષ્ઠા વધે એમ ઈચ્છે છે: બંને કેમિસનું પતન થઈ રહ્યું છે, તેનો સ્વીકાર કરે છે: બંને લાંચરૂપત, અપ્રામાણિકતા, કાળાજાનર, કેમિસમાં સત્તાલોભ, નીતિનો અભાવ, સ્વાર્થ વગેરે વધી પડ્યા છે, અને દેશ તથા કેમિસ પાલ-માલ થઈ રહ્યાં છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક માને છે: એથી બંનેના હૃદયમાં પાગલવાર દુઃખ થાય છે. બંને એની જડમૂળથી નાજૂદી થાય એમ ઈચ્છે છે, અને એને માટે સંતત પ્રયત્ન પણ કરે છે: પરંતુ, આમ છતાં, 'બંને વચ્ચે મેજ' ન આપી, બંને સાથે રહીને કામ ન કરી શક્યા, એ હકીકત છે। તો એમ શા માટે થયું? આ બંને મહાન-દેશસક્તો વચ્ચે એવી તે કેવી આંટી પડી ગઈ, કે બંનેને ધર્પણુમાં આવવું પડ્યું? એ માટે એ બંનેનાં જીવનનાં દષ્ટિકોણો, બંનેની કાર્યપદ્ધતિ વચ્ચેનો તફાવત સમજી લેવાની જરૂર છે.

શ્રી. ટંડનજીએ એમનો દેખાવ જોતાં આપણને પ્રાચીન ઋષિની યાદ આપે છે. એ એમની લગ્ન દાદી, એમનો ઋષિ જેવો સાદો પહેરવેશ, સ્મૃતગમ ભાષા, એમના સાર્વિક વૃત્તિઓ, બધે કોઈ પૌરાણિક આ યુગમાં ભૂલો પડ્યો હોય ! ટંડનજી આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું, હિન્દુ સંસ્કૃતિનું પ્રતીક હોય એમ લાગે છે.

જ્યારે જવાહર - બધી દૃષ્ટિએ, કોઈ યુરોપીય મહાપુરુષે, હિન્દને પોતાનો દેશ બનાવ્યો હોય, તેથી જે બધી રીતે હિન્દી હોવા છતાં, પેલા જૂના સંસ્કારો એનાથી નીસરાતા ન હોય, એની અસર રહી ગઈ હોય, અને તેથી, યુરોપીય પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને આપણી સંસ્કૃતિ એ બે વચ્ચે જે સતત ધર્પણ ચાલે, તેનું પ્રતીક છે.

આ રીતે દેશને માટે, પ્રજા તમજા હોવા છતાં, એ બે વચ્ચે જે ફેર છે તે આસમાન જમીન જેટલો છે. ટંડનજીની મૂડી સ્વાયત્ત એમની પોતાની મહત્તા પોતે કમાયથી છે, જ્યારે, જવાહરની મૂડી, સ્વાયત્ત છતાં પિતૃદત્ત પણ ખરી. તેઓ માટે ભૂમિકા તૈયાર હતી, જ્યારે ટંડનજીએ તો એ જાતે તૈયાર કરી હતી.

ટંડનજીએ એ અણખેડ અને અવાવરું જમીનમાં પેદા થયેલું જણ છે. જ્યારે જવાહરજી તો ખેડીને, હજી ફેરવીને મુક્તાયમ બનેલી, પાણીથી સીંચાયેલી જમીનનું જણ છે. આ કારણથી બંનેના સ્વભાવમાં પણ ફેર પડ્યો છે. ટંડનજી સામાન્ય ગરીબ દશામાં જન્મ્યા છે. નાનપણમાં એમણે અનેક મુશીબતો વેડીને, પોતાના દિવસો પસાર

કયાં છે. એમણે દુઃખે, કષ્ટે, આર્થિક તંગીમાં પોતાનો અભ્યાસ વધાર્યો છે. એમણે દુઃખ જોયું છે, એટલે બીજાના દષ્ટિબિન્દુને તેઓ સમજી શકે છે. તેઓ પરલક્ષી દષ્ટિ કેળવી શક્યા છે, પરંતુ જવાહર સમૃદ્ધિની ઊભામાં ઉઠેલા હોવાથી, એમણે નાનપણમાં મુખ જ જોયું હોવાથી, એમનામાં સાધારણ રીતે સહિષ્ણુતા આવી નથી. તેઓ પોતાના વિરોધીઓને સડી શક્તા નથી, મતભેદો ખરદાસ્ત કરી શક્તા નથી, અને એથી એમના જીવનમાં - વારંવાર સંઘર્ષો ઊભા થયા કરે છે. આથી જ, જવાહરને કોઈપણ સંજોગોમાં અનુકૂળતા કરી આપવા દાંડનજી સુધાર હતા. નાશિક, અમદાવાદ કે બેંગલોરમાં દાંડનજીએ ધાર્યું હોત, તો જવાહરનો સખ્ત સામનો કરી શક્ત, ધાર્યું હોત તો, જવાહરવિરુદ્ધ દેશબ્યાપી પ્રચાર કરત. એ જો ધારન તો પહેલવહેલા જ જવાહરને પોતાની કારોબારીમાં આવવા સમજાવત જ નહિ. પરંતુ, એમણે કયાંય જવાહરની વિરુદ્ધ એક સખ્ત પણ ઉચ્ચાર્યો નથી. નથી કયાંય ત્રાશું કહ્યું, નથી એમણે જરાય ઉશ્કેરાટ દર્શાવ્યો. બધારે જવાહરે તો દાંડનજીનો વિરોધ, દાંડનજીની ચૂંટણી ચર્ચા કે તરત જ કરવા માડિલો. એમની જોડેનો વિરોધ જાહેર નિવેદનો દ્વારા પ્રગટ કરેલો. દાંડનજીએ તો માત્ર પોતાની વિરુદ્ધ કંઈ નિવેદન પ્રગટ થયું હોય તો, એનો અત્યંત સંયમિત રીતે, ઉદારતાથી જવાબ વાળ્યો છે.

... એમની નીતિ બચાવ કરવાની છે, જવાહરની જેમ આક્રમક નથી, પણ સંરક્ષાત્મક છે. આથી જવાહરનાં

આપણે અનેક નિવેદનો જોઈએ છીએ, ટંડનશાસનું એક પણ નથી. એમણે દરેક વખતે, નાણિક અમંદાવાદ, ખેંગાર અને દિલ્હી બધે રચે. જવાહરને છૂટા દાર આપ્યો છે, એમ કહીએ તો ચાલે. એમણે, જવાહરની વિરુદ્ધ ન તો દલબંધી કરી, ન તો પણ સ્થાપ્યો, ન તો કશું ભાષણ કર્યું. જ્યારે જવાહરની નીતિ આક્રમક છે. એમના સ્વભાવથી જ તેઓ વિરોધ સહી શકતા નથી. સ્વભાવમાં, દ્રવ્યની ઓળખાં ઉઠરેલા માણસોમાં જે જાતની અસહિષ્ણતા હોય છે, વિરોધીઓ પ્રત્યેની અનુદારતા હોય છે, તે જન્મથી આવી. અને તેમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોનો આપ સ્વયં, પછી પૂછવું શું? આ કારણથી મધ્યમમાર્ગ સ્વીકારવામાં એ માનતા નથી. એ તો છેડે જઈને જ ખેસે. ટંડનશ જોડે એમને નથી ફાવતું, એટલે ન જ ફાવવાનું. એમને તેઓ ઉદારતાથી જોઈ જ શકવાના નહિ. એમની પરીક્ષા પોતાના પૂર્વગ્રહોથી જ કરવાના. ટંડનશ પૂર્વગ્રહ કે પક્ષપાત વિના કોઈ પણ વ્યક્તિને તટસ્થતાથી નોરખી શકે છે, અને, એની દષ્ટિને સમજવા પ્રયત્ન કરે છે પણ જવાહરમાં એ શક્ય જ નથી.

પ્રમુખપદનો ત્યાગ કરવા છતાં પં. જવાહરે એમને નવી કારોબારીમાં આમંત્રણ આપ્યું, તો ટંડનશાસુએ લેશ પણ કચવાટ વગર હા પાડી. તેઓ સેવામાં પોતાની જાતને આડી લાવતા નથી! આટલો મતબેદ હોવા છતાં તેઓ પં. જવાહરનું સ્થાન પિછાણે છે. એટલે તેમણે કશું દનું કે નો જવાહર કોંગ્રેસના અધ્યક્ષ બને તો રાજીનામું આપવા હું

સેયાર છું. તેઓ જ્વાહરને રાષ્ટ્રના પ્રતીક માને છે.

એટલે આપણે સ્વાભાવિક દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો, એવાં કયાં તત્ત્વો છે, કે જેની જિન્નતાને પરિણામે, ટંકનગ્રાણી અને જ્વાહર વચ્ચે આમ તંગદિલી આવી ગઈ.

ટંકનછ માને છે, કે 'સરકારમાં' લાંચરૂસ્વત દહ પાર વિનાની છે. સરકારી નોકરોમાં 'જે' પ્રમાણિકતા આવી છે, દેશનું દ્રવ્ય વેડફવાની જે નિરંકુશ વૃત્તિ જન્મી છે, જે ગુનાહિત ખેડકારી, બિનકાબેલિયત વગેરે છે, તે તત્કાળ નાબૂદ થવા જોઈએ. જ્યારે જગદર તો સરકારી નોકરોનો બચાવ કરે છે, એટલું જ નહિ, પણ એમને ઠાવરવાનો પ્રયત્ન કરે છે: અને લાંચરૂસ્વતની બદી દીકા-કારોના મગજમાં છે એવી વાતો કરે છે. ટંકનછ કહે છે કે સરકારી નોકરોમાં ચાલતી લાંચરૂસ્વતની બદીથી કેમિસની ખેંચજળતી થાય છે કેમિસની પ્રતિષ્ઠા જોખમાય છે જ્યારે જગદર પણ માને છે, કે કેમિસની પ્રતિષ્ઠા અને ઈજ્જત બચમાં છે: પણ તે બિનજવાબદાર દીકા કરનારાં કેમિસીઓને લીધે જ, સરકારી નોકરોને લીધે નહિ. બીજા, તેઓ તો તક મળતાં, સરકારી નોકરોની તારીફ કરે છે. એમની પ્રમાણિકતા માટે, અને કાર્યનિષ્ઠા માટે એમને વારંવાર ધ્યાનડે છે.

જવાબર કે ટંડન એમાંથી એક પણ, એમ તો નથી
માનતા કે, પાકીસ્તાન સામે લડાઈ કરવી જોઈએ. પરંતુ,
ટંડનબાણ એમ અવશ્ય માને છે, કે આપણું પાકીસ્તાન
પ્રત્યેનું વલણ વધારે સખ્ત હોવું જોઈએ એવો માને છે,

કે આપણે પાકીસ્તાનને, આ સંજોગોમાં કાલસા વગેરે સાધનોની મદદ ન કરવી જોઈએ: કાશ્મીરના પ્રશ્ને સલામતી સમિતિમાંથી પાછો ખેંચી લેવો જોઈએ. ટંડનશાણુ માને છે, કે આપણે જોટલા સખ્ત બનીશું, તેટલું પાકીસ્તાન આપણને નમતું આપશે.

જવાહરલાલ એ દૃષ્ટિએ, ગાંધીજીની ખૂબ સામે પણ લડા રહેલું, એ નીતિમાં માને છે: એથી પાકીસ્તાન જેવો મદો પ્રચાર કરે છે, તેવો પ્રચાર આપણાથી ન જ થાય ટંડનશાણુ પણ આપણા બિનમજબૂતી રાજ્યના આદર્શમાં તો માને છે, પણ બિનમજબૂતીનો અર્થ એવો ન હોવો જોઈએ, કે આપણે નિર્જાળ બનીને એસી રહેવું જોઈએ. ટંડનશાણુ “જેસે કુ તેસા”ની નીતિમાં માને છે. આ કારણથી કાશ્મીરના પ્રશ્નમાં, નહેરોના પ્રશ્નમાં, નિરાશ્રિતોની મિત્રકતના પ્રશ્નમાં જવાહરની સરકારે જે દીથી વચ્ચે અખત્યાર કરી છે, તે એમને ગમતી નથી. ટંડનશાણુ જવારે પાકીસ્તાનની રચના થઈ, ત્યારે એનો સખ્ત વિરોધ કરનારામાંના હતા. તેઓ પાકીસ્તાનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતની જ વિરુદ્ધ છે. અને એથી જ એઓ માને છે, કે આપણે પાકીસ્તાનની જોડે સખ્ત હાથે કામ લેવું જોઈએ.

વિદેશનીતિનો બાબતમાં જવાહર તથા ટંડનશાણુ વચ્ચે મોટો મતભેદ છે. ટંડનશાણુએ એમના નાસિક કેમિસના પ્રમુખ તરીકેના બાપણમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે: “હિન્દ જાઓ વખત સુધી એની વિદેશનીતિમાં તટસ્થ રહે એ ઈષ્ટ નથી. આજરે તો એણે એક પણ જૂઝમદ જોડાવવું જ પડ્યું” શ્રી. ટંડનશાણુ માને છે, કે અમેરિકા-

શ્વિટનના જૂથ જોડે જોડાવું એ ભારતને માટે હિતાવહ છે. જવાહર તટસ્થ વિદેશનીતિમાં માને છે. કારણ કે અમેરિકા-શ્વિટન જૂથ એ લોકશાહી રસમને અનુસરતું નથી એવી એમની દ્રઢ પ્રતીતિ છે. ચીન પ્રત્યેની એની નીતિ, દારિયામાં અમેરિકાએ લીધેલું વલણ મગેરે અમેરિકાની બિનલોકશાહી નીતિના પુરાવા છે. બીજી બાજુ રશિયાની આક્રમણનીતિ, આંગ્રેજોને હિંસક પ્રવૃત્તિઓ પણ એમને પસંદ નથી. તેઓ માને છે, કે એની વિદેશનીતિથી જ હિન્દે આંતર-રાષ્ટ્રીય માન અને પ્રતિષ્ઠા મેળવ્યાં છે. જવાહર માને છે, કે જો આપણે અમેરિકા શ્વિટનના કહેવાતા લોકશાહી જૂથ જોડે જોડાઈએ, તો આપણી સ્થિતિ સિલોન જેવી બની જાય. ટંકનબાણુની દૃષ્ટિ જૂદી છે. હિન્દના આર્થિક, ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે, એની અનાજતંત્રીને પહોંચી વળવા માટે, એના પાકીસ્તાન જોડેના સંબંધમાં પણ, શ્વિટન અમેરિકાના સાથથી પાકીસ્તાન અંકુશમાં રહે: એ બધા લાભની દૃષ્ટિએ વિચારતાં ટંકનબાણુ અમેરિકા શ્વિટન જૂથનો તરફદારી કરે છે.

રાષ્ટ્રભાષા વિષે પણ જવાહર અને ટંકન વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ છે. ટંકનબાણુ માને છે, કે આપણી રાષ્ટ્રભાષા એ સંસ્કૃતમય હિન્દી હોવી જોઈએ, જ્યારે જવાહર ગાંધીજીને અનુસરે છે: અને હિન્દી ઉર્દૂ બન્નેના મિશ્રણ-વાળી હિન્દુસ્તાનીની તરફેણ કરે છે. આ બન્નેના દૃષ્ટિ-મિન્દુના વિરોધને પરિણામે આપણે માથે પંદર વર્ષ સુધી અંગ્રેજી ચોંટ્યું.

હિન્દીના જિનમજ્જી રાજ્ય જોડે સંસ્કૃતમય હિન્દીની સાધના સુસંગત નથી એમ શ્રી જવાહર માને છે. ટંડન-આણુનું મંતવ્ય છે, કે, મુસ્લિમોને તો ઉર્દૂને ખિલવવાને પાકીરતાન મળ્યું છે. પાકીસ્તાનની ભાષા જો ઉર્દૂ હોય, તો, સ્વાભાવિક રીતે આપણી ભાષા હિન્દી હોવી જોઈએ. ઉર્દૂનું મૂળ અરબી, ફારસી છે, જ્યારે હિન્દીનું મૂળ સંસ્કૃત છે. જવાહર માને છે, કે, હિન્દીનો પ્રચાર ધીમે ધીમે થવો જોઈએ, ત્યારે ટંડનઆણુ માને છે કે આપણા સ્વતંત્રતાના દરજ્જા પ્રમાણે આપણી પોતાની જ ભાષા આપણે તત્કાળ અમલમાં મૂકવી જોઈએ.

ટંડનશ માને છે, કે, ગૌવધનો નિષેધ આપણા રાજ્યે કરવો જોઈએ. એઓ કહે છે, કે, આ તેઓ માત્ર ધાર્મિક લાગણીને અનુસરીને સ્થપન કરતા નથી, પરંતુ, પશુપાલન અને પશુસંપત્તિની વૃદ્ધિ એ તો કોઈ પણ રાજ્યની નૈતિક તથા ધાર્મિક દરજ્જા છે. આપણી પશુ-સંપત્તિનો નાશ કરવો આપણને આર્થિક દષ્ટિએ પણ પાલવે એમ નથી. આ કારણે ગાય કે જે ખેતીને માટે આપણને બળદ આપે છે, જે દૂધ આપે છે. તેનો વધ એ રાષ્ટ્રીય સ્ત્રોત છે; જ્યારે, મંડિતશ માને છે, કે ગૌવધ, મુસ્લિમો પોતાની રાજપુતીથી ન કંઈ એ જૂદી વાત છે. પરંતુ, જિનમજ્જી રાજ્યમાં કોઈને એનો રાજ્ય દ્વારા પ્રતિષેધ ન થઈ શકે, ગૌવધ નિષેધવો હોય તો આપણા રાજ્યનું પ્થેય, અધારણ. નીતિ એ સર્વે બદલમાં જોઈએ.

ગયે વર્ષે દિહીમાં અખિલ ભારત નિર્વાસિત પાંચદ

‘ભાર્ગવ ત્યારે’ ટંકનખાણુ એના પ્રમુખપદે હતા, એ વખતે, પોતાના ‘ભાવેશુમા’, અને પછી પંચ, ટંકનખાણુએ વારંવાર જાહેર ક્યું છે, કે આપણે નિર્વાસિતોની પુનર્વચનાનો પ્રશ્ન એટલે જાગ્રત ‘છે, કે,’ સરકાર તરફથી ગમે એટલા પ્રયત્નો થાય, તો પણ એ પ્રશ્નને પહોંચી ન જ વળાય. એ માટે એ જરૂરી કે સરકારે નિર્વાસિતોની પુનર્વચના માટે, ખાસ કરે રાખવો. જેથી દરેક નાગરિક જે નિર્વાસિત પ્રત્યેની પોતાની ફરજ ન સમજતો હોય તેની પાસે ફરજિયાત પૈસા કઢવી, નિર્વાસિતોનો પ્રશ્ન સરકાર હોડાવે. જે કે, ટંકનખાણુની વાત સાચી છે, કારણ હિન્દમાં અત્યારે, લગભગ ૮૦ લાખ જેટલા નિરાશ્રિતો છે. એ લોકોની પુનર્વચના કરી, એ લોકો પોતાનો ગુજરા આશ્રમેર કરી શકે તેવી જોગવાઈ કરવી, એ કાર્ડ પણ સરકારના હાથની બહાર છે. એ માટે અખજો રૂપિયા જોઈએ, જે સરકાર ક્યાંથી કાઢે? પરંતુ જવાબર માને છે, કે, સરકાર નિર્દોષ માણસો ઉપર એમ કર નાંખી શકે નહિ બીજું, નિર્વાસિત કર નાંખવાથી સરકાર લોકોમાં અજાબામણી થઈ પડે. નિર્વાસિતોને તો એથી પણ પૂરા સંતાપ ન આપી શકાય, ને ઉલટો બિનનિર્વાસિતોનો રાજ વહોરવા જેવું થાય. એટલે ટંકનખાણુ એ સૂચના પંડિતજીને અપ્યવહારુ લાગી હતી, તેથી એનો અમત્ત એમણે કર્યો નહિ.

ટંકનખાણુ ભાષાવાર પ્રાંતની તરફેણમાં છે. હિન્દ આવે મોટો દેશ છે, તો એના રાજ્યની સમગ્ર ખાતર ભાગલા તો પાડવા જ જોઈએ. અને એ ભાગલા માટે સારામાં

સારું ધોરણ બાધાનું છે. ખીજું, કોંગ્રેસે તો વર્ષો પહેલાં બાંધાવાર પ્રાંતરચનાની તરફેણમાં પોતાનો મત આપ્યો છે. તો પછી, આજે કોંગ્રેસની પોતાની હકૂમત સ્થપાય ત્યારે પોતાના મૂળ દરાવેને, પોતાના સિદ્ધાંતોને કોંગ્રેસ વીસરે, એ ઈષ્ટ નથી. જવાહર બાધાવાર પ્રાંતરચનાની વિરુદ્ધ એટલા માટે છે, કે, બાધાવાર પ્રાંતરચના ચર્તા એક ખીજી પ્રાંત વચ્ચેની ઈર્ષ્યા અને અંતર વધશે. બાધાવાર પ્રાંતરચના કરવા જતાં પ્રતિ પોતાનો સરકારી એક્સિસો, પ્રધાનમંત્રી વગેરેનો નવો બોલે ઉપાડી નહિ રહે. અને તે ઉપરાંત, બાધાવાર પ્રાંતરચના માટે, આ સમય નથી. હિન્દ એકવાર દરી હાથ ધાય, તે પછી આ પ્રશ્નો હાથમાં લેવાય. હમણું આ પ્રશ્નને હાથમાં લેવો, એ પ્રાંતીયતાની સંકુચિત બાધનાને પોષવા જેવું છે.

ટાંડનજી માને છે, કે સરકારની અંકુશનીતિને લીધે, કાર્જાખત્તર પોષાય છે. લાંચરૂસ્વત વધે છે અને દેશ અનાજની બાબતમાં સ્વાયત્ત બનવા પ્રયત્ન કરે નહિ વળી, અંકુશનીતિને લીધે ખેડૂતોને બાધિયે બાવે અનાજ વેચવું પડે, અને એથી વધુ અનાજ ઉગાડવાની એમની ઈચ્છા ન થાય, એ ઉપરાંત સરકારને અંકુશને લીધે ગંભીર ખર્ચો રાખવો પડે. આ કારણથી ટાંડનજીએ એમના અનેક બાધણોમાં અંકુશનીતિનો વિરોધ કર્યો છે. અને તેઓ પ્રત્યક્ષ માને છે, કે અંકુશનીતિ કાદવાથી જ આપણી અન્નપરિસ્થિતિ સુધરશે. ન્યારે જવાહરજી તો અંકુશમાં માને છે: કારણ કે જે વસ્તુની અછત હોય, તેનો લાભ વેપારીઓ ઉઠાવે છે: એટલે મોઢવારી વધે, વેપારીઓ મોં

માંગ્યા પિસા માગે, ને એ રીતે ગરીબો અન્ન વિના રહે. જ્યાં મુંધી આજન રહે, ત્યાં મુંધી અંકુશ અનિવાર્ય છે. જવાહર અને ટંડનજી બન્નેના સંઘર્ષણનું અંકુશનીતિ પણ એક કારણ છે.

ટંડનજી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં મને છે, જ્યારે જવાહરલાલજી તો પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના સારા અંશો પણ આપણે અપનાવવા લેઈએ એમ કહે છે. એકની દૃષ્ટિ ભૂતકાલીન ગૌરવ તરફ છે, બીજા બાવિ તરફ મીઠ માંડી બેઠા છે.

આ રીતે, જવાહર અને ટંડનજી બન્નેવિરોધી લાગે એવી વિચારસરણીના પ્રતીક છે. બન્નેના રસ્તા જુદા છે, લેકે, બન્નેનું ધ્યેય તો એક જ છે, અને તે માતૃભૂમિની સેવા વર્તમાન પરિસ્થિતિથી બન્ને અસંતુષ્ટ છે. બન્નેના દિવમાં નવી દુનિયા રચવાની તાલાવેલી અને તમજા છે, ધગશ છે, ઉત્સાહ છે. આશાવાદ છે, પણ એ દુનિયા ટંડનજીને મતે ભારતીય સંસ્કૃતિના વર્ચસ્વવાળી હશે, જ્યારે જવાહરને મને પૂર્વપશ્ચિમના સમન્વયમાંથી સર્જેલી હશે.

એ દૃષ્ટિએ વિચારતાં ટંડનજી અને જવાહર એટલે પૂર્વ અને પશ્ચિમ. બીજી દૃષ્ટિએ કહીએ તો એમની વચ્ચેનો ફેર એ ભારત અને હિન્દ અથવા હિન્દુસ્તાન વચ્ચેનો તફાવત છે. બન્નેનાં વ્યક્તિત્વ અનોખાં છે. એ બેની વચ્ચે સામાન્ય હિન્દીની સ્થિતિ તો :

“ ગુરુ ઓ. ગોવિન્દ દ્યોનોં ખડે, કિસ્કો લાગુ પાય ! ”
જેવી યદ્યંત છે.

૧૩. દંડનખાણુનું વ્યક્તિત્વ

શ્રી. દંડનખાણુને જોતાં આપણને પ્રાચીન આર્યાવર્તના મહર્ષિઓનું સ્મરણ આવે. એ લાંબી હંસના જેવી સ્વેત દાદી, એમની સાદાર્થ, એમની મુખ પરની તેજસ્વિતા, એમની વાહમાધુરી, એમની અનુપમ ગંભીરતા, એ બધું આપણને આ જૂમિ પરથી કેઈ જીજ્ઞા જ જૂમિમાં લઈ જાય છે. એ આપણને લઈ જાય છે, એ ગંગાને તટે, જ્યાં ભગીરથે તપશ્વર્યા આદરીને એના પૂર્વજોનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. અને સ્વર્ગની વિભૂતિને જોણે આ જૂમિ પર ઉતારી હતી એ જ આદર્શ—સ્વર્ગને આ જૂમિ પર ઉતારીને, આપણી ભારતજૂમિને ‘સ્કર્ગદપિ ગરિયસી’ બનાવવાનો આદર્શ—દંડનખાણુનો પણ છે.

દંડનખાણુ અત્યંત સાદા, શીતલાન પુરુષ છે. એમનો પહેરવેશ તફા સાદો છે. ગરમીના દિવસોમાં ધોતિયું તથા કફની, તથા ઠંડીના દિવસોમાં ધોતિયું ને અચકન ખૂપ ઠંડીમાં તેઓ પાવનમાનો ઉપયોગ કરે છે. પગમાં કપડાના

—શણના ભેગ પહેરે છે. એમનાં ચપલ હરિજન આશ્રમ દિશ્વમાં ખાસ બનાવાય છે.

એમનાં કપડાં સાદાં તેમ એમનું ભોજન પણ સાવ સાદું હોય છે. તેમના ભોજનમાં એઓ મસાલા, ઘી વગેરે કશું ખાતા નથી. એમના ભોજનમાં બાફેલાં સાકાભાંજ હોય. તેઓ ધણી વર્ષથી મીઠું પણ ખાતા નથી. ૧૯૩૦ના નમક સત્યાગ્રહની પહેલાં એમણે મીઠાનો ત્યાગ કરેલો. દાળ, સાકા ભાંજ, એઓ મીઠાં વગર જ ખાય છે. પણ એઓ ધણી સ્થિતિસ્થાપક છે. કોઈ ટેકાણે એમનો યજમાન એમની ટેવેથી અણબધા હોય ને એમને મારે મીઠાની રસોઈ બનાવી હોય, તો એ રસોઈ ન જ ખાવાનો દુરામદ તેઓ કરતા નથી. એઓ મીઠાનું અને વગર મીઠાનું બન્ને પ્રકારનાં ભોજન રુચિપૂર્વક લઈ શકે છે. ખાંડને બદલે મુખ્યત્વે તેઓ ગોળ જ ખાય છે. કાકડી, ટામેટાં, મૂળા, ગાજર જેવાં કાચાં ખાઈ શકાય તેવાં તરવે તેઓ કાચાં જ ખાય છે. એને બાફવાનું તેઓ જરાય પસંદ કરતા નથી. એમના ભોજનમાં બીંજ-વેલા ચણા, વટાણા અથવા બીંજવેલા ઘઉં ખાસ કરીને હોય. આ ભોજન પર તો તેઓ બહુ આનંદથી રહી શકે છે. ભોજનમાં પણ તેઓ ગાંધીજીની જેમ જાતજાતના પ્રયોગો કર્યા કરે છે. ૧૯૩૦ની આસપાસ એમણે એક નવો પ્રયોગ આદર્યો હતો. ઘઉંની રોટલી તેઓ ફક્ત તડકામાં શેકીને જ ખાતા હતા. એ કુદરતી ઉપચારનો એમનો પ્રયોગ હતો. પાણીમાં લોટ ખૂબ બીંજતીને, પછી એને જરાજરા મસળાને, એની રોટી બનાવી, એને તડકે શેકવા મૂકે. એ નહન સુકાઈ

નવ્ય એટલે ખાતા આ પ્રયોગ ઘણો વખત ચાલ્યો. પણ પછી જેલવાસ થવાથી એ પ્રયોગ એમને છોડવો પડ્યો. તેઓ દિવસના દિવસો સુધી ફક્ત ફળો ખાઈને જ ગુજરો કરે છે. ફળ ખાવામાં પણ જાતજાતના પ્રયોગો કરે છે. ઉપરની હાલ કાઢી, એને સુકાવા દે, વળી પાછી એની હાલ કાઢે, ને, એમ છીલકા કાઢીને ફળ ખાય.

તેઓ બહારથી કંઠાર લાગે પરંતુ એમનો સ્વભાવ ઘણો જ કોમળ છે. એમનું હૃદય મીઠું છે. તેઓ ખૂબ લાગણીવિવશ છે, અને લાગણીવિવશ હોવાથી જ, અસાહ્ય બાદમાં ૧૯૪૮ માં કોંગ્રેસવાદીઓની સમા સમક્ષ પ્રવચન કરતાં, કોંગ્રેસમાં જે સડો પેડા છે અને કોંગ્રેસવાદીઓનું જે નૈતિક અધઃપતન થયું છે, તેની વાતો કરતાં, તેઓ ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી પડ્યા હતા ગમે તે વ્યક્તિ ગમે તે સમયે એમની પાસે જઈ શકે છે. બધાની વાત તેઓ બહુ સહાનુભૂતિપૂર્વક સાંભળે છે, અને પોતાનાથી જે ઘઈ શકે તે બધીય મદદ કરે છે. તેઓ જનતાના લાડીલા બાળુછ છે.

એમનો અંગ્રેજી, હિન્દી, સંસ્કૃત તથા ફારસી પર ઘણો અચ્છો કાણુ છે. ઘણાને એ બાણીને નવાઈ લાગશે, કે ઉર્દૂનો વિરોધ કરનાર, અને સંસ્કૃતમય હિન્દીનો પક્ષ કરનાર ટાંડનજી ફારસીના પણ બાણુકાર છે, માત્ર ગાણુકાર જ નહિ પણ નિબળ્યાન છે. ફારસીના કેટલાંય પુસ્તકો એમણે વારંવાર વાંચ્યાં છે. આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિના તેઓ એક એનમૂન પ્રતીક છે. તેઓ બહુ જખરા સિદ્ધાંતવાદી છે, પ્રાણને ભોગે પણ સિદ્ધાંતોને વળગી

રહેવું જોઈએ એમ માને છે. એ કારણે તો એમને ધણાને નારાજ કરવા પડ્યા છે. ગાંધીજી જોડે પણ આ સિદ્ધાંતને લીધે જ એમને મતભેદ પડ્યો, અને એને લીધે તો એમને કોમવાદી કહીને, અમુક વર્ગે એમની નાણેશી કરવા માંડી. દર સિદ્ધાંતોને વળગી ન રહ્યા હોત તો, એમને કચારનીય કોમિસની ગાદી મળી હોત, અને ઉત્તરપ્રદેશનું વડું પ્રધાનપદ તો એમને ૧૯૩૭ માં જ મળ્યું હોત. કારણ એ વખતે શ્રી ગોવિંદવલ્લભ પંતનું નામ સૂચવનાર તેઓ જ હતા. એમણે તો માત્ર પોતાની ઈચ્છા જ વ્યક્ત કરવાની હતી.

એમને ત્યાં આવતા બધા અતિથિઓના સ્વાગતનો બાર તેઓ પોતે જ રાખે છે. ગમે તેવો સાધારણ માણસ હોય. પણ તેનું પૂરેપૂરું શાનદાર સ્વાગત તેઓ કરે છે. અને તેની ઝીણામાં ઝીણી જરૂરિયાતોની ધાબજી રાખે છે. અને અતિથિ થવું તો એમના જ થવું એવું પ્રત્યેકને એમના વિશે લાગે. એની એમની આગતાસ્વાગતા હોય છે. એમની ખાવાપીવાની, નાહવાધોવાની, બધી દેખરેખ તેઓ જ રાખે છે.

તેઓ નાનું કામ કરતા હોય કે મોટું, દરેકને સરખું મહત્ત્વનું સમજે છે. એમની સમક્ષ કોઈ પણ કામ નાનું હોવું જ નથી. ધણીવાર નાના નાના કામને તેઓ મહત્ત્વ આપે છે, તેથી એમના ધણા મિત્રોને દુઃખ પણ થાય છે, કે શું ટંડનજી જેવા પુરુષની શક્તિ આવાં નાનાં કામોમાં વેડફા માટે છે ?

ટંડનજીની દપાલ ગમે એટલી મોટી હોય, તો પણ પોતાની બધી દપાલનો પોતાની જાતે જ ઉત્તર લખવો

એવો એ આગ્રહ સેવે છે. કારણકે એમને એમ છે, કે પત્રનો બીજાની પાસે ઉત્તર અપાવવો, એના કરતાં બહેતર છે કે ઉત્તર ન આપવો સારો. એ કારણથી એમના કોઈ પણ સાથીને પત્રનો ઉત્તર આપવાનું કામ એ સોંપતા નથી. એમને એટલી બધી સંસ્થાઓ જોડે સંબંધ છે, કે હાસાબંધ જે પત્રો આવે છે. તે બધાનો ઉત્તર આપવાનું એમને માટે એમની તીવ્ર ઈચ્છા છતાં અસંભવિત થઈ પડે છે. કેમિસ, હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન, સંસ્કૃતિ સંઘ, લોકસેવક મંડળ, લોકસેવક સમ, હિન્દી પાર્લામેન્ટ. અખિલ ભારત મહાસભાસમિતિ. હિન્દી વિદ્યાપીઠ. નિરાશ્રિત સંસ્થાઓ, એ બધી સંસ્થાઓ વિષેની જ્ઞાતજાતની દરજાલ એમને એકલે હાથે સંભાળવા જાય તો ચોપીશ કલાક ઓછા પડે જ ને ? એથી તેઓ મહત્વના પત્રના જ કે જે અત્યંત જરૂરી તાકીદના હોય તેનો જ ઉત્તર આપે છે.

- એમનો દૈનિક કાર્યક્રમ ઘણો અનિશ્ચિત છે. જો કે એમનો બહુવાનો સમય નિશ્ચિત છે, પગ્નુ ખાવાપીવાનું, રનાનાદિ અન્ય નિત્યકર્મોનું કથુ જ નક્કી નથી હોતું કોઈ દાર સવરના છ વાગે નાસ્તો કરે, તો કોઈવાર બપોરે બે વાગે કરે. એનું કારણ એમની જીવનચર્યા ઘણી વ્યસ્ત છે. કપારે શું કામ આવી પડશે એ નક્કી હોતું નથી. એટલે પરમાર્થનાં કામ પહેલાં અને અંગત કામ પછી: એવો એમનો ક્રમ હોય છે.

શિયાળામાં તેઓ સવારે ગોળ, તુજસીનાં પાન, આદુ અને તજ એ બધાંને ઉકાળીને એની ચા પીએ છે. દૂધને

ઢેકાણે તેઓ બદામનું દૂધ લે છે. રાજ પચીસ પચીસ બદામ સાંજે બીજવી. રાખી, બીજે દિવસે સવારે એને ધસી વાટી એનું દૂધ કાઢે છે. ગરમીના દિવસોમાં તેઓ દ્રાક્ષ અને બદામ બન્ને ધસીને આ પ્રમાણે ખાય છે. એ વખતે બદામની સાથે તુળશીનાં પાન ધસીને ભેળવી દેવામાં આવે છે.

બહારથી જે જે અખખારો આવે છે, તે બધાં તેઓ વચે છે. દેશના જૂદા જૂદા ભાગોમાંથી લગભગ પીત્તપચીશ વર્તમાનપત્રો એમની પાસે આવે છે. એ બધાંને તેઓ ધ્યાનપૂર્વક વાંચે છે.

એમનો સ્વભાવ સહેજ કોપી છે. પણ એમના ક્રોધનો ખાસ ગુણ એ છે કે એ ક્ષણછત્રી હોય છે. ક્રોધની પર ગુસ્સે થયા હોય તો તેઓ વરસી ગયા વાદળની જેમ પાંચ મિનિટ પછી તે તદ્દન શાંત હોય, અને જાણે કશું જ ન બન્યું હોય એમ તેઓ એની જોડે ખુશખુશાલ વાતો કરતા હોય. એમની જોડે જ્યારે આપણે વાતો કરતા હોઈએ ત્યારે જાણે આપણને એમ લાગે છે, કે આપણે સત્ય અને સહૃદયતા સાથે વાતો કરી રહ્યા છીએ. આપણા દેશમાં એવા ઘણા થોડા માણસો હશે, કે જે એમના જોડેથી પ્રામાણિક અને સાચા હશે.

તેઓ એટલા બધા ઉદાર છે, કે આપણને એમ થઈ જાય કે આ ઉદારતાને ગુણ કહેવો કે અવગુણ ? સહન-શીલતાનો તો એમને એટલો મહાવરો પડ્યો છે, કે એમને જ્યારે એ દંઈ સહન કરતા હોય ત્યારે એમ લાગે પણ નહિ કે પોતે સહન કરે છે. એઓ સદિખ્યુતાને એક

લદાણું સમજે છે. તપશ્ચર્યા તો એમના ધ્વનનું એક તત્ત્વ છે. સંસારમાં રહેવા છતાં, સંસારથી વિરક્ત શી રીતે રહેવાય, અર્જુનગીતામાં, કહ્યું છે તેમ, 'સંસારમાં સરસો રહે ને મન મારી પાસ,' એ શી રીતે અને તે એમણે પોતાની જિંદગીના દરોહ દ્વારા ખતાવી આપ્યું છે. તેઓ જ્યારે ઉત્તરપ્રદેશ ધારાસભાના પ્રમુખ હતા, ત્યારે એક અખ-બારનવેશે એમને માટે કહેલું કે તેઓ 'પગાર લેતા મંન્યાસી અને ઘરમાં રહેતા જોગી' છે. ને ખરેખર મહાત્મા ગાંધીજી રાજકારણમાં જે સંતત્વ અને અમમ્યતા લાવ્યા છે, તેને વારસો શ્રી. ટંડનજીએ યોગ્ય રીતે જાળવી રાખ્યો છે. કેન્દ્રિ-સના પ્રમુખ તરીકેનો, કે ઉત્તર પ્રદેશની ધારાસભાના પ્રમુખ તરીકેનો, એમનો હોહો એમના સર્વર્ષિપણા આગળ ગીણુ છે.

ગાંધીજી, ટંડનજી, વલ્લભભાઈ એ બધા આપણી ધર-તીની જ પેઢાશ છે. આપણી ધરતીનું ધાનણુ એમણે પૂર્ણથી લીધું છે. તેઓ માને છે કે આપણા દેશની આમ જનતામાં જે કામ કરવું હોય તો જનતાના જ રહીને જનતાદ્વારા જ કામ કરવું જોઈએ એથી એમની જિંદગીને એમણે એવી ધરી છે કે જનતા એમના પર પૂરેપૂરો વફાઈ રાખી શકે.

તેઓ ક્યારેક ધણા કડક અને સખ જની જાય છે. એમના કાર્યની વચમાં કોઈ ખલેલ કરે તે એમને બિલકુલ પસંદ નથી. એમની ફરજ જાળવવાની જાગૃતમાં કોઈ એમને સલાહ આપવા જાય એ એમનાથી સહ્યું જતું નથી. આથી જ નાસિક કેન્દ્રિસમાં ધણાને એમનું વર્તન બિનજરૂરી રીતે કડક છે એમ લાગ્યું. ધણાને તેઓ બધાને પૂરતી તક આપતા

૧૪. એમના જીવન પરથી ઉપજતા વિચારો

‘હંડનજીવ’ વિરત વ્યક્તિત્વ આપણને અનેક રીતે વિચારતા કરી મૂકે છે. એમની અસાધારણ પ્રામાણિકતા, એમની ગાંધીભક્તિ ને એમનો ગાંધીવિરોધ, દિરાપ્ટર સિદ્ધાંતનો પ્રખર વિરોધ છતાં મુસ્લિમો માટેની દમદમી, એમની અમુક સિદ્ધાંતોમાં તો ગાંધીજી કરતા પણ વિશેષ ઉદ્દામનીતિ, જેમ કે દૂધનો સદંતર ત્યાગ, આમર્શના જૂટનો ત્યાગ, એમનું મદર્ષિપદ, એ બધું વ્યક્તિ પરથી, સમષ્ટિ વિષે આપણી વિચારમાળાને ફેરી જાય છે.

એક અકિચન બાળક, આટલી મોટી પદવીએ, આવી હર્ષાર્પદ ખ્યાતિને કેવી રીતે પામ્યો હશે ? તરત જ એમનું જીવન જોઈને કોઈ પણ ઉત્તર આપે કે અત્યંત ચારિત્ર્ય-બળથી જ. જીવનમાં માનવી જો ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય કેળવે, સદૃશ્યોને વિકસાવે, તો એને એની સાત્ત્વિકતાનો બદલો અનેકગણો મળી રહે છે. ‘ટૂંકા ગાળામાં તો નહિ તો લાંબા-ગાળામાં’ એનો બદલો ધ્રુવર પૂરની કસોટી કર્યા પછી જરૂર

આપે છે જ. ટંકનજીએ ગમે તે ભોગે પોતાનું ચારિત્ર્ય ને સચ્ચાઈ જળવી રાખ્યાં, તો એકવાર દારીને ખીજવાર તો કાંગ્રેસના પ્રમુખપદે એઓ અવસ્ય ચૂંટાયા. આમ સારાં કાર્યો કંદીય નિષ્ફળ જતાં નથી, તેનો અચૂક પૂરાવો આપણને ટંકનજીના જીવન દ્વારા મળી રહે છે.

ટંકનજી એટલે મૂર્તિમાન રાષ્ટ્રભક્તિ. એમણે રાષ્ટ્રની એકતા સાધવા, પોતાના રાષ્ટ્રને ગૌરવવાન બનાવવા, વકીલાતમાંથી આવતી લક્ષ્મીને ઠોકરે મારી, વકીલાત છોડી. હિન્દીના પ્રેમને ખાતર, નાણા રિયાસતના પ્રધાનપદને, ફગાવી દીધું અને, ગેરસમજૂતી થયેલી કામવાદી, હિન્દુ-મહાસભાવાદી, મુસ્લિમોના દુશ્મન એવા આક્ષેપો થવા છતાં, એમણે તો પોતાની જીવનની રાષ્ટ્રીયતા જળવી રાખી. ટંકનજીનું ગમે એ થાય, આલ પડે કે પૃથ્વી ફાટે તોયે, પોતાના સિદ્ધાંતો ને પોતાના વિચારોને—દૃઢ મંતવ્યોને—ચૂસ્ત-પણે વળગી રહે છે. હિન્દી ભાષા, પાકીસ્તાન, નિરાશ્રિતો વગેરે સંબંધી એમના વિચારો ખૂબ જ મુક્કમ છે. અને એ વિચારો પર જ કાંગ્રેસ પ્રમુખની ચૂંટણી વખતે એમની વિરુદ્ધ સારા પ્રભાવમાં પ્રચાર થયો. પણ આખરે સત્યની જીત થઈ અને અસત્યનો પરાજય થયો. આ રીતે, આપણે ગમે એટલાં સંકટો આવે, ગમે એટલાં વિદ્વો નડે, તોયે આપણા સિદ્ધાંતો તથા આપણને સચી લાગે એવી બાવનાઓ જોડે કંદીય સમાધાન ન કરવું જોઈ એ, એ પદાર્થ-પાક ટંકનજીનું જીવન આપણને શીખવે છે ટંકનજીનું જીવન એટલે આદર્શનો વ્યવહાર ઉપર વિજય.

ટંડનજીજી એટલે શુદ્ધિકરણ. જ્યાં જ્યાં તેઓ અ-
પ્રામાણિકતા જુએ, જ્યાં જ્યાં તેઓ કહોવાટ જુએ, ત્યાં
ત્યાં. એને તેઓ નિર્મૂળ કરે છે. અને એ નિર્મૂળ કરતાં
કાર્ય સાધવામાં વા દેહ પાત્યામિ । જેવી જ નીતિ રાખે છે.
હમેશાં કાર્ય સંધાયું છે, એજ પૂરવાર કરી બતાવ્યું છે.
ઉત્તરપ્રદેશની કોંગ્રેસમાં જે વિખવાદ હતો, જે અતંત્રતા હતી,
જે ફાટફૂટ હતી તેને સાંધત્ર માટે, ટંડનજીએ જેટલી મહેનત
કરી હશે, એમણે જેટલી શક્તિ ખર્ચી હશે, તેટલી કોઈએ
નહિ ખર્ચી હોય. પરિણામે એમના પ્રયત્નો, એમની નિષ્ઠા
કામચાપ નીવડી, એમને પૂર્ણ ફતેહ મળી રાજકીય ધોરણને
તેઓ જોએ લાખી શક્યા.

ટંડનજી એ અર્વાચીન હિન્દની લાક્ષણિક વ્યક્તિ છે.
એમને વિષે જે જે કદી બનાય છે કે કહેવાય છે તે તેઓ
નથી । તેઓ કોમવાદી કહેવાય છે પણ સત્યતઃ તેઓ
કોમીવાદથી પર છે. તેઓ સંકુચિત દષ્ટિમિન્દુવાળા કહેવાય
છે, પણ તેઓ સંકુચિત દષ્ટિમિન્દુવાળા નથી: એ એમણે
એમના નાશિકકોંગ્રેસ વખતના વર્તનથી પૂરવાર કરી આપ્યું છે.
તેઓ જૂતકાળને યાજો વાગવાની પ્રત્યાધાતી વાતો કરે છે,
એમ કહેવાય છે, પરન્તુ, તેઓ તો માત્ર જૂતકાલીન ગૌરવને
લક્ષમાં રાખીને ભારતના નવસર્જનની વાત કરે છે. જો,
પશ્ચિમના અધકચરા સિદ્ધાંતોને ન અપનાવવાની વૃત્તિને પ્રત્યા-
ધાતી નામ આપતું હોય તો એઓ પ્રત્યાધાતી છે. પશ્ચિમનું
આંધળું અનુકરણ કરવાની યુગાભી વૃત્તિને જો પ્રગતિવાદ
કે ક્રાંતિવાદ કહેવાતો હોય તો એ દષ્ટિએ તેઓ ક્રાંતિ-
વાદી નથી, કે પ્રગતિવાદી નથી. તેઓ ભારત અન્ય દેશોનું

અનુકરણ કરે, એમ ઈચ્છતા નથી, પરંતુ ભારતનું એવું નવવિધાન કરવા ઈચ્છે છે કે જમતના અન્ય દેશો, આખું પશ્ચિમ ભારતનું અનુકરણ કરવા પ્રેરાય, આજ એમનો સાચો રાષ્ટ્રવાદ છે. એ જ હિન્દુ વિષેનું એમનું શબ્દ. સાચું ખાતરા, એમની કલ્પનાનું સ્વર્ગ ધરતી પર ઉતારવા તેઓ અખંડ પ્રયાસ કરી રહ્યા છે.

શ્રી. ટંકનગણ એટલે નીડર, નિઆલસ અને પેતાના જ આગવા એવા વ્યક્તિત્વવાળા પુરુષ. તેઓ આપણા મહાપુરુષોના પૂજક ખરા, પણ જ્યાં એમને ગમે આપણા એ ભુગ્ગોની વાત ન ઊતરે ત્યાં એમનો સખ્ત શબ્દોમાં કાતીક વિરોધ કરનારા પણ ખરા. તેઓ આંધળા ભક્તિમાં, હાજીદામાં નથી માનતા. આથી જ એમણે, એમના રાજકીય ગુરુ માલવીયાજીનો, લખાતો કરાર વખતે વિરોધ કર્યો, મહાત્માજીનો રાષ્ટ્રભાષા પરત્વે વિરોધ કર્યો અને નિરાશ્રિતો વગેરેના પ્રશ્નમાં જવાહરલાલજી જેવાનો વિરોધ કર્યો. એમને મન ઠાઈ પણ વ્યક્તિ અતિમાનવ નથી, કે જે ઠાઈ દિવસ જૂલો ન જ કરે. એથી સેકે તો નેતાઓનાં વચનો મળણે ગાળીને જ લેવાનાં.

શ્રી. ટંકનજી આપણને એક પુખ્ત કેટલી અનેકવિધ અને નિરનિરાળી પ્રવૃત્તિમાં ઝંપલાવી શકે, મનુષ્યનું કાર્યક્ષેત્ર કેવું વ્યાપક હોઈ શકે, અને જવાબમાં માનવી કેટલી સૂક્ષ્મતાથી ધ્યાન આપી શકે તેનું નિદર્શન કરાવે છે. ટંકનજી લખાણ પ્રવૃત્તિ કરે, ગૌસેવાસંઘની પ્રવૃત્તિ સંભાળે, હિન્દી સાહિત્ય સંગેહનનું સંચાલન કરે, ખીજ બાજુ ઉત્તરપ્રદેશની કોંગ્રેસ સમિતિનું અધ્યક્ષપદ સંભાળી એનું શુદ્ધિકરણ કરે,

ને કેંગ્રેસનું નીતંક અધઃપતન અટકાવે. ધર્મસેવા, રાષ્ટ્રસેવા ભાપાની સેવા, એ જ્યાં દેવો એટલી સાથે સંભાળનાર વ્યક્તિ વિરલ જ હોય છે.

તેઓ વડીલાંતે કરતા હોય તો તેમાં પંચ અગ્રણી હોય, ગૌસેવા કરે તો એની સંસ્થાનું પ્રમુખપદ એમને સોપાય. લાલાજીના લોકસેવાસંઘમાં જોડાય, તો તેનું પ્રમુખપદ સંભાળવું પડે, એવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ થાય. રાષ્ટ્રભાપાની સેવા કરે, તો હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન પ્રમુખપદનો બોલો એમની ઉપર જ નાંખે. રાજકારણમાં પડે, તો કેંગ્રેસનું પ્રમુખપદ એમને સ્વીકારવું પડે એવી પરિસ્થિતિ બની યાય, એ બધું દંડનજીનું સ્થાન, જો, જો, ક્ષેત્ર એઓ હસ્તગત કરે, તેમાં ટોચ પર આવે છે, તે એમના કૌશલ, કુનેહ, શક્તિશાળિતા, જનતાનો એમના પરનો અખૂટ વિશ્વાસ, એમની વ્યાપક લોકપ્રિયતા, એ બધાનો પુરાવો આપે છે. એ ઉપરાંત જે કાર્ય તેઓ શરૂ કરે તેને સંપૂર્ણ રીતે પાર પાડવાની એમની કાર્યદક્ષતા, એમની નિષ્ઠા એ બધું પણ પૂરવાર થાય છે.

દંડનજીના જીવન પરથી આપણું ચિત્ત દોડે છે, પ્રાચીન કાળની આર્થસંસ્કૃતિ તરફ. તેઓ આપણને યાદ આપે છે ત્રાંપિઓની અને મહર્ષિઓની, જેઓ પારકાને માટે જ જીવી ગયા. જીવન તો જનતાનું બહુ કરવા આપેલી શક્તિનું દૃશ્ય છે એમ માનીને દંડનજી જીવ્યા. એમણે, હિન્દુ, મુસ્લિમ, ઈસાઈ, બધાનું દિલ જોયું. બધાનું બહુ કર્યું. તેઓ માત્ર હિન્દુઓનું જ બહુ વાંછે છે, એવી રીતનો આક્ષેપ જે

એમની સામે અવારનવાર કિરવામાં આવે છે તે સાવ નાપા-
યાદાર છે. એ દંડનજીને જોઈને હિન્દી ઉપર પ્રભુત્વ છે.
તેટલું જ પ્રભુત્વ એમને ઉર્દૂ ઉપર પણ છે. એમણે હિન્દી
માં એક જ હિન્દી રાષ્ટ્રભાષા થવી જોઈએ એવા આગ્રહ
સાધ્યો, તેનો પરિણામ એક જાતની મેરસમજૂતી થવા પામી
છે. પરંતુ, એની પાછળ એમનો હેતુ એક જ હતો, કે ભાર-
તની એકતા સ્થાપવી, અને હિન્દુ, મુસ્લિમ, ઈસાઈ, બધાની
મળા, ભારતની એક જ ભારતીય સંસ્કૃતિ સ્થપાય. આથી જ
ત્યારે એમણે દિરાષ્ટ્ર વિરુદ્ધ પોદાર ઉઠાવ્યો, ત્યારે એમની
એ નીતિ સામે કેટલાક સ્થાપિત હિતોએ ધૂમખરાડા
કરવાની તક ઝડપી લીધી છે. પરંતુ એથી શ્રી દંડનજી
ગભરાઈ જાય એવા નથી, ગમે તેવા વિષો સામે, ગમે એવી
મુંસીબતો સામે પોતાનાં સિદ્ધાંતોની ખાતર ઝઘમવાની તૈયારી
જોઈએ એ શ્રી દંડનજીએ આપણને શીખવ્યું છે.

ત્યારે તેઓ ઉત્તરપ્રદેશની ધારાસભાના પ્રમુખ થયા,
અને કેમકે વળગી રહેવાનો એમણે આગ્રહ રાખ્યો, ત્યારે
પણ એમની સામે એવા જ ઉઠાપોહ થયા હતા. પરંતુ,
એમની પ્રામાણિકતાની, તટસ્થતાની પ્રતીતિ થતાં ધારા-
સભાના એકેએક સભ્યે એમને ટોળા આપ્યો હતો, અને
એમની નીતિનાં બારોબાર વખણ કર્યા હતાં. એ જ એમની
સંસ્વાઈનો અચૂક પુરાવો છે. અને એમણે સત્યમેવ જયતે !
એ સૂત્રને પોતાના જીવનમાં સાબિત કરી બતાવ્યું છે.

ઉત્તરપ્રદેશની ધારાસભામાં મુસ્લિમ લીગે એમની સામે

અવિશ્વાસની દરખાસ્ત રજૂ કરી ત્યારે મુદ્દમંત્રી જેનામં
રશી અહમદ કીડવાઈએ, દંડનજની નીતિનો વિસ્તારપૂર્વક
જે બચાવ કરેલો, અને વિરોધીઓની જગ્યાન બધું કરેલી,
અને દંડનજ મુસ્લિમવિરોધી નથી! તેના સમર્થનમાં, દંડ
નજના જે લાંબાઓમાંથી એમણે ફકરાઓ ટાંટી બતાવેલા, એ
એમની લોકપ્રિયતા દર્શાવે છે. બાકી, જનનાબ, કીડવાઈ રાજ-
દારશુભાં તો દંડનજના પ્રખર વિરોધી તરીકે ઓળખાય છે
એટલું જ નહિ, કેમિસની બીતરમાં તેઓ એમની વિરુદ્ધ કાર્ય
કરે છે. છતાં, રાજકીય જાળતોમાં જમે સેટલા મતભેદો દરી,
પણુ દંડનજની નિષ્ઠા વિષે, એમની મુસ્લિમોં માટેની ગિરા-
દરી ભાવના વિષે કીડવાઈને જરાય સંકા નહોતી, એ એમણે
અનેકવાર સાબિત કરી આપ્યું છે.

આપણે ત્યાં નિઃસ્વાયી, પસંદગીય હવવાવાળા, અનેક
જ્યોતિર્ધરોની પરપરા ચોક્કસ આવી છે. એ પરપરાના
દંડનજ છે, જનકવિદેકીની જ ન્યાતના તેઓ છે. માયાની
વચ્ચોવચ્ચ રહેતા હોવા છતાં માયાનું જરાય લેપન નહિ,
સંસારમાં રહેવા છતાં જનકમળવત્ રહેવું, એ એમણે
બતાવ્યું. કુટુંબનો, દેશની, દેશગધિવોની, સદ્વિત્તની, રાષ્ટ્ર-
બાધાની, દેશની મહાન રાજકીય સંસ્થા કેમિસની એમણે
સેવા કરી છે. અને એ સેવા કરતાં, એમને જે તકો મળી,
તેનો ગેરલાભ ઉઠાવવાને બદલે, એમણે વધુ અને વધુ
સેવા જ કરી છે.

દેશની એ યુવતીસીંગી હતી કે મહાત્માજીના એમના
છાત્રકાળ દરમ્યાન દંડનજાણુ જેવા ત્યાગી, જનકવત દેશ-

પ્રેમની ધગશવાળા, લાવનારીલ, સાચા, સાધુપુરુષ એમના સાથી તરીકે મળ્યા, અને એમણે રાષ્ટ્રોદ્ધારની દિશામાં આગેરૂચ કરી.

ટંડનજીની ધાર્મિકવૃત્તિ, એમનું કાયદાશાસ્ત્ર, એ બધાએ એમને એમના કાર્યમાં સારી પેઠે મદદ કરી. એમની વૃત્તિ આધ્યાત્મિક છે, તેઓ ઐહિક પ્રસોભનો અને વૃત્તિઓથી પર છે, એ વાતે સાચી છતાં, એમને લાગે છે, કે આધ્યાત્મિક માર્ગ લઈને, કેવળ પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરવું, તેના કરતાં જનતામાં રહી, જનતાના હાર્દમાં જ બિરાજેલા, નારાયણની સેવા કરવી એ જ સાચી સેવા છે, એજ સાચું આત્મકલ્યાણ છે. એક રીતે બોધે તો એમની રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિ પણ, એમની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનું જ એક સોપાન છે.

હિંદ જૂમિ એ સતેભી જૂમિ છે. અહીં કબીર અને નાનક થઈ ગયા, તુળસીદાસ, તુકોરામ, નરસિંહ અને ચૈતન્ય વ્યવતર્યા. એ જ જૂમિના આધુનિક જન્મતા સંત-ટંડનજી છે. એમણે પ્રયાગની પુણ્યભૂમિનાં, ગંગા યમુનાનાં જળ પીધાં છે. એ પુણ્યસલિલથી એમનો દેહ સિંચાયો છે. એ પવિત્ર તત્વોએ એમનો આત્મા, એમની લાવના ધરી છે. આ રીતે ટંડનજીને પન્દોને આપણે, જે ભારત જૂમિએ નરવીરો જન્માવ્યા છે, અનેક ન્યેતિર્ધરાને જન્મ આપ્યો છે, એ જનની જન્મભૂમિને જ વંદીએ છીએ.

૧૫. રાષ્ટ્રપતિ તરીકે દશ મહિના

શ્રી. દંડનખાણ દશમહિના સુધી રાષ્ટ્રની મોટામોટ મોટી રાજકીય સંસ્થાના પ્રમુખ રહ્યા. એમની ચૂંટણી થઈ ત્યારથી જ વાદળો ધેરાયલાં હતાં. એમનો માર્ગ ધૂંધળો હતો. એમની ચૂંટણી થઈ તે વખતે પં. જવાહરલાલે એક છાપાં નોંધું નિવેદન પ્રગટ કર્યું હતું. એમાં દંડનખાણ રાજકીય વિચારો નોંતા, કેમિસના જે સિદ્ધાંતો હતા, તેમાં અદ્યક્ષમહલ કરવાની જરૂર, શ્રી. દંડનખાણની ચૂંટણીથી ઉપરિચિત, થાય છે, કે કેમ, એ વિષે નાશિક કેમિસે નિર્ણય લેવો રહ્યો એમ કહેલું. પં. જવાહરલાલ, તરફથી પ્રખ્યાત વિરોધ હતો જ. નાશિક કેમિસમાં સુરતના જેવી ફટફટ થરો, મારામારી થરો, એવી આગાહીઓ આવતી હતી.

પરંતુ દંડનખાણ એ તો નંકો કર્યું હતું કે જરાય ઉશ્કેરાટ વિના, જરાય ખુસીખત વિના, પોતાનું કાર્ય કુશળતાથી પાર પાડી, પોતાનાં વચનોથી નહિ પરંતુ પોતાના કર્તવ્યથી.

આપવી. ટંડનજી કેમિસને-કમળેર જનાવવા નહિ, પણ
એને મળજૂત જનાવવા માગતા હતા.

તેઓ કેમિસની અંદર જે સત્તાનો મોહ તે નશો
નહોતો, જે નીતિમજ્જતા હતી, તેને દૂર કરવા અને કેમિસને
નીતિને માર્ગે લઈ જવા આજ્ઞા હતા. એથી નાશિક
કેમિસમાં એમણે જવાહર અને પોતાની વચ્ચે મૂળભૂત સિદ્ધિ
અને નીતિ વિષે કશાય મતભેદ હતા જ નહિ, તેની પ્રતીતિ
કરાવી આપી. જવાહરને એમણે છદ્દો દોર આપી દીધા.

પરંતુ સરજ્ઞાતમાં, પં. જવાહરના તે એમના મહોનો
કાંઈ મેળ ન ખાધો. બધું આસાનીથી પતી ગયા પછી,
જવાહરને જે જોઈતું હતું તે મળ્યા પછી પણ પં. જવાહર
નવી કારોબારીમાં આવવાની ના પાડી, અને, એ તો
અત્યંત સ્વાભાવિક હતું કે જવાહર ન આવે તો મીલાના
આજ્ઞા પણ ન આવે. ને એ બે વિના, ટંડનજી પોતાની
કારોબારી રેચી પણ ન શકે. છતાં ટંડનજીએ મંદડો કરવો
નહોતો, પોતાની પ્રમુખ તરીકેની સત્તાનો ખોટો ઉપયોગ
કરવો નહોતો, તેથી એમણે કારોબારીનાં નામ પછી જાહેર
કરવામાં આવશે એમ જણાવ્યું.

નાશિકથી ટંડનજી દિલ્હી ગયા. ત્યાં એમણે જવાહરને
મળી, કારોબારીમાં આવવા સમજાવ્યા, પોતાનું ને જવાહરનું
ખેડ એક જ છે, તેની ખાત્રી આપી. જન્મેના સિદ્ધિ
અને માર્ગો પણ એક હતા. મંત્રણા કરતાં, વચ્ચેના મધ્યસ્થીઓ
દ્વારા ખજર પડી કે, કીડવાઈ ને જે કારોબારીમાં લેવામાં
આવે તો જ જવાહર આવે.

કોડવાઈ તો ખુશી રીતે, દંડનખાણના વિરોધી હતા. એમનો ઉત્તરપ્રદેશમાં, દંડનખાણનો વિરોધ કરનાર અલુનાપાત્ર પદ છે. તો પછી દંડનખાણ નો કોડવાઈને લે, તો તેથી કેમિસની કારોબારીમાં અધ્યાજ, ગિલા થયા કરે. દંડનખાણ કંઈ અધ્યાજો ગિલા કરવા કારોબારી રચવા માગતા નહોતા. ઉચ્ચ એ તો દલદલી જેમ અને તેમ દૂર રહેવા માગતા હતા. એથી એમણે, અધ્યાની શક્યતા ટાળવા, શ્રી. કોડવાઈને ન લેવામાં તેઓ આખર સુધી મક્કમ રહ્યા.

ખીણું કારણ તો એ હતું, કે પોતાની કારોબારીને નક્કી કરવાનો, પ્રમુખ તરીકે પોતાનો મૂળભૂત જે હક હતો, તે દંડનખાણ જતો કરવા તૈયાર નહોતા. એમને સૈદ્ધાંતિક વાંધો હતો. પં. જવાહરના મત પ્રમાણે નહિ, પરંતુ પોતાની મરજી પ્રમાણે કારોબારી રચવાનો એમને હક હતો. જવાહરની ઈચ્છા પ્રમાણે નો કારોબારી રચવી હોય તો જવાહર જ પ્રમુખ કાં ન અને ? પોતે પસંદ કરેલી કારોબારીમાં, પોતાનો ખુશી રીતે વિરોધ કરતા માણસને તેઓ પોતે ધી રીતે પસંદ કરે ?

એમણે કોડવાઈને લેવાનો સંપૂર્ણ ઇન્કાર કર્યો. વળી, દંડનખાણનો ઈરોદો તો કારોબારીને નવેસરથી જ રચવાનો હતો. એમને એમ હતું, કે નો આદેશિક કેમિસ સમિતિઓના પ્રમુખને તેઓ કારોબારીમાં લે. તો આદેશિક કેમિસ સમિતિઓનો, અખિલ ભારત કેમિસ સમિતિ નોડેનો ગાઠ સંપર્ક રહે, અને સાંધારણ રીતે, આદેશિક કેમિસ સમિતિના પ્રમુખ, પોતાના પ્રદેશના કેમિસના પ્રમુખ પૂરે-

પૂરો વાકેફગાર હોવાનું, એટલે એમાં અમુક જ પ્રધાનો લેવાય, એમ હતું. જો કાંડવાઈને તેઓ કારોગારીમાં લે તો એમની આખી યોજના બિંધી વળે એમ હતું. ટંકનગાણુને કાનપુર જવું હતું, એટલે કારોગારીનાં નામો તેઓ જાહેર કરી શક્યા નહિ.

કાનપુર, અક્ષાહાગાદ વગેરે સ્થળોએ તેઓ જઈ આવીને પાછા દિલ્હી આવી રહ્યાં. પુનઃ જવાહરની જોડે, સીધી અને મિત્રો દ્વારા વાટાઘાટ ચલાવવા માંડી. જવાહર મક્કમ હતા. ટંકનગાણુ મક્કમ હતા. બેતી વચ્ચે સમાધાન થાય એમ લાગ્યું નહિ. આખરે ટંકનગાણુ પ્રમુખપદની શરૂઆતમાં આવી મહાગાંઠ પડે તે સારું નહિ, એમ લાગવાથી, કેટલાક મિત્રોએ જવાહરને સમજાવ્યા. ટંકનગાણુની વાત તો સીધી હતી: તેઓ કેંગ્રેસના ચૂંટાયેલા પ્રમુખ હતા, અધૂરામાં પૂરું જવાહરની નામરજી હતી તેઓ ચૂંટાયા હતા: એટલે એમને પોતાના પ્રમુખ તરીકેના હકો જાળવવા માટે જવાહરનો સામનો કરવો પડે એમ હતું. એમને ખજર હતી, કે કેંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓએ એમને બહુમતીએ ચૂંટી કાઢેલા છે, અને તેથી એમને પડખે કેંગ્રેસની બહુમતી છે. તેઓ ધારત તો જવાહર સાથે શરૂઆતથી જ ક્રધહત. પોતાના મંતવ્યનું સમર્થન કરાવી શકત. સ્વ. સરદારશ્રીનું એમને પીડબળ હતું. અને આખા દેશમાં એમની બેઠવાલા હતા. પરંતુ શાંતિપ્રિય અને સમાધાનપ્રિય ટંકનગાણુએ નાસિકમાં જવાહરની મરજી સાચવી. પણ જ્યારે જવાહરે, કાંડવાઈને કેંગ્રેસ કારોગારીમાં લેવાની માગણી કરી ત્યારે, ટંકનગાણુને મજબૂરીથી એનો ઈન્કાર કરવો પડ્યો. એમણે કાંડવાઈને લેવાનો

રૂપે ઇન્કાર બણ્યો. આખરે જવાહરના મિત્રો, જવાહરને સમજાવી શક્યા, અને વિનો કીડવાઈ ધરોઆરી રચાઈ. જવાહર એમાં આવ્યા.

પરન્તુ, ટંડનજીની સામે એક જવાહરનો જ મોરચો નહોતો, પરન્તુ, અનેક મોરચાઓ હતા.

આચાર્ય કૃપાલાણીનો એક.

શ્રી. પ્રકાશભનો બીજો.

શ્રી. શંકરરાવનો ત્રીજો.

શ્રી. પ્રફુલ્લ ઘોષનો ચોથો.

જનાબ કીડવાઈનો પાંચમો.

શ્રી. બાગકૃષ્ણ શર્માનો છઠ્ઠો.

તે ઉપરાંત, ગાંધીજી અને ટંડનજી વચ્ચે, આબૂબાકા વગેરે પ્રશ્નોને લીધે જે સૈદ્ધાંતિક વિરોધ હતો, તેથી, ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યકર્તાઓ મશરૂવાળા, કાકાસાહેબ, વિનોબાજી, એ સર્વેને પણ ટંડનજી તરફ એક પ્રકારનો પૂર્વમંદ હતો. આ રીતે, ટંડનજીને અનેક જથ્થોનો સામનો કરવો પડ્યો.

શરૂઆતમાં જ વિરોધીઓએ ટંડનજીએ જે કાર્યવાહક સમિતિની રચના કરી, તેની સામે જ કેટલાક વાંધા ઉઠાવ્યા. કોંગ્રેસના સામાન્ય મંત્રીઓ—શ્રી. કાલા વ્યંકટરાવ તથા શ્રી. મોહનલાલ ગૌતમ—એમની સમ્યાઈ સામે, એમની નેકી સામે વાંધો હતો. ‘કાલા વ્યંકટરાવ’ સામે પ્રકાશમે જેહાદ ઉપાડી. મોહનલાલ ગૌતમ સામે કીડવાઈના બધા સાથીઓએ અને આચાર્ય કૃપાલાણીએ; અને આ કારણથી, એમણે એમ

કુદ્યું કે કોંગ્રેસ કારોબારીની - પુનરચના કરો. આનો અર્થ એજ થયો, કે એમને કોંગ્રેસપ્રમુખમાં વિશ્વાસ નહોતો.

શ્રીજી બાબુ, બંગાળમાં 'શ્રી-પ્રદુલ્લ ધોષ', ગિહારના શ્રી-મહામાયાપ્રસાદ-વગેરેએ પણ માયું 'જિંચકવા માંડ્યું'. શ્રી. પ્રદુલ્લ ધોષને ટંડનજીની વિચારસરણી માફક આવતી નહોતી. ધોષને ગાંધીજીના સમયથી, ટંડનજી સામે પૂર્વમિદ્ધ હતો, આથી એમણે કોંગ્રેસમાંથી રાજીનામું આપ્યું. અને એ રીતે, શ્રી. ટંડનજીએ તંગ કરવા માટે, પ્રથમ પગલું બરાધું. ટંડનજીએ એમને વારંવાર સમજાવ્યું, કે જવાહરની કે ગાંધીજીની નીતિ અને એમની નીતિ વચ્ચે કશો ફરક નથી. છતાં પ્રદુલ્લ બાબુ ગયા તે ગયા.

અહીં, આચાર્ય કૃપાલાળીએ, કોંગ્રેસમાં હોવા છતાં, કોંગ્રેસના તત્કાલીન તંત્રની સામે, એક કોંગ્રેસ ડેમોક્રેટીક કન્વેન્ટ (કોંગ્રેસ લોકશાહી જૂથ) નામનો પક્ષ સ્થાપ્યો. એમનું દંદિબિન્દુ એ હતું, કે કોંગ્રેસમાં ધણી વિકૃતિ આવી ગઈ છે. અને એને સુધારવાને, કોંગ્રેસનું અધઃપતન અટકાવવાને એમણે એ પક્ષની સ્થાપના કરી.

કોઈ પણ સંસ્થાનો પ્રમુખ, પોતાની જ સંસ્થામાં પોતાની જ વિરુદ્ધ, હરીફ પક્ષ સ્થપાય, અને એ પક્ષ કોંગ્રેસની જે નીતિ હોય તેની વિરુદ્ધ કાર્ય કરે, તથા કોંગ્રેસની ઇન્ટરલ ઘટાડે, એ પગલાંને ચલાવી ન જ શકે. આથી એમણે, કારોબારીની એક સમા બોલાવીને, પોતાનું દંદિબિન્દુ સમજાવ્યું. અને કોંગ્રેસની અંદર પછો ન હોવા જોઈએ, એ મત-સંજ્ઞનો દરાવ કર્યો. એની આચાર્યને જાણ્યું કરી. પણ આચાર્યે

એમને જવાબ આપ્યો: “કોઈ પક્ષમાં સામે પક્ષ રચાવેલ એ તો એમનો મૂળચૂત દેહ છે,” અને પછી, કેમિસ સમાજ વાદી પક્ષનો દાખલો ટાંક્યો.

દાંડનજીએ અખિલ ભારત કેમિસ સમિતિની સભા અમદાવાદમાં બોલાવી, અને તેમાં કેમિસમાં સંવાદિતા રહે, કેમિસની એકતા જાળવાવી જોઈએ, એ મતવજબનો ઠરાવ રજૂ થયો. એનું પંડિત જવાહરલાલે સમર્થન કર્યું. કેમિસની અંદર જ પક્ષો રચાય, તેના પંડિત જવાહરલાલ પણ દાંડનજી જેટલા જ વિરોધી હતાં. કારણ કે, એ પગલું કેમિસને હાનિકારક છે, એમાં તેઓ માનતા હતા. જવાહરલાલે કેમિસની એકતા, સંગઠન, નીતિમત્તા એ બધા ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો હતો, અને એ ઠરાવનું ધડતર પણ કર્યું. આ કાર્યમાં જવાહરલાલનો દાંડનજીને પૂરેપૂરો સાથ અને સહકાર હતો. આચાર્યે પણ કેમિસમાં જે લાંચસ્વત ચાલી રહી હતી, સત્તા માટેની જે ગાંડી લાલસા હતી, સત્તાનો મદ હતો, ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોથી કેમિસ દૂર જઈ રહી હતી, એ બધાનું દર્દપૂર્વક બ્યાન કર્યું. અને કેમિસનું અધઃપતન ચક્ર રચું હતું, તે માટે જ કેમિસને એની જૂલો બતાવવા, એમણે, લોકચાહી જૂથની રચાવના કરી હતી તે જણાવ્યું. આખરે જવાહરલાલનો ઠરાવ પસાર થયો. અને કેમિસની અંદરનાં જૂથોને સમેટી લેવાનો માગણો કરતો ઠરાવ પસાર થયો.

આમ છતાં, દાંડનજીએ તો સમજાવટથી કામ લેવું હતું. એમણે આચાર્યને બોલાવ્યા: એમની જોડે સમજાવટથી

કે. થોડી નાંધણીથી પતનું હોય. તો તે પતાવવા માટે સાંખી. મંત્રણાઓ કરી, પત્રવ્યવહાર કર્યો. ટંડનજીનું કહેવું હતું, કે કેમિસના કાર્મ પછુ અધિકારી સામે કથી ફરિયાદ હોય, તો તેની તપાસ કરીને, તેની સામે યોગ્ય પગલાં લેવાં તેઓ તૈયાર છે. જો આચાર્યની નેમ કેમિસને શુદ્ધ કરવાની છે, તો એમની નેમ પણ એ જ છે. અને તે માટે આચાર્ય જોડે મળીને, તેઓ સંધુક્ત રીતે કામ કરવા તૈયાર હતા. પરંતુ એમને વાધા હતો ટંડનજીની સામે જ. એમો વ્યક્તિગત વિરોધને સિદ્ધાંતનું સ્વરૂપ અપાતું હોય ત્યાં શું થાય? એટલે એમની વચ્ચે મેળ આપી નહિ. આચાર્ય કૃપાલાણીએ જાહેર રીતે, કેમિસ સરકારની અને ટંડનજીનાનું વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવા માંડ્યો. કેમિસની કાર્ય-પદ્ધતિની, કેમિસ સરકારની જોડેચોક્ક વિરોધીઓ કરે એવી ટીકા કરવા માંડી.

ટંડનજીએ ફરી પાછું આચાર્યનું ધ્યાન, અમદાવાદમાં અખિલ ભારતીય કેમિસ સમિતિના દરાવ પ્રત્યે એ ર્યું, અને લોચાહી જૂથ સમેટવા જણાવ્યું. પણ આચાર્યે તો પોતાનો એ મૂળભૂત હક હતો, એમ કહ્યું. ટંડનજીના ધારત તો, આચાર્ય સામે, શિસ્તભંગના પગલાં લઈ શકત, એમને કેમિસમાંથી બરનરફ કરી શકત. પરંતુ, ટંડનજીના જે સહિષ્ણુતાથી, જે ખેતરિલીથી, જે સમજાવટથી કામ લેતા હતા, તે પ્રશંસનીય હતા. એમણે આચાર્ય સામે જાહેરમાં જરા પણ ઉકળાટ બતાવ્યો નહિ, જાહેરમાં નિવેદન કર્યું નહિ, માત્ર પોતાનું દષ્ટિગિન્દુ સમજાવવા, એમની જોડે પત્રવ્યવહાર કર્યો અને મુલાકાતો ગોઠવી. એમને સમ-

જાળ્યા છતાં, એમની સામે શિસ્તભંગના પગલાં ન લીધાં. સાત સાત મહિનાઓ સુધી, પોતાની વિરુદ્ધ આટઆટલું કર્યાં છતાં, ટંકનજાણુએ એમને ન તો ચેતવણી આપી, ન આચાર્ય પાસે કોઈ પણ પ્રકારનો ખુલાસો માગ્યો, કે ન ધમકી આપી. એ એમની મહત્તાનું તથા માનવતાનું ઊજાગર દર્શાવે છે.

આખરે જૂન મહિનામાં આચાર્ય કૃપાલાણીએ કેંગ્રેસમાંથી રાજીનામું આપ્યું, અને કિસાન-મજદૂર-પ્રજા પક્ષની સ્થાપના કરી. એ પણ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે, કે આચાર્ય જાતે છૂટા થયા. શ્રી ટંકનજાણુએ એમને છૂટા કર્યા નથી. આચાર્ય ગયા, તેની જગે શ્રી. પ્રકાશમ્ પણ કેંગ્રેસમાંથી છૂટા થયા અને ઉત્તર પ્રદેશનાં કેટલાક નેતાઓ ગયા. અને બધાને શાતા વળી, કે હવે ટંકનજાણુને નિરાંત થશે, હવે એમને જૂના શાંતિ મળશે.

પરંતુ. નવું તોફાન જન્મ્યું. આચાર્ય કૃપાલાણીએ જે પક્ષની સ્થાપના કરી, તે. પક્ષની કાર્યવાહક સમિતિમાં, હિન્દ સરકારના તાર અને ટપાલ ખાતાના પ્રધાન રશી અહમદ દીડવાઈને પણ લીધા રશી સાહેબ કેંગ્રેસમાં હોય. તો, પછી હરીફ પક્ષની કારોગારીમાં શી રીતે હોઈ શકે ? આથી એક નવી પરિસ્થિતિ પેદા થઈ. જવાહરલાલજી પણ આહતા હતા, કે આમ કેંગ્રેસના જૂના નેતાઓ કેંગ્રેસનો ત્યાગ કરે એ ઇચ્છનીય નથી. એથી તેઓ કેંગ્રેસની એકતા સ્થપાય, કેંગ્રેસમાં ફાટફૂટ ન પડે, એ કારણથી કેંગ્રેસમાંથી નીકળી મથેલા નેતાઓ ફરી પાછા, કેંગ્રેસમાં આવે

એવી હવા પેદા થાય, - તે માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એમ માનતા હતા.

ટંડનખાણુ પણ ઈચ્છતા હતા, કે કેંગ્રેસમાંથી છૂટા થયેલા નેતાઓ ફરી પાછા કેંગ્રેસમાં આવે, એ મંદાન સંસ્થાને ટકાવી રાખે. પણ ટંડનજી લાચાર હતા. એમણે કંઈ કોઈના સામે શિસ્તભંગના પગલાં લીધા નહોતા, એમણે કંઈ કોઈને કાઢ્યા નહોતા, કે શિસ્તભંગના પગલાં પાછા ખેંચવાનો પણ પ્રશ્ન જોવા યાય. જવાહરલાલને કોંગ્રેસ કેંગ્રેસ કારોબારીની પુનરચના માટે સમજાવી રહ્યા હતા. જવાહરલાલે એ વાત ટંડનજીને કરી. પરંતુ ટંડનખાણુની એક જ સચોટ દલીલ હતી. કે એમની કારોબારી નક્કી કરવાનો હક-પ્રમુખ તરીકે-એમનો હક હતો અને એ હક બધારણુ પ્રમાણે કોઈ છીનવી શકે એમ નહોતું.

એમની ખીજ દલીલ એ હતી, કે એમની કારોબારીએ સમગ્ર રીતે, અથવા એના કોઈ પણ સભ્યે એવું એક પણ પગલું ભર્યું નહોતું, કે જેથી કેંગ્રેસની ઈતિહાસને હાનિ પહોંચી હોય; કે જેથી કેંગ્રેસનું અદિત મુખ હોય.

પરંતુ, જવાહરલાલ કેંગ્રેસની કારોબારીની પુનરચના માટે મક્કમ હતા. જુલાઈમાં આ પ્રશ્નો નિવેડા લાવવા, બેંગલોરમાં, અખિલ ભારત કેંગ્રેસસમિતિનો સમા મળી એમાં પણ કેંગ્રેસની એકના પરજવાહરલાલે ખાસ ભાર મૂક્યો, ટંડનખાણુએ પણ એકતાની માગણી કરી, અને જેઓ કેંગ્રેસ છોડીને ચાલી ગયા, તેમને ફરી કેંગ્રેસમાં આવવા વિનંતિ કરી, અને એમને પણ સ્વાગત મળે એમ જાણી આથી

વધારે ઉદારતા અને મહાનુભાવિતાની આશા કોઈની પાસે પણ રાખી શકાય નહિ. બેંગલોર અધિવેશન પૂરું થયું, એટલે કોડવાઈએ કેમિસનાથી રાજીનામું આપ્યું. અને કેમિસવાદી તરીકે તેઓ મધ્યરથ પ્રધાનમંડળમાં પ્રધાનપદે હોવાથી એમણે એના પ્રધાનપદનું રાજીનામું આપ્યું. જવાહરે એમના એ રાજીનામાનો સ્વીકાર કર્યો, પણ એમને પ્રધાન તરીકે ચાલુ રહેવા વિનંતિ કરી, આથી કોડવાઈએ એ માંગણી મંજૂર કરી. પરંતુ એ નાગપુર ગયા અને ત્યાં એમણે કેમિસના પ્રમુખ-વિરુદ્ધ એક નિવેદન પ્રગટ કર્યું ને તેમાં જણાવ્યું, કે કેમિસના પ્રમુખ એ કેમિસના સિદ્ધાંતોના શત્રુ છે.

જવાહરના આ પગલાં સામે, ટંકનગાણુએ સખત વાંધા લીધો. ટંકનગાણુને જ્ઞાત્યું, કે એમની સક્ષમતાના કુરુપયોગ થાય છે. જવાહરની સરમુખત્યારી વધતી જાય છે. એટલે, કોડવાઈ કેમિસ પ્રધાનમંડળમાં રહે, કેમિસ પ્રમુખની વિરુદ્ધ ચાલુ પ્રચાર કરે, એ બધાંમાં પોતાને પૂછવામાં પશુ ન આવે, એ વસ્તુસ્થિતિ તેઓ બરદાસ્ત કરી શકે એમ નથી એ જવાહરને જણાવ્યું. ટંકનગાણુને જ્ઞાત્યું કે પોતાની સલાહ એ નિર્જનતામાં ખપે છે, તેથી એમણે હવે એ પરિસ્થિતિનો સખત હાથે સામનો કરવો જોઈએ.

જવાહરે ટંકનગાણુની વાતનો સ્વીકાર કર્યો, અને કોડવાઈનું રાજીનામું મંજૂર કર્યું. પણ જવાહરનું દિલ એથી ખાટું થઈ ગયું હતું. એમનું અહમ્મી ધવાયું. એમણે કોડવાઈ વગેરેને વચન આપ્યું હતું કે બેંગલોરની અખિલ ભારત-કેમિસ સમિતિની બેઠકમાં તેઓ, કેમિસ કારોબારીની

અને એનો આખરી નિર્ણય કરવા માટે દિલ્હીમાં અખિલ
ભારત કેમ્પિસ સમિતિની સલાહ ખોલાવી.

અખિલ ભારત કેમ્પિસ સમિતિની બેઠકને આંગેલે દિવસે
જ એમણે યત્રકાર 'પરિષદ' સમક્ષ પોતાની પરિસ્થિતિનું
નિવેદન કરતાં જણાવ્યું:

“.....કેમ્પિસ કારોબારી કે જેના સભ્યોની પસંદગી
મેં કરી હતી તેમણે ‘દબાણ હેઠળ’ રાજનામાં આપી
દીધા હોવાથી મારે પણ રાજનામાં આપવું જરૂરી છે.
એમ મને લાગે છે. કારોબારીના સભ્યો રાજનામાં આપે
એમ હું કદી ઇચ્છતો નહોતો. પરંતુ, શ્રી. નહેરુએ
કારોબારીની પુનર્ચના પર રાજનામાં આપી દેતાં
કારોબારીના સભ્યોએ આ માર્ગ લીધો, કારણ કે એ રીતે
તેમના હાથ બંધાઈ ગયા હતાં.

“કારોબારીના સભ્યો માટે રાજનામાં આપવા એ
એક જ માર્ગ માત્ર માનભર્યો હતો. કારોબારીની પુન-
ર્ચના કરવાની સગવડતા માટે તેમણે એ માર્ગ લીધો.
મેં પણ રાજનામાં આપ્યું કારણકે મારા માટે, એ એક
જ માનભર્યો માર્ગ છે, એમ મને લાગ્યું હતું.....”

ત્યારબાદ એમણે એમના બધા અનુયાયીઓ, મિત્રો
અને પોતાના માણસોને કહ્યું કે એમણે કેમ્પિસને ખાતર
જવાહરલાલને જ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટવા જોઈએ અને પોતાનું
રાજનામું મંજૂર કરવું જોઈએ. તેમણે વિરોધમાં જણાવ્યું કે
તેઓ કેમ્પિસ હેઠળ ચાલતા નથી. કારણ કે કેમ્પિસનું સભ્યપદ
તેમણે પ્રમુખપદ કરતાં પણ મહાન ગણ્યું છે. અને પોતાને

જે સાચું હાજી તેને ગમે તેવું જોખમ વેડીને પણ વળગી રહેવાનો એમનો સ્વભાવ છે.

ટંડનખાણુને ઝખડા પસંદ નથી. તોફાનો પસંદ નથી. ખોટી ચર્ચા ગમતી નથી. અને આ રીતે પોતાના પક્ષકારોને જવાહરને ચૂંટવા એમણે, જણાવ્યું, તે એમની ઉચ્ચ માનવતાનો, પોતાના કરતાં કેમિસની પ્રતિષ્ઠા વિશેષ છે, વ્યક્તિ કરતાં સંસ્થા મહાન છે, તે પોતાના જ્વલંત અને અનનુકરણીય ત્યાગ દ્વારા સાબિત કરી આપવાનો અત્યંત ઉજ્જવળ દાખલો છે.

નેહરુ અને ટંડન સંબંધી આ મહામંડિ તેમજ ગેર-સમજૂતી કેમિસમાં તેમજ જનતામાં કેમ ઉપસ્થિત થવા પામી તે સંબંધે સ્પષ્ટીકરણ કરતાં શ્રી. મશરૂવાળા જણાવે છે કે બન્ને જિન્ન જિન્ન વિચારપરંપરાના પ્રતિનિધિઓ છે અને તેથી કરીને બંનેનો મેળ બેસી શકતો નથી. શ્રી. મશરૂવાળા લખે છે:

“કેમિસ આગેવાનોએ એટલું સારી રીતે સમજવું જોઈતું હતું કે પંડિત નેહરુ અને ટંડનજી બંને વ્યક્તિ તરીકે સન્ન/ન પુરુષો છે, પણ બંનેનો અરસપરસ મેળ બેસી શકે એવા નથી અને એમ સમજીને તેમને એક ધૂંસરીએ જોડવાની કોશિશ કરવી જોઈતી નહોતી. પણ તેમણે એ અખતરો અજમાવી જોયો છે અને તેમને જણાયું છે કે કેમિસનું ગાડું ચાલતું નથી. ડાહ્યો માર્ગ એ છે કે કરેલી જૂઝ શુધારી લેવી.”

પંડિત જવાહરલાલ અને ટંડનખાણુની વિચિત્રતાઓ

અને લાક્ષણિકતાનું વર્ગીકરણ કરતાં શ્રી. મણિલાલ વધુમાં
લખાવે છે:

“.....નેહરુ આંતરરાષ્ટ્રીયવાદી છે. કોઈ રાષ્ટ્રોના
જૂથમાં ભારત જોડાય એમ તે ઈચ્છતા નથી. તેમનું
પાકીસ્તાન પ્રત્યેનું વલણ મૈત્રી અને સહિષ્ણુ છે, પણ
તેઓ હમલગી અને ધાકધમકીને વશ થવા ઈચ્છતા નથી.
તેઓ સુદના વિરોધી છે. દેશની અંદર તેઓ મુસ્લમાન,
ખ્રિસ્તી અને બીજી લઘુમતીઓના મિત્ર છે અને જાંઘામાં
જાંઘા હિંદુ કરતાં નેમને સહજ પણ જિતરાવું સ્થાન
આપવાનો વિચાર સુદાં પણ તેઓ કરે એવા નથી.
તેઓ કોઈ પણ કોમી સંસ્કૃતિના પૂજક નથી અને તેઓ
એમ પણ માનતા નથી કે દેશમાં કોઈ એક અસુદ કોમની
બહુમતી છે તો તેની જ સંસ્કૃતિને પ્રમુખસ્થાન આપવું
જોઈએ. ટંકનંજી અને તેમના અનુયાયીઓ, ઉચ્ચવર્ણના
હિંદુઓના શ્લિષ્ટ વર્ગના. આર્યસમાજ જ્ઞેયસંદિત,
પ્રતિનિધિ છે. સામાજિક શક્તિઓના સુધારાની બાબતમાં
તેઓ પ્રાચીનતાનો પૂજક છે અને બની શકે ત્યાં સુધી
પરંપરાગત શક્તિને જીવંત રાખવા આગ્રહ છે. નેહરુ
ભારતના દેશ છે, અને વિશ્વગૃહસ્થવાદી છે. તેઓ આજે
ભારતનું શામન ચલાવે છે, પણ ભારતને વિશાળ પ્રદેશના
એક ભાગ તરીકે જ લેખે છે.....ટંકનંજી અને તેમના
અનુયાયીઓ...ઈ. સ. ૧૧૦૦થી ૧૬૫૦ વચ્ચેના સમયને
ભારત માટે અપમાન, હતાશા અને પરાજયના યુગ
તરીકે ગણે છે. પંડિત નેહરુને કોઈ પણ યુગ સંપૂર્ણ
અધિકારમય લાગતો નથી.....મુસ્લિમોએ સિદ્ધાંતો સુધી

હિંદમાં રાજ્ય ચલાવ્યું તે માટે તેઓ તેમનો તિરસ્કાર કરતા નથી; અને મુસ્લિમ રાજ્યમલના જે અવશેષો રહ્યા હોય તેને નાબૂદ કરવા ઇચ્છતા નથી.....તેમનામાં પ્રાચીનતા પ્રત્યે પાછા વળવાનો અંશ પણ નથી. આર્થિક પ્રશ્નોમાં તેઓ મોટા કારખાનાઓના પક્ષમાં છે. અને દલ સમાજવાદી મનોવ્રતિ ધરાવે છે ગાંધીજીનાં આર્થિક કાર્યક્રમમાં તેમનું દિલગીરજી નથી કારણકે તેમને એમાં પ્રાચીનતાની પૂજાની ગંધ આવે છે.....આ બધી બાબતો પર ટંકનહી અને તેમના સાથીઓ જુદા વિચારો જણાવે છે. આંતરરાષ્ટ્રીય અને કોમી બાબતોમાં કેટલાકો પ્લિટન-અમેરિકાના જૂથમાં જોડાવાની હિમાયત કરે છે અને હિંદુ સંસ્કૃતિની અને સંસ્કૃતિનિષ્ઠ ભાષાની સર્વોપરિતાના પક્ષમાં છે. આર્થિક બાબતોમાં બધા નહીં તો કેટલાક તો સમાજવાદી માનસ કરતાં વધારે મૂડીવાદી માનસ ધરાવે છે. તેમની વ્યક્તિગત માન્યતાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ હંમેશાં કોંગ્રેસે જાહેર કરેલા ઉદ્દેશો અને મંજૂર કરેલા ઠરાવો સાથે મેળ ખાતી નથી...”

અને કોંગ્રેસ મહાસમિતિની બેઠક બ્યારે સપ્ટેમ્બરની ૮મી અને ૯મીએ દિલ્હીમાં મળી ત્યારે મહાસમિતિના સભ્યો સમક્ષ રૂઝા એક જ પ્રશ્ન હતો: અને તે એ કે તેઓએ આ બંને મહાપુરુષોમાંથી કયા નેતાની વિચારસરણીને અપનાવવી, અને ‘સ્વાભાવિક રીતે’ ધારિત જવાહરલાલની નીતિ અને વિચારસરણી જ જનતામાં ‘વધુ’ લોકપ્રિય છે અને તેથી ‘મહાસમિતિના સભ્યોએ બહુ જગી બહુમતીએ નોંધરૂને કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે પ્રસંદ કર્યા અને ટંકનખાણું

રાજનામું સખેદ અને દુઃખપૂર્વક સ્વીકાયું.

આ રીતે દિલ્હીમાં લગભગ અધિવેશનમાં, લોકોએ ધાયું તેવી ગરમાગરમી ન થઈ, ન તોફાનો થયાં, ને ટંડનબાણુનું સ્વેચ્છાપૂર્વક આપેલું રાજનામું સખોએ ભારે દેયે મંજૂર કર્યું. અને આનું પ્રધાન દારણ એ છે કે એ માટે ટંડનબાણુએ જાતે જ બુધિસૂત તૈયાર કરી હતી. ટંડનબાણુએ, જવાહરની તારીફ કરી, અને જવાહર કેમિસ માટે અનિવાર્ય છે એ ખેતદિલીથી જણાવ્યું. અને સમીરવ અને સમર્વ, એમણે પોતાના પ્રમુખપદનો ત્યાગ કર્યો.

ટંડનજીના રાજનામાં સંબંધ થી મસરવાળા એમની લાક્ષણિક સંલિમાં જણાવે છે:

“સંજોગવચાત, ટંડનજીને માટે કેમિસના પ્રમુખ તરીકેનું રાજનામું આપ્યા સિવાય અને મહાસમિતિને માટે તેમનું રાજનામું સ્વીકારવાં સિવાય બીજો કોઈ વિકલ્પ નહોતો. આરંભથી અંતંમુખી ટંડનજીનો વર્તવ બધારણીય દષ્ટિએ વાજબી અને નૈતિક દષ્ટિએ શુદ્ધ હતો. ‘દયાણુને વશ થઈને’ અપાયેલાં રાજનામાં સ્વીકારવા કરતાં પ્રમુખપદ છોડવાનું તેમણે બહેતર ગંધું એ માટે તેઓ ભારેમાં ભારે પ્રયત્નના અધિકારી છે.”

આ રીતે દશમંદિના સુધી ટંડનબાણુએ કેમિસનું તંત્ર સંભાળ્યું. એમણે કેમિસની આંતરશુદ્ધિ લાવવા અથામ પ્રયત્નો કર્યા. એમના પ્રયત્નને પરિણામે બિહારમાં કેટલાક સમાજવાદીભાઈઓ ફરી કેમિસમાં જોડાયા, એમના અમલ દરમ્યાન

શ્રી. પ્રદુસ્ત ધોષ, આચાર્ય કૃપાલાણી, પ્રકાશમ, રંગા, કીડવાઈ બાળકૃષ્ણ સર્મા વગેરેએ કેંગ્રેસ છોડી, પરંતુ, એ, લક્ષમાં રાખવાનું છે, કે એમાંથી એક જથ્થાને પણ કેંગ્રેસે છોડી નથી. પ્રકાશમની સામે, કે આચાર્યની સામે જરૂર કેંગ્રેસ શિસ્તના પગલાં લઈ શકત, પરંતુ, એ લીધાં નહિ તેનું કારણ, ટંડનબાણુને કેંગ્રેસની ઇજ્જત વધારે વહાલી-હતી, એમને કેંગ્રેસને અળખામણી બનાવવી નહોતી.

જેવી રીતે આચાર્ય કૃપાલાણીને કેંગ્રેસનું પ્રમુખપદ છોડવું પડ્યું, તેવી જ રીતે ટંડનબાણુને પણ, જવાહર જોડે ન બનવાથી પ્રમુખપદ છોડવું પડ્યું. પરંતુ, એમની કારકીર્દિ દરમ્યાન, એમણે કેંગ્રેસની ઇજ્જત વધારી હશે, થટ્ટાડી નથી. હા, એમનો દૃષ્ટિકોણ નિરાળો હશે પરંતુ, કેંગ્રેસ કાર્યવહીમાં એમણે પોતાનો દૃષ્ટિકોણ આડે આવવા દીધો નથી. એમણે ન હિન્દી માટે આગ્રહ રાખ્યો, એમણે પાકીસ્તાન તરફ સખતી કરવા છદ્ધ ન કરી, ન એમણે હિન્દની મિનમજહબી નીતિને ગ્રાંથ આવવા દીધી અને એ રીતે એમણે પોતાનાં વચનોથી નહિ, પરંતુ પોતાની નીતિથી, પોતાની કરણીથી, એમનું વ્યક્તિત્વ કેટલું મહાન છે, એની પ્રતીતિ કરાવી આપી.

કેંગ્રેસ પ્રમુખોની નામાવલિમાં એમનું નામ ઉદારતા, ખેલદિલી અને સિદ્ધાંતપ્રિયતા માટે, અનુયાયીઓને પોતાના વિરોધીઓને મત આપવાનું કહેનાર તરીકે, સુવર્ણ અક્ષરે અંકિત રહેશે. પોતે રાગદ્વેષથી પર છે, પોતે સંકુચિતતાથી પર છે, તે એમણે સાબિત કરી બતાવ્યું. એમણે કથાય

જાણીએ સારું એક દરજ્જે પણ ઉચ્ચાર્યો નથી, એજ એમની મહત્તા દર્શાવે છે. ટંકનગરને પોતાને બોલે કેમિસની ઉચ્ચ પ્રજ્ઞાસિદ્ધિને પ્રતિષ્ઠા જાગ્યા છે, ટંકનગરની પ્રમુખ તરીકેની દારૂદીર્ઘિ જોતાં આપણા હૃદયમાંથી સદા ઉદ્ભવે નીકળી જાય છે.

‘તમામ શોભાય એ તાલશ, શી એ દિવસ સંદિપ્યતા !’

૧૬. ઉપસંહાર

આ આ રીતે એક સામાન્ય પ્રાણીનો પુત્ર, દેશની મોટામાં મોટી સંસ્થાનો સુકાની અને સેનાનાયક બને છે, અને પોતાના સિદ્ધિતિને ખાતર, પોતાની માતા જેવી સંસ્થાના હિતને ખાતર, એ એ સંસ્થાનું સુકાન, આસાનીથી, ગૌરવપૂર્ણ રીતે છોડી દે છે. કેએસની સેવા પ્રમુખ રહીને કરવા કરતાં છૂટા રહીને તેઓ વધારે સારી રીતે કરી શકશે, એવી એમને પ્રતીતિ થાય છે. કેએસની સામે, હાલ દુરત એક જ મોટો પ્રશ્ન છે, અને તે ચૂંટણીનો. ચૂંટણીમાં છૂટવા, ટંકનજીને લાભ્યું કે પોતાના કરતાં જવાહરનું પ્રમુખપદ વિશેષ લાભદાયી છે, એટલે એમણે પ્રમુખપદનો ત્યાગ કરી પોતાનો મુગટ પોતાને હાથે જ જવાહરલાલને પહેગવ્યો એમ કહીએ તો ચાલે.

આમ છતાં એમણે પોતાના પ્રાંતની જે સેવા કરી, રાષ્ટ્રભાષાની જે સેવા કરી, તે માટે જનતાએ એમને રાજર્ષિનું રૂઠું બિરુદ એનાયત કર્યું છે, અને એ બિરુદમાં, એમની સામેની ક્ષાંતિની ખટપટ કામ લાગે એમ નથી. એમાં રાજનામું આપવાનું કે પદ્મશ્રી થવાનું છે નહિ. કારણ

કે, એ તો જનતાએ સ્વેચ્છાએ આપેલું 'જિરુદ છે. અને એમના જેવા આશ્વનસેવક માટે તો એ જિરુદ રહેવાનું જ. દારણુ કે એ જિરુદ આજે એકને ને દાલે બીજાને મળે એવું નથી. એ તો એમની પોતીફા અંગત મૂડી છે.

ટંડનજીને જનતા બાણુજીના લાડકા નામથી પિજાને, છે. એમની તપશ્ચર્યા, એમની સાધના, એમની સાદાઈ, એમનો ત્યાગ, એમની સાત્વિકતા, એમની મહામૂલી ઉદારતા, એ સર્વે ગુણો આપણને પ્રાચીન યુગના કે મહર્ષિની યાદ આપે છે. આપણી નજર સમક્ષ વશિષ્ઠ, અગસ્ત્ય, અત્રિ, યાતવલ્કય, દધિચી, કે એવા કેઈ મહામુનિની લંબ્ય આકૃતિ ખડી થાય છે. એ ગૌરવભરી દાઢી, એ તેજસ્વી મુખમુદ્રા, એ ઝાનોજન્મલ પ્રદીપ્ત શુદ્ધિમત્તા, આપણને વીસમી સદીમાં દર્શન દે છે. એમને જોતાં, આપણને જાણે એમ થાય છે કે આપણે એ મુવર્ણ યુગમાં તો નથી વિહરતાને કે જ્યાં સદૈવ ઉચ્ચ આદર્શો હોય, જ્યાં નિરંતર સદ્ગુણોનું જ સામ્રાજ્ય હોય, જ્યાં ચારિત્ર્ય એ જ ધન હોય, જ્યાં આર્યભાવનાનું જ જગત ઉપર વર્ચસ્વ હોય, જ્યાં રાગઓ નહિ પણ મુનિઓ જ, પૂજ્ય ગણાતા હોય, અને જ્યાં ભોગ નહિ પણ ત્યાગથી જ માનવીની કિંમત અંકાતી હોય, કલિયુગમાં પણ તમારે સતયુગનાં દર્શન કરવાં હોય તમારે મૂર્તિમન્ત ભારતીય સંસ્કૃતિને જોવી હોય તો ટંડનબાણુદ્વારા એનાં દર્શન થશે. ટંડનબાણુ કલિયુગના, ઋષિ છે.

“ ટંડનબાણુ - તો અનેક અગ્નિપરીક્ષાઓમાંથી પસાર થયા છે. અને છેવટની અગ્નિપરીક્ષામાં એમને સત્તાનો મોહ

નથી, એમને પદવીલાલસા નથી, એમને દેશ સિવાય બીજા કોઈની પડી નથી; તે એમણે સાબિત કરી. બતાવ્યું, અને એમના પ્રતિપક્ષીઓને એમણે જૂઠા પાડ્યા.

ટાંડનજીએ બહુ વિષમ સંજોગોમાં કેંગ્રેસનું સુકાન સંભાળ્યું. એમણે પ્રમુખપદ લીધું, ત્યારે કેંગ્રેસની ઈતિહાસ-માં સારી પેઠે ઓટ આવી હતી. દેશના નાના મોટા અનેક પ્રશ્નો, એમની રાહબરી માગી રહ્યા હતા. એમનો અનુભવ, એમની કુશાગ્ર ભુક્તિ એ પ્રશ્નોનો નીચોડ જરૂર કઢાવત. એમના એક નિવેદનમાં, મધ્યપ્રદેશના ભૂતપૂર્વ મુદ્દપ્રધાન શ્રી. દારકાપ્રસાદભિષ્મિ સ્વ. સરદારશ્રીને ટાંડનજીમાં કેટલી શ્રદ્ધા હતી, અને શા માટે ટાંડનજી આવે અણીને વખતે કેંગ્રેસનું સુકાન સંભાળે એમ સરદારશ્રી ઈચ્છતા હતા, તે જણાવતાં કહેલું કે :

‘દહેરાદુનમાં જ્યારે સરદાર પટેલ ગંબીર માંઢગીમાં હતા, ત્યારે હું તેમને મળવા ગયો હતો. તેમના મૃત્યુના થોડા સમય પહેલાં જ આ અમારી મુલાકાત થઈ હતી. આ મુલાકાત વખતે મેં સરદાર પટેલને કહ્યું હતું કે ઘડીપડીમાં પોતાનો મિત્રજ ખોઈ બેસનાર, શ્રી. નેહરુ ભૂતકાળમાં તેમના પિતા શ્રી. મોતીલાલ નેહરુના અંકુશમાં રહ્યા હતા. અને ત્યારબાદ તમારાથી (સરદાર પટેલથી). સરદાર પટેલના એક ચૂરત અનુયાયી એવા મારા માટે, તે સમયે સરદાર પટેલના મૃત્યુની વાત કરવી એ અત્યંતમાં અત્યંત અણુધટવું હતું. પરંતુ મેં હિંમત કરીને તેમને પૂછ્યું હતું કે તમારા મૃત્યુબાદ નેહરુને કોણ અંકુશમાં

રાખશે? સરદાર પટેલે જવાબ આપ્યો કે એનો માન એકમ માંગે છે, કે શ્રી. ટંડન કેએસના પ્રમુખપદે. ચૂંટાઈ આવે. સરદાર પટેલે પછી મને કહ્યું કે “એ ટંડનજાણુ કેએસના પ્રમુખ બનશે તો હું શાંતિથી મરીશ.” આ પરથી સરદાર પટેલને ટંડનજાણુ વિષે કેટલી અનન્ય શ્રદ્ધા હતી, એમની શક્તિમાં કેટલો જખરો વિશ્વાસ હતો, પોતાનું કાર્ય ટંડનજાણુ અવશ્ય આણુ રાખશે જ એ શ્રદ્ધા “...તો હું શાંતિથી મરીશ” એ શબ્દોમાં કેટલી સ્પષ્ટરીતે સંલગાય છે. આમ ટંડનજાણુની તો ઘણી અનિચ્છા હતી, સરદારે અને એમનાં એવા અનેક મિત્રોએ દેશનાં હિતને માટે એમને દાંડળો તાજ પહેરાવ્યો, પરંતુ આપણા દેશનું એ મહાન કમનસીબ હતું, કે, ટંડનજાણુની શક્તિમાં આટલોટલી શ્રદ્ધા રાખનાર માણસ ટંડનજાણુને એ પદે ચૂંટાયલા જોઈ ને જ જાણે શાંતિ મળી ગઈ હોય તેમ પ્રભુના દરબારમાં ચાલતો થયો. અને ટંડનજાણુને વિષમ અને દોષલક્ષી પરિસ્થિતિમાં મૂકતો ગયો.

ટંડનજાણુમાં, સરદારે જે શ્રદ્ધા રાખેલી તે ખોટી પડી છે. કારણ કે, સરદારના અને ટંડનજાણુના માર્ગો બિન્ન બિન્ન હતા. ટંડનજાણુ રજા સિદ્ધાંતવાદી, એટલે પોતાની મક્કસદ હાંસલ કરવા તેઓ ગમે તેવાં અંશુદ્ધ સાધનો ન વાપરે, પણ સાધન શુદ્ધ અને સાધ્ય શુદ્ધ એવો આગ્રહ રાખે. સાધન વિષે એપરવા રહેતું, એવી મુત્સદ્દીગીરી એમના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે. અને, એમની નિષ્ફળતાનું કારણ એમનો સિદ્ધાંત માટેનો આગ્રહ છે. પોતાના સિદ્ધાંતોને એઓ દોષ પણ સંજોગોમાં સમાધાન કરવા તત્પર ન થાય, સરદાર તો હતા મુત્સદ્દી. એમને તો ગમે તે જોગે પોતાનું કાર્ય પાર પાડવા જોડે જ

નિરુપત હતી. અને તેથી તેઓ જવાહરલાલને કચારેક નમતા, કચારેક જવાહરને નમાવતા. જ્યારે ટંકનબાણુ તો ખોટી રીતે નમે પણ નહિ અને ખોટી રીતે નમાવે પણ નહિ. કારણ કે, તેઓ માને છે કે જેવા પોતાના સિદ્ધાંતો છે, તેવા ખીજના સિદ્ધાંતો પણ હોય. આ કારણથી જ, જ્યારે કૃપાલાણી, પ્રમુદ્ધચંદ્ર ઘેલ વગેરેએ ટંકનબાણુના અંદર રહેવાના અત્યંત આગ્રહ છતાં કેમિસને છોડી, ત્યારે ટંકનબાણુએ એ બોકોને દોષ દીધો નહિ, કે એમની વિરુદ્ધ કશું કહ્યું નહિ.

'' ટંકનજી સિદ્ધાંતવાદી હોવાને લીધે જ, તેઓ અનેક ગેરસમજૂતીના બોગ થઈ પડ્યા છે. તેઓ માને છે, કે કંટ્રોલ એ દેશને માટે મોટામાં મોટા સાપરંપ છે. એથી આપણા દેશમાં કાળા બજાર, રૂવતખોરી વગેરે અનેક બંદોબો પ્રવેશે છે, એટલે એમણે પોતાના વિચારો જાહેરમાં પ્રગટ કર્યા, એટલે એમના વિરોધીઓ એમની ઉપર તૂટી પડ્યા. કેમિસના પ્રમુખ કેમિસની નીતિ વિરુદ્ધ જાય છે, એવા આક્ષેપો કર્યા. પરંતુ, કેમિસ પ્રમુખ હોવા છતાં, એક વ્યક્તિ તરીકે પોતાના અભિપ્રાયો ઉચ્ચારવાનો એમનો હક હતો.

ટંકનજી બે ધારતા, તો જવાહરલાલ પાસે રાજીનામું માંગી ચક્રત. એમની એ ખાત્રી હતી, કે એમને જ કેમિસની બહુમતી સાથે આપત. બહુમતીએ એમને ચૂંટ્યા હતા. કારોબારી એમણે જ પસંદ કરી હતી. અને વિશેષમાં, એમણે કેમિસ કારોબારીમાં પ્રાદેશિક કેમિસ સમિતિઓના પ્રમુખોને જ લીધા હતા. આમ છતાં, એમણે પોતે જ

રાજનામું આપ્યું, અને તે પણ અખિલ હિન્દ કેમ્પિસ સમિતિની બેઠક મળે તે પૂર્વે જ, કે, જેથી, કશીય વાતની ચર્ચા કે ગરમાગરમી ન જીભી થવા પામે ! આ એમનું પગલું, એ ટંડનજીના સેવાપરાયણ હૃદયમાં એક વધુ ઉજળું પ્રકરણ છે, એનો ભાગ્યે જ કોઈ ઈન્કાર કરશે. અને એ કારણથી શ્રી. નેહરુએ ટંડનજીને જે અજ્ઞાપિ આપી છે, તે યોગ્ય જ છે.

ટંડનજી કેમ્પિસના પ્રમુખપદે, કેમ્પિસને વધુ સંગઠિત અને મજબૂત બનાવવા રહ્યા. અને, જ્યારે એમને લાગ્યું કે કેમ્પિસનું હિત, દેશનું હિત, એમના પ્રમુખપદેથી ખસી જવામાં છે, ત્યારે, એમણે જરાય સંકોચ વિના. તરત જ કેમ્પિસના પ્રમુખપદનો ત્યાગ કર્યો. જવાહરલાલ અને ટંડનજી, વચ્ચેનો જે પત્રવ્યવાર પ્રગટ થયો છે, તે ઉપરથી ફલિત થાય છે, કે ટંડનજી તો સરસ્વાતથી જ પોતાનું પ્રમુખપદ છોડવા રાજી હતો,

જવાહરે જ્યારે રાજનામું આપતો પત્ર ટંડનજીને લખ્યો, તેના ઉત્તરમાં ટંડનજી લખે છે: “આપને કારોબારી સમિતિમાં ચાલુ રાખવા, મારા માટે કેમ્પિસના પ્રમુખપદનું રાજનામું આપવાનું જરૂરી રહેશે, અથવા તો ઈચ્છવા-યોગ્ય હશે તો, હું શુભેચ્છા અને આનંદસહ તેમ કરવા તૈયાર છું.”

આમ કેમ્પિસની કારોબારીમાંથી છૂટા થવાનો શ્રી. નહેરુનો નિર્ણય ફેરવવામાં સહાયતા મળતી હોય તો કેમ્પિસના પ્રમુખપદનું ગજનામું આપવાનું એમની તૈયારી પહેલેથી :

હતી. વળી, કોંગ્રેસને જિંચી લાવવા માટે ટંકનખાણુને કેટલી ધગશ હતી, તે પણ એમના પત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે દર્શિએ પડે છે. તેઓ કહે છે: “કોંગ્રેસવાદી તરીકે હંમેશાં મારા પ્રયાસો કોંગ્રેસની સુરચાલુ અને તે દ્વારા સામાન્ય સમાજનું ધોરણ જિંચે લાવવામાં મદદ કરવાનું છે. તે સિવાયની બીજી બધી બાબતો મારે માટે ગૌણ છે.”

ચૂંટણીઓ વિષે તેઓ જણાવે છે: “ધારા-સભાઓ માટેની ચૂંટણીઓ કોંગ્રેસ કાર્યના એક ભાગ સમી છે. કેમકે સરકારી તંત્રદ્વારા કોંગ્રેસના આદર્શો બ્યવહારમાં મૂકવાના છે. પરંતુ સાચા કોંગ્રેસવાદીઓની આકાંક્ષા માટે એમાં દરેક વાતનો છેડો આવતો નથી, ચૂંટણીઓ લડતાં કોંગ્રેસનો આત્મા જળવાઈ રહે તે માટે આપણે બનતું કરીએ એ જરૂરી છે. જો એમાં કોંગ્રેસ પોતાનો આત્મા ગુમાવી બેસે તો ચૂંટણીઓ જીતવાનો કશો અર્થ નથી.”

એમણે જવાહરને સ્પષ્ટ જણાવેલું કે: “મારા વિચારોને અમલમાં મૂકવા માટે અનેક બ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓ છે. આ મુદ્દાનો ઉત્કલેષ કરવાનું કારણ એ છે, કે, કોંગ્રેસકાર્યના ધોરણના પ્રમતે સંબંધે ત્યાંસુધી, તેની સંભાળ માટે અથવા તેને જિંચું લાવવા માટે, તમારાથી અથવા બીજા કોઈથી હું ઓછો ઉત્સાહી નથી.” આ મત્રોમાં ટંકનજીના માનસનો અચ્છો પરિચય મળી રહે છે. શ્રી નેહરુને સાથે રાખવા અને કોંગ્રેસનું ધોરણ વિશુદ્ધ રહે એ માટેની તમન્ના, અને તે માટે તમે તે જોત્ર આપવાની તત્પરતાનાં ચિહ્નો એમાં સ્પષ્ટતઃ દર્શિએ પડે છે. કોંગ્રેસને વિશુદ્ધ અને મજબૂત બનાવવા માટે

એઓ સંતત જંગલ અને પ્રવૃત્તિશીલ હતા. એમાં તો સંશયે જ નથી. ટંડનજીની આ શક્તિનો ઉપયોગ શ્રી. નેહરુ કરવા ધારે છે, તેથી જ તો નેહરુએ ટંડનજીને પોતાની નવી કારોબારી સમિતિમાં સ્થાન આપ્યું છે અને ટંડનજીએ ઉદારતાથી તથા મોટામનથી નેહરુની એ ખેતદિલ્હીનો સ્વીકાર કર્યો છે. અને એ રીતે ટંડનજીએ પોતાની વિશાળતા દર્શાવી છે.

ટંડનજીએ પ્રમુખપદ બહુ વિચિત્ર યોધાકામાં લીધેલું એમ લાગે છે. નહિ તો એમણે પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું, અને તેઓ પોતાને સ્થાને જરી સ્થિર થયા ન થયા ત્યાં તો સરદાર એમને એકલા અટૂલા મૂકીને ચાલ્યા ગયા. અને એથી ટંડનજીએ બહુ જગરી ખોટ પડી. સરદાર એમને સમજાવે શક્તી હતા. સરદાર એમની શક્તિથી પૂરા પરિચિત હતા. એટલે જ આજે લાગે છે કે જો સરદાર હોત, તો જવાહર અને ટંડનજીનો જોગ બેસાડત. અને કેએસ પ્રમુખને રાજીનામું આપવાની પરિસ્થિતિ કોઈપણ સંજોગમાં ઉપસ્થિત ન થાત.

સરદાર સાતિથી મર્યાદા બહુ ટંડનજીને મારતા ગયા હારણ કે, એમની પરિસ્થિતિ, ધણી વિષમ દરતા ગયા. એમને જવાહરલાલનો બિલકુલ સાથ ન મળ્યો, એટલું જ નહિ, પણ એમને જવાહર તરફથી વિરોધનો સામનો કરવો પડ્યો. એમની ચૂંટણી વખતે જવાહરે જે વક્તવ્ય બતાવેલું, એજ વક્તવ્ય જુદે સ્વરૂપે ચૂંટણી પછી જવાહરે દર્શાવ્યું. સરખાતમાં જ કેએસ, કારોબારીમાં જોડાવાનાં જવાહરે

ઈન્કાર કર્યો. અને તેઓ જેમ તેમ માન્યા ત્યાં, કેઝિસનાં સંગતન, એકીકરણનો પ્રસંગ આવ્યો. ને તેમાં મતભેદ પડ્યા.

જવાહરલાલ ટંડન-વિરોધીઓના હોયમાં રમી ગયા, અને સરદારશ્રીના સ્વર્ગવાસ બાદ ટંડનજીને તમ કંઈતા ગયા. જવાહરલાલની એક ફરિયાદ એ હતી કે, કેઝિસની નીતિ અમલમાં મુકાતી નથી. પરંતુ, એના પ્રુવાસો, પોતાનાં રાજનામાં પણ પતકાર પરિવદ સમક્ષ એમણે જે પ્રુવાસો કર્યો તેના પરથી મળી રહે છે. એમણે સ્પષ્ટરીતે કહ્યું: 'કેઝિસના હરાવેલું' પાલન એ રાજ્યોની સરકારોની જવાબદારી છે. અને એ રીતે, કેઝિસના હરાવેલું પાલન ન કરવામાં જે દોષ છે, તે કેઝિસરાઈઓનો નથી, પણ સરકારોનો છે. કારણકે એ કાર્ય તો સરકારો દ્વારા જ થવાનું છે.' આ પરથી પ્રતીત થાય છે કે, ટંડનબાબુને ન તો, મધ્યસ્થ સરકારે તરફથી ને ન તો રાજ્યની સરકારો તરફથી કેઝિસના હરાવેને અંમલી બનાવવાની સંદાયતા મળી. એટલે, બંધા કેઝિસ 'સરકારો કે જે કેઝિસના સિદ્ધાંતને અમલી બનાવવાનું તત્ત્વ હોય; તે જ આડે માર્ગે જતું હોય, તેમાં ટંડનબાબુ શું કરી શકે? આ માટે જ સરદાર પટેલની બંદર હતી. કારણકે, સરદાર પાસે, કેઝિસ હરાવેને અમલી બનાવવા માટે કેઝિસ-સરકારોને ફરજ પાડી શકે એટલી શક્તિ ને બળ હતાં અને એમને જોઈ તો ટંડનબાબુએ પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું હતું ને ?

જવાહરલાલ અને ટંડનજી વચ્ચેના મતભેદનું એક મુખ્ય કારણ; કોશનાંરીની પુનઃરચના વિશે હતું. પરંતુ એક

તો, પ્રમુખે પોતાની મરજી મુજબની કારોબારી પસંદ કરવાનો દંડનખાણુને કેમિસના બંધારણે આપ્યો હતો. તેમ છતાં, દંડનખાણુએ પત્રકારોની પરિષદ સમક્ષ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું કે, એમની કારોબારીમાં ઘણાં ખર્ચ તત્ત્વો સર્વસંમત હતાં, અને જે એક નામ વિશે મતભેદ હતો તે પણ ચર્ચાનાદ જતો કરાયો હતો. અને સંમિતિના સભ્યોની નામાવધિ બહેર થઈ હતી આ હકીકત છતાં, જે જવાહરલાલ જેવા આગેવાન કેમિસી કારોબારીની પુનઃચચનાના મુદ્દાને વળગી રહે, અને એને પોતાના રાજીનામાનું નિમિત્ત બનાવે, ત્યારે એ પાછળ, ખીજાં કેટલાંક દંડનવિરોધી તત્ત્વો કામ કરી રહ્યાં છે, એની શંકા જાય, એ અસ્વાભાવિક તો નથી જ. અને જવાહર તો માત્ર એ લોકોનો હાથમાં રમી રહ્યાં છે, એમ પણ લાગે છે.

શ્રી. દંડનખાણુ પ્રમુખપદે ચૂંટાયા ત્યારથી જ કેટલાંક વિરોધીતત્ત્વોએ એમની સામે અવળો પ્રચાર કર્યો. એમને કામવાદી તરીકે ઓળખાવ્યા. તેઓ હિંદમાં ફરી હિન્દુ સંસ્કૃતિ સ્થાપવા માગે છે, એમ કહ્યું. એમનું વલણ દેશના બિનમજબૂતી આદર્શોને સુસંગત નથી પણ વિસંવાદી છે, એમ કહ્યું. શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળા જેવા પણ એમની સામે પ્રચાર કરવા મંડ્યા એ બહુ દુઃખદ ખીના છે. મશરૂવાળાએ જે અનેક આક્ષેપો મૂક્યા, તેનો સંદેહ આપતાં, દંડનજીએ જણાવેલું :

શ્રી. કિશોરલાલ મશરૂવાળાએ તાજેતરમાં તેમના નિવેદનમાં મારે વિશે સીધા કે આડકતરી રીતે જે ખ્યાલોનું

આરોપણું ક્યું છે, તેની અને મારી વચ્ચે સત્ય અને અસત્ય વચ્ચે છે તેટલું અંતર છે. તેઓ મને ઉપલા-વર્ગના થોડે અંશે આર્થસમાજના મેળવણવાળા સનાતની હિન્દુઓના પ્રતિનિધિ તરીકે વર્ણવે છે. વળી તેઓ મને પ્રત્યાધાતી, હિન્દુ સંસ્કૃતિના પુરસ્કર્તા પણ કહે છે. આ મારું ચિત્ર નથી, પણ છાં ચિત્ર છે. મારું સમગ્ર જીવન શ્રી. મચરવાળા મારે વિશે જે લખે છે, તેના ઇન્કારરૂપ છે. મેં અનેકવાર કહ્યું છે, કે જેને શુદ્ધિની કસોટીથી પર લેખી શકાય, એવું એકે પુસ્તક જગતમાં નથી. શ્રી. મચરવાળા સનાતની હિન્દુધર્મને નામે મારે વિશે જે ખોટા પહેમયુક્તક ખ્યાલોનું આરોપણ કરે છે, તેને! ઇન્કાર આ એક જ સિદ્ધાંતમાં રહેલો છે.

‘સંસ્કૃતિના પ્રશ્ન પરત્વે મેં અનેકવાર કહ્યું છે કે હિન્દુ સંસ્કૃતિ, મુસલમાન સંસ્કૃતિ, અથવા ખ્રીસ્ત ડોઈ ધર્મ સાથે સંકળાયેલી સંસ્કૃતિ જેવું કશું છે, એ હું સ્વીકારતો નથી. મારે મન સંસ્કૃતિ જૂમિ સાથે સંકળાયેલી વસ્તુ છે, અને તેની પેદાશ છે. હું હંમેશાં ભારતીય સંસ્કૃતિની એટલે કે આપણા દેશની સંસ્કૃતિની વાત કરું છું. મેં તેને હિમાલયમાંથી ઠેઠ અગ્નિમાં રચેલી નીકળી સમુદ્રને જઈને મળતા મહાનદી ઉપમા આપી છે. માર્ગમાં તેને આવી મળતી અને તેની સાથે એકરૂપ થતી ખીજ અનેક સંસ્કૃતિઓનાં, ત્રીર તેના પ્રવાહને પુષ્ટ કરે છે, તેને પ્રબળ બનાવે છે, અને તેના માર્ગને નવી દિશામાં વાળે છે, આમ એ સંસ્કૃતિમાં, તેમાં નિરંતર યથા કરતા, જૂના

આવશે. એક રીતે કહીએ તો એઓ પ્રમુખ ચૂંટાયા ત્યારથી જ એમની સામે પર્યાન શરૂ થઈ ચૂકેલું હતું.

એક બાજુથી મશરુવાળા, અખતારી પ્રતિનિધિઓ એમને વિષે ગેરસમજૂત દેખાવતા હતા, તો બીજી બાજુ, કૃપાલાણી, કીડવાઈ, પ્રકાશમ, અનિતપ્રસાદ જૈન વગેરે ટંડનબાણના રાજકીય પ્રતિપક્ષીઓ પણ એમની વિરુદ્ધ પ્રચાર તેઓ હોદ્દા પર હતા, તે દરમિયાન કરતા જ રહ્યા. ટંડનજીનું વલણ એમની પ્રત્યે પણ કેટલું ઉદાર, સમભાવ-શીલ અને ગૌરવાન્વિત હતું, તે તો એમની વચ્ચે અને આચાર્ય કૃપાલાણી વચ્ચે થયેલા પત્રવ્યવહારથી સ્પષ્ટ થશે. કૃપાલાણીજી, કેએસ સસ્થામા રહીને, કેએસ અને કેએસનાં પ્રમુખ સામે નિવેદનો, બાપણો, લેખો વગેરે દ્વારા પ્રચાર કર્યો હોવા છતાં, ટંડનબાણએ એમની સામે સિસ્તમંગના પગલાં ન લીધાં એ એમની સહિષ્ણુતાની મર્યાદા કેટલી વિસ્તૃત હતી, તેનો ખ્યાલ આવશે.

બીજી બાજુથી, એમના મિત્રોએ પણ એમને અન્યાય કર્યો છે. ડા. ત. શ્રી દારકાપ્રસાદ મિશ્ર, પોતાને ટંડનબાણના મિત્ર કહેવડાવે છે. ને એક બાજુથી ટંડનજીની તારીફ કરે છે, તો બીજી બાજુથી, જવાહર સામે વ્યક્તિગત રીતે, ગલીય આક્ષેપો કરે છે. જવાહરને કોમવાદી અને સામ્યવાદી કહે છે. નેહરુની નેતાગીરી એ દેશને શાપરૂપ છે, એમ કહે છે. ત્યારે એમાં એવી ગેરસમજૂતી થવાનો ભય ઉપરિધત થાય છે, કે ટંડનબાણ પણ નેહરુ વિષે આવા જ વિચારો

ધરાવતા હશે, વા, ટંડનખાણુના બધા સાથીઓ અને અનુ-
યાયીઓ નેહરુ વિશે આવા જ મતો ધરાવતા હશે. ને એ
રીતે નેહરુ અને ટંડન વચ્ચે અંતર વધતું જાય, દેશની
અંદર આંતરવિગ્રહ વધતો જાય, ને દેશની પામખાલી યાવ.
આમ ટંડનખાણુને એક તરફથી વિરોધીઓ તરફથી ચેતતા
રહેવાની જરૂર હતી, તો ખીણ ખાણુથી, એમના મિત્રો
તરફથી પણ ચેતતા રહેવાની જરૂર છે. મિત્રો અતિ ઉત્સા-
હમાં આધળિયા કરે ને જાન ગુમાવી જેસે, ને તેથી, જે
ટંડનખાણુ તરફ એમને પૂત્ત્યભાવ અને માન છે, તે ટંડન-
ખાણુને જ તેઓ અન્યાય કરી જેસે છે.

આટઆટલા વિરોધ છતાં, એમણે દશ મહિના અત્યંત
ગૌરવપૂર્ણ રીતે કેંગ્રેસનું સુકાન સંભાળ્યું. ને પોતાના રાજ-
નામાથી એ સંસ્થાને એમણે ગૌરવ બક્ષ્યું. ટંડનખાણુ
કેંગ્રેસમાંથી છૂટા થયા તેમાં થી. દારકાપ્રસાદ મિશ્ર કહે છે
તે પ્રમાણે 'ટંડનખાણુનું' 'રાજકીય ખૂન નથી થયું કે
કેંગ્રેસની લોકશાહીનું' પણ ખૂન નથી થયું'. પરંતુ, એ તો
ટંડનખાણુને યશકલગી અપાવનારી ખીના હતી.

ટંડનખાણુ કેંગ્રેસના પ્રમુખપદે ચૂંટાયા ત્યારે જોડલા
મહાન હતા, તેના કરતાં અનેકગણા મહાન તેઓ કેંગ્રેસના
પ્રમુખપદના ત્યાગથી બન્યા છે.

એમને સત્તાનો મોહ નથી. ઉચ્ચ પદની ખેવના
નથી. મહત્તાની લાલસા નથી. દેશના હિત સમક્ષ પોતાની
જાતને મિટાવવા તૈયાર થનાર રાહીદની કુરચાની છે, એ વાત
એમણે પ્રત્યક્ષ રીતે સાબિત કરી બતાવી.

... જ્યાંસુધી પ્રમુખપદ એ સેવાનું પ્રતીક હતું, ત્યાંસુધી એમણે એ પદ રાખ્યું, પણ જ્યારે એ સેવાને અદલે ઈર્ષા, ગેરસમજૂતી, આંતરકલહ વગેરેનું પ્રતીક બની ગયું, ત્યારે એમણે એના સાપની કાંચળીની પેઠે ત્યાગ કર્યો.

આમ દંડન્યાયનું રાજકીય ખૂન નથી થયું એમની રાજકીય મહત્તા વધી છે. એમની શાન વધી છે. ખૂન થયું હોય તો એમના વિરોધીઓનું.

વિરોધીઓના પ્રચારને એમણે રાષ્ટ્રદોષી નહિ પણ વર્તનથી જવાબ આપ્યો છે. એમણે ગીતાના કર્મણ્ય-વાધિકારસ્ત્વે । એ સૂત્રને અપનાવ્યું છે. એમણે એ વાત ધ્યાનમાં રાખી છે, કે કહ્યાણું કોઈપણ કાર્ય કદી એને જતું નથી...અને એમાં જ દંડન્યાયની સત્યનિષ્ઠાનો, એમની સાત્ત્વિકતાનો જય થયો છે.

સત્ય જીત્યું છે. એમને વિષે ફેલાવેલું જૂઠું ઢાઘું છે.

આમ છેલ્લા પ્રસંગથી માંડીને તે એમની જીવનની શરૂઆત સુધી જો, આપણે નિરીક્ષણ કરીએ તો જણાશે, કે છેક તાનપણથી જ તેઓ ઉદ્ધામ ભાવનાવાળા હતા. અન્યાય સામે ઝઝૂમવું એ એમના લોહીમાંનો ગુણ છે, કોલેજમાં પરિણામ શું આવશે, પોતાને કેટલું શોષવું પડશે, તેની પરવા ન કરતાં અન્યાય સામે ઝઝૂમ્યા, અને એક વર્ષની ખરતરથી વહેરી લીધી.

વકીલાત કરતી વખતે મેજિસ્ટ્રેટ એમને એતવણી આપી તો એને સુણાવી દીધી અને પરિણામ માટે તૈયાર.

રહ્યા. ને દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દીએને યતા અન્યાય સામે પ્રચાર ચાલુ રાખ્યા.

નાભા ગયા ત્યાં રાજ્યએ આયુધવેતન ક્યું, એમની સ્વતંત્રતા મર્યાદિત કરવા પ્રયત્નો ક્યો, તે એની નોકરી છોડીને આવ્યા, અને સાહિત્યસંમેલનમાં હાજરી આપી. ને વારંવાર રાજ્યએ વિનવણી કરી, દૂતો મોકલ્યા, પણ એ દંડ રહ્યા.

૧૯૧૬માં લખનોં કરાર થયા, તે એં કરારની સામે થયા. ને માલવીયજી જેવા પીઠ અને જેને તેઓ રાજકીય શુરુ તરીકે માનતા હતા, તેનો વિરોધ કર્યો. તેઓ ધારાસભાના પ્રમુખ થયા ત્યારે, ધારાસભાનો પ્રમુખ કોઈપણ રાજકીય પક્ષમાં ન હોવો જોઈએ, એ વિલાયતથી આણેલો અન્યાયી શિરસ્તો એમણે તોડ્યો, ને એક નવી પ્રજાસિક્ષા શરૂ કરી.

એમને લાગ્યું કે દેવનાગરી અને ઉર્દૂ બન્ને લિપિઓ શીખવાનું કહીને, તથા હિન્દુસ્તાનીને રાષ્ટ્રભાષા બનાવવાનું કહીને, હિન્દુ જનતાને ગાંધીજી અન્યાય કરી રહ્યા છે, તેા, એમણે ગાંધીજીનો વિરોધ કર્યો. અને હિન્દી સાહિત્યસંમેલનમાંથી ગાંધીજીને અલગ કર્યા.

હિન્દના ભાગલા પડ્યા, ત્યારે એ ભાગલાનો એમણે કડક શબ્દોમાં વિરોધ કર્યો. આ રીતે એમણે જીવનમાં કોઈપણ અન્યાયને જરદાસ્ત કર્યો નથી, અને કોઈને અન્યાય કર્યો નથી.

જવાહર લોકમાં અત્યંત પ્રિય છે, અને જવાહર સાથે ગાય, બીડવામાં જનતાનું હિત નથી એમ એમને લાગ્યું. એટલે એમણે પ્રમુખપદ છોડ્યું.

ટંડનજીનું જીવન એક મહાકાવ્ય છે. એમાં ભવ્યતા, ગૌરવ, સ્વાર્થત્યાગ, તપશ્ચર્યા છે.

એમનું જીવન 'સત્યનો વિજય થાય છે' એ સૂત્રનું જાણે જીવનું જાગૃત્વ પ્રતીક છે. એમના જીવનમાં જે સત્યનિષ્ઠા છે, તે દિન્દે શીખવા જેવી છે.

તેઓ જાંઝા અંધારામાં પણ તેજને માર્ગે વિચર્યા છે, અસત્યમાં સત્યને માર્ગે. અને એ રીતે, 'ભારતીય સંસ્કૃતિનું' પ્રતીક આપણે એ મહાપુરુષમાં જોઈએ છીએ.

એવા લોકોત્તર પુરુષને વન્દન જ હોય, 'તમ જ્યોત નિદાણી નમું હું નમું' એમ જ કહેવાનું હોય.